



S  
4446

THE  
SÂMKHYA SÛTRA VRITTI  
OR

ANIRUDDHA'S COMMENTARY

AND

THE ORIGINAL PARTS OF  
VEDÂNTIN MAHÂDEVA'S COMMENTARY

TO THE

SÂMKHYA SÛTRAS

EDITED

WITH INDICES

BY

DR. RICHARD GARBE,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF KÖNIGSBERG

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1888.





## PREFACE.

---

OF the two commentaries to the Sāṃkhyasūtras, by Aniruddha and Vedāntin Mahādeva, edited in this volume, that of the former is almost altogether neglected by the Paṇḍits of the present age, and manuscripts of the work are, therefore, of extremely rare occurrence. In preparing this edition I was, however, in the happy condition of being able to make use of the following three MSS. of the *Aniruddhavyṛtti* which are all in Devanāgarī characters.

- A. A modern, neatly written MS. on 95 leaves, belonging to the collection of the Elphinstone College, Bombay. This codex, copied Ś'ake 1788 (= A. D. 1866) was kindly transmitted to me by Professor P. Peterson, Registrar of the Bombay University, at the time of my residence at Benares.
- B. A MS. in the library of the Government College, Benares, on 46 leaves and apparently about 100 years old.
- C. A MS. which my learned friend, Paṇḍit Durgāprasaḍ, discovered in private possession at Jeypur, Rājputāna, and of which he was kind enough to have a copy made for me, as the owner of the MS. could not be induced to place the original at my disposal. The first leaf of this MS. which covers 77 leaves in the transcript, is missing.

While two of these three MSS., A and C, are evidently derived from the same *codex archetypus* and perhaps have been copied directly from their common source, B is to be considered as representative of a different class. The task of preparing the text for the purpose of an edition would have been much easier, if the readings of one of these two classes had proved throughout better than those of the other; but general preference could not be given to either. I had, therefore, to follow an eclectic method in establishing the text on the basis of the most careful interpretation. The study of the *Aniruddhavyṛtti* was facilitated to me by the invaluable help of my excel-



lent teachers and friends, Paṇḍits Bhāgavatācārya and Mohanlāl Sādhu, the latter of whom succumbed to an untimely and universally deplored death soon after my departure from Benares. Without the assistance of these sagacious Paṇḍits I could never have hoped to arrive at a thorough understanding of this book, because such an understanding is barred by the greatest difficulties, created partly by Aniruddha's aphoristic style, partly by the surprising peculiarity of his ideas, and to a great extent by the fact that large portions of the work bear the character of an inelaborate rough-draught simply hunting at the drift of the author's opinions. These difficulties were augmented by the unsatisfactory state of the MSS., everyone of which is full of clerical errors, as my critical apparatus shows. In spite of all these impediments, the present edition claims to be a perfectly correct one, and I venture to hope that the few savans who are familiar with the philosophical writings of India will not be of a different opinion; may they consider the expression of this hope, as what it is meant, an acknowledgement of the merits of both, Bhāgavatācārya and Mohanlāl!

I admit willingly, however, one defect of my edition. In some places where the readings of the MSS. A C deviate from those of B, while the *variae lectiones* do not offer any difference of sense, the question whether the reading accepted by me or the one registered in the note below be the phrase written down by Aniruddha himself, cannot be decided with absolute certainty. But I did not consider this deficiency—one which was unavoidable under the present circumstances—, of sufficient weight to induce me to abstain from the publication of a book which is of the highest importance for the history of the Sāṃkhya philosophy.

Compared with the critical treatment of the Aniruddhavṛtti, the preparation of *Feḍāntin Mahādeva's commentary* to the Sāṃkhya-sūtras could be made with ease. This book does not offer particular difficulties, and the three MSS. of it that were accessible to me—all written in Devanāgarī—are, though of rather modern appearance, very good and correct.

a A MS. on 84 leaves, belonging to a Saṃnyāsin at Benares and procured for me for copying by Paṇḍit Vindhyeśvariprasād Dube, the well-known Nyāya scholar.

- b. A MS. on 84 leaves in the library of the Government College, Benares. Two leaves are missing after the 31st, and six or seven after the 38th.
- c. A MS. on 49 leaves in the Royal library of Berlin (Chambers 338), closely related to b.

Mr. F. E. Hall says in his preface to the *Sāṃkhya-sāra*, p. 45 "The *Sāṃkhya-vṛtti-sāra*, by Mahādeva Sarasvatī, more commonly called Vedānti[n] Mahādeva, disciple of Svayamprakāśa Tīrtha, is an abridgement of Aniruddha, but contains many original remarks by the epitomist." (Cf. his Index to the Bibliography of the Indian Philosophical Systems, p. 1). This statement is more correct in its latter part than in the former. Mahādeva, it is true, professes his obligations to the Aniruddhavṛtti in the opening stanza of his work, but, as it seems, in order to conceal how infinitely more he is indebted to the *Sāṃkhya-pravachana-bhāṣya* of Viṣṇūanabhikṣu, whose name he does not even mention in the colophon to Adhyāya I, where he admits that the first part of his book is only a compilation of *paravā-lyāni*. In reality, however, more than half the bulk of Mahādeva's annotations, viz., the comment to Adhyāyas I and II, is almost entirely copied, with slight alterations, from Viṣṇūana's *Bhāṣya* to the *Sūtras*. All this, of course, was not worth publishing, and, therefore, the first 107 pages of my edition exhibit only a few passages printed in the small type I have chosen to distinguish Mahādeva's commentary from that of Aniruddha. By the "original parts of Vedāntin Mahādeva's commentary," as I have, on the title-page, styled the extracts given in this volume, I mean *everything that Mahādeva has not borrowed from Viṣṇūana's Bhāṣya, those annotations included which show a close resemblance to the words of Aniruddha*. Hence the reader will learn not only how many really original remarks the commentary of Mahādeva contains in the parts independent from Viṣṇūana's work, but also that the relation of this portion to the Aniruddhavṛtti is rather that of an explanation than of an abridgement.

As regards *the text of the Sūtras*, the one adopted by Aniruddha has been printed in this volume, while the *variae lectiones* of Mahādeva have been noted in the critical apparatus as well as those peculiar to Viṣṇūanabhikṣu and to Nāgeśa Bhaṭṭa. Of the latter's com-

mentary, called *Laghu-Sāṃkhya-sūtra-vṛtti*, which does not deserve an edition, because it is throughout a simple abstract of *Vijñāna's Bhāṣya* (cf. F. E. Hall, Index, p. 2, Preface to the *Sāṃkhya-sāra*, p. 46), I obtained a transcript of a codex in the library of His Highness the Mahārāja of Jeypur.

Numerous extracts from the two commentaries published in the present edition are found in 'The *Sāṃkhya Aphorisms of Kapila*, with illustrative extracts from the commentaries. Translated by James R. Ballantyne. Third Edition, London 1885.' I quote this work as *Aph.<sup>b</sup>*, but I have given only occasional references to those extracts, as they can hardly claim the value of a mediocre MS. The editor (F. E. Hall) himself acknowledges, in a note on page 461, the uncritical way in which the Sanskrit portion of the first 183 pages of Ballantyne's work has been treated, and it is much to be regretted that he did not devote greater care to the task of re-editing this book which is thoroughly unsatisfactory in its actual state, and to which a scholar of F. E. Hall's sagacity and great learning might have given a very different value. For instance, the text *Aph.<sup>b</sup> 83*, note 1, is simply composed by Ballantyne or Ballantyne's Paṇḍit, and the extract from *Anuruddha*, p. 145, note 3, has been altered unjustifiably, as I have pointed out on page 67, note 6 of this volume. Again, the text *Aph.<sup>b</sup> 58*, note 1, is evidently spurious, as it is neither that of *Vijñānabhinīṣhu*, nor of *Anuruddha*, nor of *Mahādeva* (प्रकृति-संयोगोऽप्यविवेकान्। अतो न समानत्वं दोषस्य। मुक्तस्या-... मुक्ते विवेकाभावात् पुनः संयोगा भवतीत्यर्थः॥), nor of *Nagesa* (वक्ष्यमाणादविवेकान्निरासंयोग इति न दोषाया समानत्वमित्यर्थः। स चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति न पुनः संयोगः) Moreover, that spurious passage is wrongly translated, because it lacks an interpunctuation after *अप्यविवेकान्*, and, in consequence, also the text of *Aph. nsm 1. 55*, the translation of which is to be corrected as follows: "Also the conjunction thereof takes place through non-discrimination, (therefore) there is no parity" (to render the *Sūtra* according to *Vijñāna's* interpretation which Ballantyne must have intended, as he has prefixed *Vijñāna's* introduction to it, although in a deformed state) These few examples may suffice to show that this stately volume of Trubner's Oriental Series deserves a severe criticism, the whole book is full of errors which might have been easily removed by a more careful revision.

I have to add some remarks on the position of the Aniruddha-vṛtti among the principal writings of the Sāṃkhya school as well as on the approximate time we must assign to both, Aniruddha and Mahādeva.

In the first place, it is of importance to know that the Aniruddha-vṛtti, which betrays decidedly materialistic tendencies, is the oldest of the four commentaries to the Sāṃkhyasūtras with which we are acquainted. As has already been stated by F. E. Hall in his preface to the Sāṃkhya-sāra, p. 44, note‡, Viṣṇūnabhaṅkṣu, in his Sāṃkhya-pravachana-bhāṣya, refers to Aniruddha; but although he does so in eight places (if I have not overlooked anything), he never mentions the name of his predecessor. References to the Aniruddha-vṛtti are Viṣṇūāna's remarks at the end of his annotations to Sūtra I, 18 प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे etc., to I, 161 अक्षरसंख्यात्प्राचिनमिति पाठे etc., to V, 82 (printed in the Pāṭhāntara-sūhīpatṭram) इतर-विशेषमिति पाठे etc., and to VI, 50 अद्वयानुपपत्तिरिति पाठे etc., for all these *variae lectiones* are the readings of Aniruddha. Moreover, the कश्चित् in Viṣṇūāna's Bhāṣya to I, 19 (page 22, line 4\*), to II, 46 (p. 129, l. 6) and to V, 100 (p. 198, l. 5) is Aniruddha, as anyone may now convince himself by means of my edition; and, finally, what Viṣṇūāna states at the end of his commentary to V, 121 न बाह्यवर्तिनियम इत्येकस्य प्रत्येकसूत्रमेव द्वि सूत्रद्वयमेकौहृत्येत्येव बाह्येयम् । सूत्रभेदेन द्वयोर्भेदादिति बोध्यम् ॥ is said with regard to Aniruddha who has preserved separately the two Sūtras which Viṣṇūāna has fused into one.

If I call the attention of my readers to the fact that Aniruddha has taken advantage of the Sāṃkhya-tattvakaumudī, the well-known commentary to the Sāṃkhya-kārikā by Vāchaspatimiśra who must have written in the beginning of the 12th century, it is not for the purpose of asserting the doubtless posteriority of Aniruddha to Vāchaspatimiśra, since I have tried elsewhere to prove that the Sāṃkhyasūtras are themselves younger than the Sāṃkhya-tattvakaumudī. These references of the Aniruddhavṛtti to the Tattvakaumudī, a list of which I subjoin, are in themselves important enough.

---

\* I quote, of course, F. E. Hall's edition of the Sāṃkhya-pravachana-bhāṣya in the Bibliotheca Indica, Calcutta 1856, not the worthless reprint of Jivānanda Vidyābindu.

Aniruddha's introduction to I, 2 is simply a paraphrase of the passage in Vāchaspatimīśra's commentary to Kārikā 1 which begins **वचस्पतिरेव ह्येवापार्थो चेदिति** (p. 3, l. 15 of Tāranātha Tarkavāchaspati's edition, Calcutta 1871); not only the ideas are the same on both sides, but even characteristic expressions and the quotation of the *śloka* **अर्थे चेन्मथ विन्देत** etc., the earliest occurrence of which is in the *Sāvarabhāṣya* to the *Mīmāṃsasūtra*, I, 2, 4.

Aniruddhavṛtti to I, 120: **दृष्टं च, अभिव्यक्तिः पीडनेन तिलेषु तैलस्य** etc., is borrowed from *Tattvakaumudī* to Kār. 9 (p. 45, l. 3, 4).

Anr. to I, 123 from *Tattvak.* to Kār. 9 (p. 52, l. 6 seq.).

Anir. to I, 124 from *Tattvak.* to Kār. 10 (p. 55, l. 7 seq.).

Anr. to I, 132 from *Tattvak.* to Kār. 10 (p. 56, l. 11 seq.).

Anr. to II, 1: **तत्तुर्विधं, यतमानसंज्ञा** etc., from *Tattvak.* to Kār. 23 (p. 86, l. 3, 4).

Anr. to V, 94 from *Tattvak.* to Kār. 5 (p. 29, l. 1).

However interesting these references are, we want some other relation to fix the date of the *Aniruddhavṛtti*; and, fortunately, such a relation is to be found in *Aniruddha's* annotation to I, 34 which is an abstract of a portion in the *Bauddha* chapter of Śāyana's *Sarvadarśanasamgraha*. *viz.*, **न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारितलक्षणस्य सत्त्वस्य... ...तत्तार्थक्रियाकारितं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं** etc., (p. 9, l. 11 seq. of *Isvarachandra Vidyāsāgara's* edition, Calcutta 1858). Hence it follows that *Aniruddha* is posterior to Śāyana who lived in the 14th century, while on the other hand it has been proved that he is prior to *Vijñānabhikṣu* whose time is the latter half of the 16th century (according to Hall, Preface, p. 37, note†). "Now in India a writer must have long ceased to have any visible connection with the present, before a Pandit would trouble himself to write commentaries on his works or quote from them as a well-accepted authority," says Professor Cowell in his preface to the *Kusumāñjali*, p. x. *Aniruddha* must, accordingly, have lived at some distance of time from Śāyana as well as from *Vijñānabhikṣu*; that is to say, we may place him in the 15th century with as much certainty as is generally obtainable in such questions.

Perhaps even a greater accuracy might be secured to this date on the ground of *Aniruddha's* expression **उत्पलपद्मशतयन्त्रिभेदवत्** (II, 32) which occurs again in the *Sāhitya-darpaṇa* (ed. Röer, p. 102, l. 4, 5).

Now, **व्यतिभेद** is one of the rarest words of the Sanskrit dictionary, for we know only of one other passage where it is found, *viz.* in the Nyāyasūtra 4. 2. 18, and here it has a different sense. According to my opinion, therefore, it is highly probable that the **उत्पलपद्मव्यतिभेदवत्** in one of the two places where it occurs is an **अनुवाद** of the other; and as I am not inclined to suppose that the author of the Sāhityadarpana will have borrowed from the work of a philosophical writer so little known as Aniruddha, the contrary seems to me to be likely enough. If this assumption is correct, *i. e.* if Aniruddha is later than the Sāhityadarpana which has been composed about the middle of the 15th century, Aniruddha might be brought down as far as 1500 A. D.

To make out the time of Vedāntin Mahādeva, two limits, very close to each other, are given to us, *viz.* the age of Vijñānabhikṣu from whose Bhāṣhya Mahādeva borrowed, and—most probably at least—that of Varadarāja Bhaṭṭa, who mentions a gloss on a Sāṃkhya-bhāṣhya that cannot be the one compiled by Nāgeśa, and who is known to have composed his Laghukaumudī in 1658 (cf. F. E. Hall, Preface, p. 45, note\*). From these two limits we may infer that Mahādeva wrote his Sāṃkhya-vṛitti-sāra about 1600 A. D.

Complete translations of the present volume, of Vijñāna's Sāṃkhya-pravachana-bhāṣhya and of the Sāṃkhya-tattvakaumudī are in preparation. After their publication I propose to write a comprehensive work on the history and the contents of the Sāṃkhya philosophy.

R. GARBE.



श्रीगणेशाय नमः ।



ओं नमो व्यक्तनिदानाय ॥<sup>१</sup>

विनायकं नमस्कृत्य विष्णुं सूर्यं सरस्वतीम् ।

लक्ष्मीं गङ्गां महेशानं वृत्तिं कर्तुं समारभे ॥

पुरुषः खलु वैराग्यान्मोक्षं शास्त्रे प्रवर्तते । वैराग्यं च<sup>२</sup>  
द्वेधा स्यात्, शोकादिना वा जन्मान्तरीयदुरितक्षयादा ।  
तथा च श्रुतिः ‘यदहरेव विरज्येत्तदहरेव प्रव्रजेद्’  
इति । शास्त्रे प्रवृत्तश्च परवैराग्यान्मुच्यते । तथाह<sup>३</sup>  
पतञ्जलिः<sup>४</sup> ‘दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशोकार-  
संज्ञा वैराग्यं, तत्परं पुरुषस्यातेर्गुणवैतृष्यम्’ । तदेव

१ B श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः । २ B adds साधन । ३ Corrected, A वा, B वैराग्याच्च विद्या । ४ A ०जे० । ५ B तथा चाह ।  
६ B पातञ्जलिः ।



परवैराग्यं वक्तुमतिकारुणिको महामुनिर्जगदुद्दि-  
धीर्षुः कपिलो मोक्षशास्त्रमारभमाणः प्रथमसूत्रं  
चकार ॥

ओं नमः सच्चिदानन्दरूपिणे नमः ॥

दृष्टानिरुद्धवृत्तिं बुद्ध्या सांख्यीयसिद्धान्तम् ।

विरचयति वृत्तिसारं वेदान्त्यादिर्महादेवः ॥

अथ जगदुद्दिधीर्षुर्महामुनिः कपिलः फलसौन्दर्यज्ञानस्य फलेच्छा-  
द्वारा साधनप्रवृत्तौ कारणत्वं पश्यन्फलसौन्दर्यमाह ॥

अथ चिद्विधदुःखाद्यन्तर्निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥ १ ॥

अथेत्ययं मङ्गलार्थो, न तु कर्मानन्तर्यार्थः, 'यद्दहरेवे'-  
त्यादिश्रुतेरानन्तर्यस्याप्रयोजनत्वात् । कर्मरम्भे च  
मङ्गलकरणं न्याय्यं, अथशब्दश्च मङ्गलवाचको दृश्यते<sup>१</sup>  
ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ<sup>२</sup> तस्मान्मङ्गलिकावुभाविति ॥  
'चिद्विधदुःखे'ति शरीरमानसिकयोराध्यात्मिकत्वेन  
संग्रहणादेकत्वम् । आधिभौतिकं पशुपक्ष्यादिजनितं,  
आधिदैविकं ग्रहभूतादिजनितम् । नन्वेवं तेषां

१ A ० ग्यमुक्तं ॥ अतिपरमका० । २ Corr., A B ० ज० । ३ B  
० गन्तर्यार्थस्य मङ्गलाप्र० । ४ A adds तथा च । ५ B ० क्रांतौ ।  
६ B तेन मा० ।

निवृत्तिः स्वत एव, 'दुःखानां द्विचक्षणावस्थायित्वात्,  
अत आह 'अत्यन्ते'ति । न दुःखविशेषाणां निवृ-  
त्तिरभिमता, किं तु दुःखजातीयानाम् । भविष्यता-  
मपि हि निवृत्तिरत्यन्तशब्दार्थः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां  
पुरुषार्थत्वं, न तु त्रयाणामत्यन्तत्वं, क्षयित्वाद्विषयज-  
सुखत्वात्<sup>१</sup> । मोक्षस्य च न तथा, नित्यत्वात्प्रकाश-  
रूपत्वात् । अत उक्तं 'अत्यन्तपुरुषार्थ' इति ॥

भवतु दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः, तथापि दृष्टादेव  
सुकरोपायात्तत्सिद्धेः शास्त्रसाध्ये दुष्करोपाये ऽनेक-  
जन्मपरंपरायांससंपाद्ये चित्तनिरोधादौ कः स्वस्थात्मा  
प्रवर्तते । तथा च

अर्के<sup>२</sup> चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

<sup>३</sup>दृष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेत् ॥

तथा हि, शरीरदुःखनिवृत्तये औषधादयः सन्ति,  
मानसदुःखनिवृत्तये प्रवरस्त्रीमिष्टान्नादयः सन्ति, आ-  
धिभौतिकदुःखनिवृत्तये च नीतिशास्त्रार्थवादिभिः  
प्रोक्ता नाना प्रकाराः सन्ति, आधिदैविकदुःखनि-  
वृत्तये च शान्तिमणिमन्त्रादयः सन्तीत्येवोत्तरसूत्रम् ॥

१ B adds सुख । २ A ० सुखत्वाद्वा । ३ B ० परंपरया ० ।

४ A B अर्के । ५ B दृष्टस्या ० ।

अथशब्दो मङ्गलार्थः ॥ त्रिविधस्य दुःखस्याध्यात्मिकाधिभौति-  
काधिदैविकरूपस्यात्यन्तनिवृत्तिः पुनर्दुःखजातीयानुत्पत्तिविशिष्टा  
निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः, धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मध्ये  
श्रेष्ठः पुरुषार्थ इत्यर्थः । चयाणां क्षयित्वान्मोक्षस्योक्तनिवृत्तिरूपस्याक्ष-  
यित्वादिति भावः ॥ तत्राध्यात्मिकं दुःखं शारीरं मानसं च । शारीरं  
वातपित्तश्लेष्मवैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्ह्यादिजनितं,  
उभयोरप्यान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकत्वम् । अत एवान्तरमिद-  
मित्याचक्षते । आधिभौतिकं पशुपक्षिस्थावरादिनिमित्तं, आधि-  
दैविकं गृहादिनिमित्तम् । द्विविधमिदं बाह्यमित्याचक्षते ॥

नन्वसूक्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः, तथापि सत्त्वपुरुषान्यताख्याति-  
रूपतत्त्वज्ञानहेतुशास्त्रप्रवृत्तौ को हेतुः, शारीरदुःखनिवर्तकानामौ-  
षधादीनां, मानसदुःखनिवर्तकानां वरस्त्रीमिष्टान्नादीनां, आधि-  
भौतिकदुःखनिवर्तकानां नीतिशास्त्रोपदिष्टनिरत्ययस्थानाध्यासना-  
दीनां, आधिदैविकदुःखनिवर्तकानां मणिमन्त्रमहौषधादीनां<sup>१</sup> च  
सुकराणां सत्त्वे ऽनेकजन्मपरंपरायाससाध्यतत्त्वज्ञाने ऽतिदुष्करे प्रवृ-  
त्तेर्दुर्लभत्वेन शास्त्रप्रवृत्तेर्दुर्लभतरत्वात्, अत आह ॥

न दृष्टान्तिस्त्रिनिवृत्तरूप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥

न वयं निवृत्तिमात्रं<sup>२</sup> पुरुषार्थ इति ब्रूमः, किं नूत्पत्ति-

निवृत्तिः<sup>१</sup> । औषधादिना च<sup>२</sup> नावश्यं दुःखं निवर्तते,  
यदि वा कथंचिन्निवर्तेत<sup>३</sup> पुनरन्येन न भवितव्यमिति  
नास्ति नियमः ॥

भवतु <sup>४</sup>दुःखनिवृत्तिस्तथापि न पुरुषार्थः, पुनः-  
पुनस्तथाविधप्रतीकारकरणादित्यत आह ॥

दृष्टात् उक्तौषधादिरूपात् तत्सिद्धिः दुःखात्यन्तनिवृत्तिसिद्धिः न  
भवति । कुतः । निवृत्तेः दुःखनिवृत्तेः । अनन्तरमिति शेषः ।  
अनुवृत्तिदर्शनादपि दुःखजातीयोत्पत्तिदर्शनादपि । अयं भावः ।  
नोक्तैरुपायैर्दुःखानुत्पत्तिविशिष्टा दुःखनिवृत्तिर्भवति, तत्तदुपायै-  
स्तत्तद्दुःखेषु नष्टेष्वपि दुःखान्तरोत्पत्तिदर्शनात्, तस्मादसुकरत्वे ऽपि  
तत्त्वज्ञानमेषितव्यमिति ॥

ननु मा भूदौषधादिभिः <sup>५</sup>पूर्वैर्भाविदुःखनिवृत्तिः, तथापि  
'पुनःपुनःप्रतीकारकरणे तु भाविदुःखनिवृत्तिरपि स्यादिति शङ्कते ॥

प्रात्यर्हकद्रुत्यतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टनात्पुरुषार्थ-  
त्वम् ॥ ३ ॥

यथा प्रत्यहं क्षुत्प्रतीकाराय वरान्नभक्षणादिना तृप्तस्य

१ A C त्वनुत्पत्तिनिवृत्तिः । २ च is missing in B

३ A C निवर्तते । ४ A C दुःखानि० । ५ b पूर्वभावि० ।

पुरुषार्थता, तथा दुःखनिवृत्तये औषधादिना पुनः-  
पुनःप्रतीकारात्पुरुषार्थतेति ॥

सिद्धान्तमाह ॥

यदा दुःखमुत्पत्स्यते तदा तत्प्रतिकर्तव्यम् । तथा च दुःखनिवृत्तिः  
पुरुषार्थः । यथा यदा क्षुत्तदा भोक्तव्यं, भुञ्जानस्य क्षुब्धिनिवृत्तिः  
पुरुषार्थ इति ॥

सिद्धान्तयति ॥

सर्वसंभवात्संभवे ऽपि सत्तासंभवादेयः प्रमाण  
कुशलेः ॥ ४ ॥

न हि सर्वदेशे सर्वकाले वा वैद्यादयः संभवन्ति<sup>१</sup> ।  
संभवे ऽपि<sup>२</sup> नात्यन्तचिविधदुःखनिवृत्तिः स्यात् ।  
अवश्यं हि देहनिबन्धनाद्रागादीनां संभवः, देही  
सुखीति<sup>३</sup> न दृष्टमिति । तस्मादेष पुरुषार्थः प्रामाणि-  
कैर्हेयः, शास्त्रगम्यश्चोपादेयः ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

१ With B a b c; A सर्वता०, C सर्वत्रा०; Vijñāna सत्त्वा०;  
Nāgesa like Aniruddha and Mahādeva । २ A ०यो वा  
सन्ति, B ०ये वसन्ति । ३ B adds वा, C या । ४ C सुखानि ।

नहि सर्वस्मिन्देगे सर्वस्मिन्काले वैद्यादयः सन्ति । सम्भवे ऽपि सत्त्वे  
 ऽपि वैद्यादीनां सत्तासंभवात् दुःखसत्तासंभवात्<sup>१</sup>, नहि वैद्यादिभि-  
 रप्यवश्यमौषधादिना दुःखं हातुं शक्यते, किं च शारीरादिदुःखा-  
 पगमे मानसादेस्तस्य सम्भव इति न सर्वथा दुःखादिमोक्षः । तस्मा-  
 त्प्रमाणकुशलैरीदृग्विधः पुरुषार्थो हेयः ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

उत्कर्षोर्दपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

अथवा दुःखत्रयनिवृत्तेरन्योऽन्यमुत्कर्षो दृष्टो, मोक्षश्च  
 सर्वोत्कर्षो, नित्यत्वादेकत्वात्सर्वदुःखोच्छेदरूपत्वात् ॥

ननु नास्त्येव तद्दर्शनं यच्च मोक्षो न पुरुषार्थः, न  
 चौषधादिना दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः । तस्माद्यस्तव  
 सिद्धान्तः सो ऽस्माकं भविष्यतीत्यत आह ॥

न तैस्तेरुपायैस्तत्तदुःखोच्छेदे यतितव्यं, मोक्षस्य नित्यत्वेन सर्व-  
 दुःखोच्छेदरूपत्वेनोत्कर्षात् । 'आत्मलाभान्न परं विद्यत' इति सर्वो-  
 त्कर्षश्रुतेरपि तत्साधने तत्त्वज्ञान एव यतितव्यम् ॥

ननु मोक्ष इत्युक्ते बन्धादिति प्रतीयते । स च बन्धः किं  
 स्वाभाविक उतागन्तुकः । आद्ये नाश्रायोगः, अन्ये स्वत एव नङ्क्ष्यति,  
 किं तत्त्वज्ञानेनेत्यत आह ॥

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

स्वपक्षसिद्ध्या परपक्ष उपालभ्यते, न त्वन्यथा । उक्तं च  
यबोभयोः समो दोषः परिहारो ऽपि तादृशः<sup>१</sup> ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥

किं स्वभावतो बह्वस्य<sup>२</sup> मोक्षसाधनोपदेशो ऽन्यथा  
वेत्यच्चाह<sup>३</sup> ॥

बन्धस्य स्वाभाविकागन्तुकत्वयोर्मोक्षस्योपादेयत्वे ऽविशेषः । यथा  
बन्धस्योपपत्तिर्यथा च मोक्षस्य तथा वयं वक्तुं शक्नुम इत्यर्थः ॥

अथ बन्धमोक्षयोरुपपत्त्यर्थमादौ तावत्स्वाभाविकत्वे बन्धस्य  
दूषणान्याह ॥

न स्वभावतो बह्वस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥

स्वभावनाशात् स्वरूपनाशप्रसङ्गात् । उक्तं च

वस्तुस्थित्या न बन्धो ऽस्ति तदभावान्न मुक्तता ।

विकल्पघटितावेतावुभावपि न किञ्चन ॥

एतदेव द्रढयति ॥

B १ वा सम instead of तादृशः । २ B पर्यनुयोक्तव्यः स्यात्ता० ।  
३ A C स्वभावबह्वस्य । ४ A C वेत्यत आह ।

स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्॥

८ ॥

नित्यस्वभावस्य बन्धस्याप्रच्यवात्तन्नाशार्थमनुष्ठानमश-  
क्यमिति ॥

कश्चिद्विप्रलम्भायाशक्यमप्युपदिशेत्, यथाङ्गुल्यग्रे  
करियूथशतमित्यत आह<sup>१</sup> ॥

नाशकोपदेशो विधिरूपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

स्पष्टम्<sup>२</sup> ॥

शङ्कते ॥

शुक्लपटस्यैवैवमेव ॥ १० ॥

स्वभावस्यापि नाशो दृश्यते, यथा पटे<sup>३</sup> शुक्लत्वस्य  
रागादिभिः, बीजस्य<sup>४</sup> चाङ्कुरजननात् ॥

सिद्धान्तमाह ॥

५ नानुष्ठानानुष्ठानाभ्यां नाशकोपदेशः ॥ ११ ॥

सत्कार्यसिद्धेर्न पटस्य शैक्षणं नष्टं, किं तु रागादि-

१ B ०त्यत्राह । २ A C ०रूपदेशो । ३ is missing in A C ।

४ A C पट । ५ B वा० । ६ A शक्त्यङ्गवाभिभवान्ना ।



नाभिभूतं, क्षालनात्पुनरुद्धतम् । अङ्कुरजननादपि  
बीजं न नष्टं, किं त्वभिभूतं, तस्य च पुनरुद्भवो न  
दृश्यते' वस्तुवैचित्यात् ॥

'नन्वात्मा स्वभावतो न बद्धः, किं तु कालवशाद्बद्धो  
भविष्यतीत्यत आह' ॥

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसंबन्धात् ॥

१२ ॥

भवत्वयं, यदि तस्य कदापि कालयोगः स्यात् न  
स्याद्वा । नित्यस्य व्यापिनः सर्वकालसंबन्धोपाधित्वात् ।  
नित्यस्येति सर्वकालसंबन्धे प्राप्ते । व्यापिन इत्युत्तरसूत्र-  
पर्यालोचनया 'संपातायातम् ॥

देशवशाद्बद्धो भविष्यतीत्यत आह' ॥

न देशयोगतो ऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

व्यापिनो नित्यस्य सर्वदेशसंबन्धादिति ॥

अथावस्थातो बद्धो भविष्यतीत्यत आह ॥

नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः ॥ १४ ॥

१ A C add इति । २ ननु is missing in A C । ३ B  
•त्यचाह । ४ B संपाता० ।

तस्याः अवस्थायाः । देहधर्मत्वादित्युपलक्षणं, अपरि-  
णामित्वादिति परमार्थः ॥

आत्मनो ऽप्यवस्था भविष्यतीत्यत आह<sup>१</sup> ॥

असङ्गो ऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

असङ्गो ऽयं पुरुष इति<sup>२</sup> श्रुतिरस्ति, सा बाधिता  
स्यात् ॥

कर्मवशाद्बद्धो भविष्यतीत्येतद्दूषयति ॥

न कर्मणान्यधर्मत्वादितिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

निर्गुणत्वादात्मनः कर्मणो ऽनात्मधर्मत्वम् । किं त्वन्य-  
धर्मेणापि कर्मणा बद्धो भविष्यति । तद्युक्तं, नञ्चान्य-  
धर्मेणान्यच्च किञ्चिदाधीयते, विश्वस्य वैचित्यानुपपत्तेः,  
अतिप्रसक्तेश्चेति । मुक्तात्मनामपि बन्धप्रसङ्गो ऽन्य<sup>३</sup>-  
त्वाविशेषादिति ॥

दूषणान्तरमाह ॥

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

१ B °न्यत्राह । २ These four words are missing in  
B C । ३ A कर्मणो । ४ C °प्रसङ्गादन्य° ।

दृश्यते केचित्सुखिनः केचिदुःखिनः । न चानादौ  
संसारे केनापि सुखहेतु कर्म दुःखहेतु कर्म वा न  
कृतं, अन्यधर्मेणान्यत्र कार्यजनने सर्वे सुखिनो दुःखि-  
नो वा स्युः ॥

अन्यधर्मेणान्यत्र कार्यजनने प्रकृतिर्नियामिका भ-  
विष्यति, यं पुरुषं प्रति सा प्रवर्तते तस्य बन्धो भवि-  
ष्यतीत्यत आह ॥

प्रकृतिर्निबन्धना चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम् ॥१८॥

प्रकृतेरपि व्यापित्वात्सर्वपुरुषसंबन्धाविशेषात्कर्मणा  
विना न नियम इति तस्या अपि कर्मपारतन्त्र्यम् ।  
तत्र चोक्तो दोषः ॥

यदि प्रकृत्यादिनिबन्धन आत्मनो बन्धो नास्ति  
स्वभावेनापि<sup>१</sup> नास्ति, तर्हि<sup>२</sup> मोक्षशास्त्रोपदेशो व्यर्थः  
स्यादित्यत आह<sup>३</sup> ॥

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगाद्वते ॥

१६ ॥

१ Thus A B C; Mahâdeva and Nâgêśa have, like  
Vijñâna, °निबन्धनाच्चेन्न । २ B °पारतन्त्र्यात् । ३ B स्वभा-  
वेन । ४ तर्हि is missing in B । ५ B °त्यत्र सिद्धान्तमाह ।

शुद्धेति गुणासङ्गी । बुद्धेति स्वच्छः । तद्योगः बन्ध-  
योगः<sup>१</sup> । तद्योगादृते प्रकृतियोगादृते<sup>२</sup> । अविवेकं विना  
नात्मनः कदापि बन्धः, किं त्वविवेकादन्ध इत्यभि-  
मानः । स च शास्त्रोपदेशान्नामापवादितव्यः<sup>३</sup> ॥

अथाविद्यया तस्य बन्धो<sup>४</sup> भविष्यतीत्यत आह<sup>५</sup> ॥

नाविद्यातो ऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अविद्या हि विद्याप्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा । उभ-  
यथाप्यवस्तु । न चावस्तुना<sup>६</sup> वस्तुनः आत्मनः संभ-  
वति बन्धः । तस्मादविद्यया बन्ध इति व्यपदेशमात्रं,  
न तत्त्वम् ॥

विद्यातो ऽन्याऽविद्या वस्तुभूता भविष्यतीत्यत  
आह ॥

अविद्याया<sup>७</sup> वस्तुत्वे त्वाह ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

अस्माकं तावदविद्यायाः सद्रूपत्वे नाशाभावादनि-

१ A तद्योगो व योगः । २ प्रकृतियोगादृते is missing in A B । ३ B •शान्नाम वेदितव्यः । ४ A संबन्धो । ५ B •त्यत्राह ।  
६ A ना instead of न चावस्तुना । ७ a अविद्या ।

मीशः । अद्वैतिनां त्वविद्या न तात्त्विकी । द्वैतवादिनां  
 त्वनादेर्वस्तुभूतस्य नाशभावादुपदेशानर्थक्यम् ॥  
 दूषणान्तरमाह ॥

स्यष्टम् ॥

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

यद्यविद्या वस्तुभूतानादिस्तदा नित्यात्मतुल्या<sup>१</sup> । अना-  
 त्मत्वे विजातीयद्वैतत्वम्<sup>२</sup> ॥

अथान्यपदार्थानामीदृशी गतिः । अविद्या तु वस्तु-  
 भूतानादिरपि विनङ्क्ष्यतीत्याह ॥

तैर्हि सजातीयविजातीयद्वैताभाव इव्यते ॥

ग्रह्यते ॥

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

अन्योऽन्यविरुद्धरूपा अनादि<sup>३</sup>रपि नाशात्प्रागभाव-  
 रूपा ॥

उत्तरमाह ॥

१ A C •पत्तिः । २ B inserts गुण before तुल्या । ३ A  
 •द्वैता । ४ A •दे० ।

अविद्या न सती, येन विजातीयद्वैतापत्तिः, नाप्यसती कार्यो-  
पलम्भात्, किं तु सदसद्रूपेति चेत् ॥

न तादृक्पदार्थाप्रतीतिः ॥ २४ ॥

न कुत्रापि केनापि कदापि तादृक् पदार्थः प्रतीतः ॥

यद्येवं, प्रकृत्यादीनां षट्पदार्थवैधर्म्यात्कुत्र प्रवेश  
इत्यन्वाह<sup>१</sup> ॥

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

स्पष्टम् ॥

यद्यनियताः पदार्थाः, कथं पञ्चविंशतितत्त्वमित्य-  
न्वाह<sup>२</sup> ॥

आदिपदान्नैयायिकः, स हि षोडशपदार्थवादी ॥

अनियतत्वे ऽपि नायैक्तिकस्य संग्रहो, ऽन्यथा बा-  
लोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

षडेव पदार्था इति न ब्रूमे, न तु युक्तिसिद्धमपि  
नाङ्गीकुर्मः । अन्यथा बालोन्मत्ततुल्यत्वम्<sup>३</sup> । तथा च

न ज्ञातवादान्नभसो निपतन्ति महासुराः ।  
युक्तिमद्वचनं ग्राह्यं मयान्यैश्च भवद्भिः ॥  
बौद्धपक्षं निरस्यति ॥

नानादिविषयोपरागनिमित्तो<sup>१</sup> ऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यात्मनो ऽनादिविषयवासनानिमित्तो<sup>१</sup> बन्धो भ-  
विष्यतीति न । अस्माकं तावद्वासनया सद्वात्मनः  
संबन्धाभावाद्बन्धाभावः । बौद्धनये स्थिरस्यात्मनो<sup>२</sup> ऽस-  
त्त्वाद्वासनाया अपि तावत्कालं स्थित्यभावात्को बद्ध<sup>३</sup>  
इति ॥

बाह्यवस्तूपरागादासनासंतानेनात्मसंतानस्य बन्धो  
भविष्यतीत्यत आह ॥

न वाद्यान् स्वर्गोत्तरां जीतिं प्रकमत्वाऽपि देश-  
मेवात्, मुद्रास्यपाटयितुमव्ययोरिव ॥ ३८ ॥

१ B ह्यप्रवादाद् । २ Thus Aniruddha and Mahâdeva; Vijñâna has •निमित्तको । ३ B inserts इयं । ४ B inserts मते । ५ A C बंध । ६ Thus all three MSS. of Aniruddha and my MS. of Nâgeśa; Vijñâna and Mahâdeva read •रक्ष्यो • । ७ Vijñâna, Nâgeśa and Mahâdeva have अवधानात् instead of भेदात् ।

यद्युच्येत<sup>१</sup> रविजलभाजनयोरपि दृष्ट उपरज्योपरञ्जक-  
भावः<sup>२</sup>, तच्च रश्मिसंबन्धादुपरागः, अत्र तत्संबन्धो  
नास्ति । वासनाद्वारेण चेत्, न, तावत्कालासत्त्वात्  
कथं संबन्धः । संतानस्य चेत्, यदि<sup>३</sup> संतानी<sup>४</sup> व्यति-  
रिक्तः, सिद्धान्तहानिः । अथाव्यतिरिक्तस्तथापि<sup>५</sup> तेन  
किञ्चिदाधेयम् । आधानं त्वशक्यं क्षणिकत्वात् । अना-  
धाने किं तेनासत्कल्पेनेति<sup>६</sup> ॥

मा भूदासनया<sup>७</sup> आन्तरोपरागः<sup>८</sup> । आत्मनो  
व्यापित्वादाह्नैकदेशेनात्मसंबन्धादुपरागो भविष्यतीत्यत  
आह ॥

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

एकात्मवादिनां सर्वदा लब्धोपरागादनिर्मोक्ष इति  
नास्ति व्यवस्था । नानात्मवादिनां तु सर्वेषां सर्वार्थैः  
संबन्धादेकदा तुल्यज्ञानोत्पादान्न व्यवस्था ॥

शङ्कते ॥

अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥

१ A inserts तर्हि । २ B उपरागः in place of उपरज्यो-  
भावः । ३ यदि is missing in A । ४ A C संतानि । ५ A  
inserts न । ६ A तेन स० । ७ A C वासनाया । ८ A आन्त-  
रोक्तत्वादुपरागः, C आन्तरत्वादुपरागः ।



यद्यपि सर्वदा संबन्धात्सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत<sup>१</sup>, तथापि  
यस्यादृष्टेन यज्ज्ञानं जन्यते तदेव तस्य कारणमिति<sup>२</sup>  
न सर्वत्र ज्ञानम् ॥

दूषणमाह ॥

न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारकभावः ॥ ३१ ॥

व्यक्तम्<sup>३</sup> ॥

शङ्कते ॥

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

यथा पुत्रेष्ट्यादिना<sup>४</sup> ऽविद्यमानस्य पुत्रस्य संस्कारद्वारोप-  
कारः क्रियते, तथाचापि भविष्यति ॥

सिद्धान्तमाह ॥

पुत्रकर्मवत् पुत्रसंस्कारकर्मवत् ॥

नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो गर्भाधानादि-  
कर्मणा संस्क्रियते ॥ ३३ ॥

१ B सज्येत । २ A ज्ञानकरणमिति, C ज्ञानरूपमिति ; only B omits ज्ञान । ३ is missing in C । ४ C गर्भाधानादिना ।  
५ Vijnāna and Mahādeva गर्भाधानादिना ; Nāgeśa fol-  
lows the reading of Aniruddha । ६ संस्क्रियेत Aph<sup>३</sup> is not  
found in any of my MSS.

‘आत्मानादिर्नित्यं बुद्धबुद्धः, तदुद्देशेन हविस्थागादयो  
युज्यन्त इति ॥

‘आत्माऽस्थिरबोध इत्याह ॥

स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं, तच्च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं, तौ  
चाक्षणिके<sup>१</sup> न संभवतः । अतस्तौ क्षणिकत्वमापा-  
दयतः<sup>२</sup> ॥

परिहरति ॥

न<sup>३</sup>, प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

यद्यपि सहकारिसद्भावासद्भावाभ्यां करणकरणन्यायैः  
स्थिरसिद्धिः समाधेया, तथापि सर्ववाद्यविवादसिद्धत्वात्  
‘स एवायमि’त्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबाध उक्तः । एतदन्यत्र  
प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते ॥

दूषणान्तरमाह ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

१ C puts in यस्य मत । २ B ०त्यः० । ३ C inserts भवतु ।  
४ A C ०बोधसिद्ध इत्याह । ५ B च क्षणिके । ६ C inserts  
प्रवृत्तात्तन्मतं ? । ७ is missing in A C ।

श्रुतिराह 'अस्ति जन्मान्तरोपभोग्यभोक्ता<sup>१</sup> पुरुषः,'  
न्यायश्च 'को नामानुपभोग्ये कर्मणि तत्साधने प्रवर्तते ।  
कारुणिकानां विरागात्प्रवृत्तिर्दृश्यते । न, तच्चापि तदु-  
पकारेण स्वधर्मलाभात्, धर्मानभिसंधाने ऽपि मोक्ष-  
साधनत्वात् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

दृष्टान्तामिदंश्च ॥ ३७ ॥

सर्वस्यैव पक्षप्रवेशान्नास्ति दृष्टान्तः । अप्रवेशे स एव<sup>२</sup>  
स्थिरः । अथ तस्यापि क्षणिकत्वमन्यहेतुना प्रसिध्य-  
ताम् । तच्चापि दृष्टान्तासिद्धिरिति ॥

क्षणिकपक्ष एवार्थक्रिया न संभवतीत्याह ॥

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

सव्येतरविषाणयोरिव युगपज्जायमानयोः स्वलक्षणार्थ  
क्रिययोः । एतच्चासकृदुक्तम् ॥

पूर्वापरकालभावितामात्रात्कार्यकारणभावो भवि-  
ष्यतीत्यत आह<sup>३</sup> ॥

किं मृद्वटयोर्युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभावः किं वा क्रमिकयोः । नाद्यः, विनिगमकाभावात् घटार्थिनो मृदादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ॥

नान्य इत्याह ॥

पूर्वापाये उत्तरायोगात्' ॥ ३९ ॥

भवेदेवं, यद्यतिशयाधायकत्वं स्यात् । तदेव त्वशक्यं क्षणिकत्वादिति ॥

एतत्स्पष्टयति ॥

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

हेतुहेतुमद्भावकाले<sup>१</sup> कार्याभावादुभयव्यभिचारादपि न कार्यकारणभावः । आस्तां तावदर्थ<sup>२</sup> क्रियाकारित्वं, अयं हेतुरिदं कार्यमिति व्यवहारो ऽपि न स्यात्<sup>३</sup> ॥

अथ हेतोः कार्यकाले सत्त्वमप्रयोजकं, पूर्वकाल-भाविता<sup>४</sup> मात्रेण<sup>५</sup> भविष्यतीत्यत आह ॥

१ A C उत्तरयोगात् । २ C हेतुकाले । ३ B तदर्थः । ४ A C add इति । ५ A C 'भावि' in place of 'भाविता' । ६ C 'मात्रत्व' ।

पूर्वभाविमात्रे न<sup>०</sup> नियमः ॥ ४१ ॥

किं भिन्न<sup>१</sup>संतानस्य, एक<sup>२</sup>संतानस्य वा । भिन्नसंतानस्य चेदतिप्रसक्तिः<sup>३</sup> । एकसंतानस्य चेन्निरन्वयध्वंसः<sup>४</sup> । तस्य हि भिन्नसंतानेन<sup>५</sup> तुल्यत्वान्न नियमः । अन्वयश्च नास्तीत्युक्तम् ॥ अथाविद्यमानस्यापि हेतुता<sup>६</sup> दृश्यते, यथेषुक्षेपकस्य<sup>७</sup> क्षेपानन्तरं महिष्यादिमरणं,<sup>८</sup> पश्चादि-  
पुविद्धस्य मरणं<sup>९</sup> कर्तृत्वम् । न, तत्रापि मरणे<sup>१०</sup> व्यापा-  
रद्वारेणान्वयात् ॥

बाह्यवस्तूपरागादन्य<sup>११</sup> इत्युक्तम् । ननु बाह्यं च वस्तु नास्ति, विज्ञानात्मकत्वाज्जगत इति विज्ञानवादिनं निराकरोति ॥

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतिः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं जगत् । तथा सत्यहं घट इति प्रत्ययः स्यात्, न त्वयं घट इति । वासनाविशेषादिति चेन्न,

१ Vijnāna, Nāgeśa and Mahādeva पूर्वभाव० । २ A मात्रेण । ३ A C एक० । ४ A एक०, C अभिन्न० । ५ B प्रसक्तिः । ६ A ०रन्वया, C ०रन्वयस्य । ७ A ०संतान । ८ A हेतुता । ९ B ०क्षेपकस्य । १० A C ०पश्चादिना मरणात् । ११ A मारण० । १२ B मरण, and the following व्यापार is omitted । १३ A B ०द्वय ।

बाह्याभावे घटवासनाया एवा<sup>१</sup>सत्त्वात्कथं विशेषः । किं  
च वासनाया अपि कारणं वासनैव, उत बाह्य<sup>२</sup>वास-  
नापि<sup>३</sup> । वासनापीति पक्षे ऽन्यस्यापि सत्त्वात्स एव  
बाह्यो ऽर्थः<sup>४</sup> । ननु नास्त्येव बाह्यो ऽर्थः<sup>५</sup>, अवयवाति-  
रिक्तस्यावयविनो<sup>६</sup> ऽभावात्<sup>७</sup>, तथा ह्य<sup>८</sup>वयवावयवि-  
नोरेकत्वात् एकत्वप्रतीतेः<sup>९</sup> । चलत्यवयवे ऽवयवी  
चलति<sup>१०</sup>, अल्पावयवे न चलत्यवयवी । न चलतीति<sup>११</sup>  
विरुद्धधर्माध्यासेन भेदान्नैकत्वम् । एवं रक्तारक्तावृता-  
नावृततद्देशातद्देश<sup>१२</sup>त्वादिदोषा उदाहार्याः ॥ मा भूद्-  
वयवी, तथापि न<sup>१३</sup> बाह्यार्थापलापः, परमाणुपुञ्जस्यैव  
स्थूलत्वेन ग्रहणात् । न, अवयविना हि कार्येण पर-  
माणुरनुमातव्यः । तदभावे केनानुमातव्यः<sup>१४</sup> । पर-  
माणूनामतीन्द्रियत्वात्पुञ्जे ऽपि किञ्चिदतिशयानाधा-  
नात् स्थूलो ऽयमिति प्रत्ययो भ्रान्त इति विज्ञानमात्रं

१ A एव । २ बाह्य is missing in B C । ३ A वासनावि-  
शेषे ऽपि instead of वासनापि । ४ B बाह्यार्थः । ५ B अवय-  
विनि, C अवयवा हि in place of अवयवावयविनो । ६ A ऽभा-  
नात् । ७ ह्य is missing in A C । ८ The Visarga is  
missing in B C । ९ B चलतीति । १० A न चलत्यवयव्यचलं,  
C न चलतीति अवयवाचल । ११ A ०शान्यदेश० instead of ०शा-  
तद्देश० । १२ न is missing in A । १३ B तदभावाक्कानुमानं,  
C तदभावाक्कानुमातव्यं ।

जगदिति । अत्रोच्यते । अवयवावयविनोर्भेदात् । अपि च' द्वयोरन्यत्वान्नावयवकम्पे ऽवयवी कम्पते, यत्र<sup>१</sup> तु<sup>२</sup> बहुतरावयवकम्पस्तत्रावयवी कम्पत एव । एवं रक्ता-  
रक्तादिविरोधे ऽपि सिद्धान्ता वक्तव्याः । तस्मात्सिद्धो  
बाह्यो ऽर्थः । वासनैवेति पक्षे सर्वदा ज्ञानोत्पत्तिरिति ॥

निर्विषयस्य<sup>३</sup> ज्ञानस्यादर्शनाद्विषयाभावात् ज्ञान-  
मपि नास्तीति शून्यवाद्याह ॥

स्वाप्नप्रतीतिदृष्टान्तेन<sup>४</sup> विषयाभावे ऽप्युपपत्तिः, तत्राह ॥

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

विषयाभावे ज्ञानाभावाच्छून्यम् । स्वविषयत्वे कर्तृकर्म-  
विरोध<sup>५</sup> इति<sup>६</sup> ॥

शून्यं तत्त्वं, भावो विनश्यति, वस्तुधर्मत्वादिना-  
शस्य ॥ ४४ ॥

यदि भावरूपं<sup>७</sup> तत्त्वं स्याद्भावस्य नाशात्तत्त्वनाशे ऽनि-  
र्मोक्षः, वस्तुधर्मत्वादिनाशस्य वस्तुनो ऽवश्यं विनाशात् ॥

समाधानमाह<sup>८</sup> ॥

१ च is missing in B । २ A तत्र । ३ तु is missing in B ।  
४ A निर्विषयस्या । ५ a दृष्टान्ते । ६ A C कर्मकर्तृत्वविरोध ।  
७ इति is missing in B । ८ C भावानुरूपं । ९ A समाधानान्तरमाह ।

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

अभावो न<sup>१</sup> नश्यतीति वाङ्मात्रं, न तु<sup>२</sup> तत्त्वम्। अबु-  
द्धानां अज्ञातशस्त्राणाम्। प्रागभावस्य विनाशदर्श-  
नात्, सत्कार्यसिद्धौ भावस्याविनाशात्। तिरोभावे  
नाशशब्दप्रयोगे ऽपि प्रकृतिपुरुषयोरनाशात् ॥ नन्व-  
भाव एव नास्ति कुतस्तस्य नाशानाशचिन्ता। कथं  
तर्ह्यघटं भूतलमिति ज्ञानम्। भूतलालम्बनं चेत्, घट-  
वत्यपि भूतले तदभावज्ञानप्रसङ्गः, भूतलस्य तादव-  
स्थ्यात्। केवलभूतलालम्बनमभावज्ञानं, घटे सति  
कैवल्यं नास्तीति चेत्, किं भूतलस्वरूपमात्रं कैवल्यं  
तदतिरिक्तं वा<sup>३</sup>। यदि स्वरूपमात्रं, घटे सत्यपि तस्य  
सद्भावादभावज्ञानं स्यात्। अतिरिक्तपक्षे स एवा-  
भावः ॥ अथ भूतलस्यैकाकित्वे ऽभावव्यवहारः, घटे  
सत्येकाकित्वं नास्तीति काभावव्यवहारहेतुः<sup>४</sup>। तन्न।  
एकाकित्वमेकत्वसंख्या वान्यदा। एकत्वसंख्या च घट-

१ न is missing in B। २ B तु न in inverted order।  
३ वा is missing in B। ४ B तस्याप्राच्यवादः। ५ A C अभावः  
for the sake of distinctness। ६ A ०व्यवहारित्वं, C ०व्यवहा-  
रकारित्वं। ७ A एकत्वं।



वत्यपि भूतले ऽस्ति । अन्यदिति पक्षे स एवाभावः ।  
 विषयावैलक्ष्ये विज्ञानवैलक्ष्यभावात् ॥ ननु भा-  
 वाभावयोः संबन्धाभावात्कथमभावज्ञानमिति । यथा  
 घटो ऽयमितीन्द्रियान्वयव्यतिरेकात् ज्ञानं, तथाऽभा-  
 वज्ञानमपि सकारणम्<sup>१</sup> । कार्यदर्शनाद्वि कारणं परि-  
 कल्प्यते<sup>२</sup>, न तु दृष्ट<sup>३</sup>कार्यापलापः शक्यते वक्तुम् । किं  
 चानियतपदार्थवादित्वादस्माकं यथोपपन्नः संबन्धो ऽपि  
 कश्चिद्विध्यतीति<sup>४</sup> का नो हानिः । तस्मात्सिद्धो ऽभाव  
 इति ॥

समाधानान्तरमाह ॥

उभयपक्षसमानशेमादेयमपि ॥ ४६ ॥

अयमपि शून्यवादः क्षणिकपक्षविज्ञानपक्षतुल्यक्षेमा-  
 निराकार्यः । यथा प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञया क्षणिकनिरा-  
 करणं, बाह्यवस्तुप्रत्यक्षाद्विज्ञाननिराकरणं, तथायमपि  
 प्रत्यक्षेणैव समस्तविश्वदर्शनाच्छून्यपक्षो<sup>५</sup> निराकार्यः ॥

दूषणान्तरमाह ॥

१ A कथं भाव० । २ B अभाव० । ३ A न कारणं । ४ B  
 परिकल्पते । ५ C दृष्टा । ६ B •द्विविध्यति । ७ Vijñâna, Nâ-  
 gesa and Mahâdeva read •क्षेमत्वाद० । ८ B •च्छून्यवादो ।

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

यदि<sup>१</sup> शून्यमभावः<sup>२</sup>, को हि स्वस्थात्माऽभावाय यतेत,<sup>३</sup>  
मोक्षः पुरुषार्थ इति भावशब्दप्रयोगश्चानर्थकः । अथ  
भावाभावं व्यतिरिक्तं शून्यम् । एवंभूतस्य वस्तुनो ऽद-  
र्शनादप्यपुरुषार्थत्वम् ॥

शून्यवादिनं निराकर्तुं<sup>४</sup> देहपरिमाणं<sup>५</sup> आत्मेति  
क्षपणकमतमाह ॥

न, गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

न शून्यं तत्त्वं, शून्यस्य गत्यभावात् । दृश्यते च गतिः ।  
यथा च श्रुतिः 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्कं बला-  
द्यमः', 'पापेन नरकं याति, पुण्येन स्वर्गाति', ज्ञानेन  
ब्रह्मलोकं याती'ति ॥

तद्दूषयति ॥

निष्क्रियस्य तदसंभवात् ॥ ४९ ॥

१ B C add हि । २ B शून्यसद्भावः । ३ A inserts न ।  
४ 'प्रयोग' is missing in B । ५ A अथ वस्तु, C अथावस्तु ।  
६ These two words are missing in A । ७ A परिणाम ।  
८ B स्वर्गं याति । ९ A C omit तद् ।

व्यक्तम्<sup>१</sup> ॥

निष्क्रियत्वमेवाह ॥

मूर्तत्वाद्घटादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥ ५० ॥

मूर्ता घटादयः क्रियावन्तः, तत्तुल्यधर्मत्वे विनाश  
दयम<sup>२</sup>पसिद्धान्तः । किं च जन्मान्तरसंचारे हस्ति  
कृमिदेहपरिमाणत्वात्<sup>३</sup> संकोचविकासित्वेन<sup>४</sup> साव  
यत्वादनित्यत्वमिति ॥

एवं चाङ्गुष्ठमात्रमित्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

यथा घटाद्युपाधिभेदाद्घटे गच्छति घटाकाशं<sup>५</sup> गच्छ  
तीति ज्ञानं, तथा शरीराद्यवच्छेदादात्मा गच्छतीति<sup>६</sup>  
प्रतीतिः ॥

किमुपाधिना, कर्मवैचित्यादिशेषो भविष्यतीत्य  
आह ॥

१ व्यक्तम् is missing in A C । २ ०यम० is missing in F  
३ C परिमाण, A परिणाम । ४ A C ०विकासित्वेन । ५  
घटाकाशो ।

नेत्यः सर्वगतः स्थाणुरित्यादिप्रमाणेनात्मनो ऽपरिच्छिन्नत्वे गति-  
श्रुतिरौपाधिकगतिपरा व्याख्येया,

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे ।

घटो नीयेत नाकाशं तदञ्जीवो नभोपम इति श्रुतेः,

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।

प्रकृतिश्च तदश्रुतिं त्रिषु लोकेषु कामगा इत्यादिस्मृत्या  
तिः प्रकृतिनिष्ठत्वावगमाच्च ॥

पूर्वं<sup>१</sup> विहितनिषिद्धव्यापाररूपकर्मणा<sup>२</sup> बन्धो निराकृतः ।  
इदानीमदृष्टरूपकर्मणापि तं निरस्यति ॥

न कर्मणाप्येतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

‘भवेद्देवं, यदि कर्मात्मधर्मः स्यात् । न त्वात्मनः कश्चि-  
द्धर्मो ऽस्ति, निर्गुणत्वात् ॥

तद्धर्म एव कर्म भविष्यति, को विरोध इत्यत आह ॥

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५३ ॥<sup>३</sup>

‘असङ्गो ऽद्वयं पुरुष’ इति श्रुतिर्विरुद्धा स्यात् ॥

१ a पूर्व । २ b कर्मणां । ३ Sûtras 53 and 54 are transposed by Vijñâna, Nâgeśa and Mahâdeva.

मा भूदात्मधर्मो, अन्यधर्मेणापि क्रियाविशेषो भविष्यति, आत्मनो व्यापित्वेन<sup>१</sup> सर्वसंबन्धादित्यत आह ॥

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५४ ॥

सर्वसंबन्धाविशेषान्मुक्तात्मनामपि बन्धप्रसक्तिः ॥

ननु तवापि धर्माधर्मव्यवस्थास्ति, बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्दृश्यते । तत्र यस्तव सिद्धान्तः, सो ऽस्माकं भविष्यतीति समानमित्यत आह ॥

तद्योगे<sup>२</sup> ऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

धर्माधर्मयोगे ऽपि न समानधर्मत्वं, अविवेकात् । यदि तात्त्विको धर्माधर्मयोग आत्मनः स्यात्तदा तुल्यत्वम् । किं त्वविवेकादात्मनो धर्माधर्मयोगाभिमान इति क्व समानत्वम् ॥

भवत्वविवेकादन्यः<sup>३</sup>, तथाप्यविवेकनाशार्थं<sup>४</sup> धर्माङ्गीकरणतुल्यत्वम्<sup>५</sup> । अन्यथा सवदा बन्धः<sup>६</sup> स्यादित्यत आह ॥

१ C क्रियाया । २ B व्यापितेन । ३ Vijñāna and Nāgeśa have तद्योगो । ४ B °कादस्तुनः । ५ B °नाशात् । ६ B धर्माङ्गीकरणात्तुल्यं । ७ B बद्धः ।

नियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यत्कारणमवगतं<sup>१</sup> तद्व्यभि-  
चारे<sup>२</sup> सर्वतोऽनाश्वासः । यथा ध्वान्तनाशाय प्रकाशः,  
तथाचापि विवेकादविवेकनाशः । विवेकार्थं च<sup>३</sup> धर्म-  
स्वीकारे का स्मृतिः, प्राकृतेनापि धर्मेणोपपत्तेः ॥ कि-  
मिदं ध्वान्तं नाम । अभावस्तम इति केचित् । तन्न,  
विधिमुखप्रतीतेः । अभावत्वे किमालोकप्रागभावः प्र-  
ध्वंसाभावो वा । यदि प्रागभावः, तर्हि यथा घट  
उत्पन्ने<sup>४</sup> घटप्रागभावो नष्टः, तथालोके सत्यालोक-  
प्रागभावो नष्ट इति प्रत्ययः स्यात् । भविष्यदालोक-  
प्रागभावसत्त्वे वर्तमानालोके सत्यन्धकारो ऽविनष्टः<sup>५</sup>  
स्यात् ॥ अथ प्रध्वंसाभावः । तथाप्यनश्वरत्वादालो-  
कान्तरे सत्यन्धकारप्रतीतिप्रसङ्गः, यथा घटान्तर  
उत्पन्ने नष्टघटप्रध्वंसे<sup>६</sup> ऽस्त्येव ॥ अन्योऽन्याभावस्तु  
वस्तुनारप्यस्ति<sup>७</sup> । अत्यन्ताभावस्तु दुष्टत्वान्नाशङ्कनीयः ।  
तदुक्तं

१ A C यत्कारणत्वम् । २ A उपगतं । ३ A चारैः ; B in-  
serts सर्वः after चारे । ४ च is missing in B । ५ C उत्पन्न ।  
६ A भविष्यदालोके, B भविष्यालोक । ७ The Avagraha is  
missing in B । ८ C नष्टः । ९ B व्यस्तीति ।

न च भासाम्भावस्य तमत्त्वं<sup>१</sup> वृद्धसंमतम् ।

छायायाः कारणमिदमेवं पुराणेषु गुणश्रुतेः<sup>२</sup> ॥

दूरासन्नप्रदीपाद्वि महदल्पा<sup>३</sup> चलाचला ।

देहानुवर्तिनी छाया न वस्तुत्वादिना भवेत् ॥

भावस्तम इति तु<sup>४</sup> व्यपदेशो भावे सति<sup>५</sup> प्रतीय-

मानत्वादिति ॥ आलोके सति वस्तुग्रहणं, तदभावे<sup>६</sup>

सति<sup>७</sup> कथं ग्रहणमिति वैधर्म्यमात्रम् । यथा कैशिको

भानिरपेक्ष एव<sup>८</sup> गृह्णाति, तथालोकानपेक्षमेव तमे-

ग्रहणं वैचित्यात्पदार्थस्य । तस्माद्रूपविशेषो ऽयं यत्रा-

वरकमस्ति तच्चारोप्य गृह्यते ॥ द्रव्यान्तरमिति केचित् ।

तदुक्तं

तमः खलु चलन्नीलं परापरविभागवत् ।

प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥

अथ भवतु<sup>९</sup> गुणो<sup>१०</sup> वा द्रव्यं वा, नास्माकं सिद्धान्त-

स्ततिः, अनियतपदार्थवादित्वात् । अभावस्तु न भव-

तीति ब्रूमः ॥

१ B °प्र° in place of °म° । २ A ततत्त्वं । ३ A वृद्ध° ।

४ Corrupt in A.C । ५ A °श्रुतिः । ६ C महाल्पा । ७ तु

is missing in C । ८ C inserts भावा, B only भा । ९ A

C सख्यपि । १० C भेदभावे । ११ सति is missing in A । १२ A

एवं । १३ भवतु is missing in C । १४ A C भूगुणो ।

विवेकान्मुक्तिरित्युक्तम् । घटपटादीनां विवेको ऽस्म-  
दादीनामप्यस्तीति सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह<sup>१</sup> ॥

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥ ५७ ॥

सर्वेषां मूलं प्रधानम् । तस्याविवेकादन्याविवेकस्य  
संभवः । पदार्थानामन्योऽन्यं भवत्वविवेको विवेको वा,  
न तेन बन्धमोक्षौ, किं तु प्रधानविवेकाविवेकाभ्याम् ।  
अतस्तद्धाने प्रधानाविवेकहाने सर्वाविवेकहानम्<sup>२</sup> ॥

भवतु विवेकान्मुक्तिः । स किमात्मसंबन्धो न वा ।  
आत्मसंबन्धी चेदात्मनः<sup>३</sup> कूटस्थत्वव्याघातः । असंबन्धी  
चेदतिप्रसक्तिरित्यत आह ॥

वाङ्मात्रं तु, न तत्त्वं, चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

आत्मसंबन्धीति वाङ्मात्रं तु, न तात्त्विकः संबन्धः ।  
असंबन्धे ऽपि चित्ते विवेकस्थितेः चित्तसंनिधाना-  
दात्मनि विवेकाभिमान इति निवेदयिष्यामः ॥

१ B इत्यत्राह । २ A °दन्यो, C °दन्यां । ३ A °हानिः । ४ C °त्सनां । ५ Vijnāna, Nāgeśa and Mahādeva transpose तु न । ६ A आत्मा, B omits the word ।



भवतु अवणादेव विवेकज्ञानम् । अनेकजन्मायास-  
साध्येनापरोक्षज्ञानेन किमित्यत आह ॥

युक्तितो ऽपि न बाध्यते दिङ्मृढवदपरोक्षादते ॥५९॥

व्यक्तम् ॥

प्रकृत्यादयः सन्ति, ते च महदादिक्रमेण परिणमन्त  
इति न दृष्टमित्यत आह ॥

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो, धूमादिभिरिव वह्नेः  
॥ ६० ॥

भवेदेवं, यदि प्रत्यक्षमेव प्रमाणं, नानुमानादिकमि-  
ति । प्रकृत्यादीनामदर्शने ऽपि सामान्यतोदृष्टानुमा-  
नात्सिद्धेः ॥

प्रकृत्यादीनां सृष्टिक्रममाह ॥

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महा-  
न्महतो ऽहंकारो, ऽहंकारात्पञ्च तन्मात्राणि, उभय-  
मिन्द्रियं, स्थूलभूतानि, पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः  
॥ ६१ ॥

१ C •साध्येन । २ Only B inserts तन्मात्रेभ्यः, as Vijñāna, Nāgeśa and Mahādeva ; cf. Aph<sup>3</sup>. 71, note 1.

यद्यपि त्रयाणां साम्यावस्था प्रकृतिस्तथाप्येकैकस्मिन्नपि  
प्रकृतिशब्दप्रयोगः सांकेतिकः । महानिति बुद्धित-  
त्त्वम् । अहंकार इत्यभिमानः । पञ्च तन्मात्राणीति  
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । उभयमिन्द्रियं, बाह्यं पञ्च  
कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थास्थानि पञ्च  
बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणास्थानि, आन्तरं  
मनः । स्थूलभूतानि आकाशवायुतेजोजलभूमयः । तेषां  
च<sup>१</sup> पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्तिरिति बोद्धव्यम् । स्थूल  
इत्युपलक्षणं<sup>२</sup>, सूक्ष्मभूतानामपि ग्रहणम् । पुरुष इति  
संस्थापूरणार्थं, न तु सृष्टिक्रमार्थं, नित्यत्वादात्मनः ॥

कार्यात्कारणानुमानार्थं<sup>३</sup> प्रातिलोम्यमाह<sup>४</sup> ॥

लघुत्वादिगुणयोगात्सत्त्वादित्रयं द्रव्यम् । तत्र गुणशब्दस्तु पुरुषोप-  
करणत्वात् । तदेव प्रकृतिर्न तु तदाधारवस्त्वन्तरं, 'सत्त्वादीनामत-  
द्धर्मत्वं तद्रूपत्वादिति' वक्ष्यमाणत्वात् । साम्यावस्था न्यूनाधिकभावे-  
नासंहननं, अकार्यावस्थत्वमित्यर्थः । एवं च कार्यभिन्नं गुणत्रयं प्रकृति-  
रिति पर्यवसितो ऽर्थः । इदं च मूलप्रकृतिलक्षणम् । तत्त्वान्तरोपा-  
दानत्वं प्रकृतित्वमिति सामान्यलक्षणम् ॥

अनुमानक्रममाह सूत्रैः ॥

१ च is missing in C । २ C स्थूलमि० । ३ B अनुमानं ।

४ A प्रतिज्ञोमानाह, B प्रातिज्ञोम्येनाह ।

स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

स्थूलात् पञ्चभूतात्कार्यात्सत्त्वरजस्तमोभेदेन शान्तघोर-  
मूढरूपात्पञ्चतन्मात्रस्य ज्ञानम् ॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैरहंकारस्य<sup>१</sup> ॥ ६३ ॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च<sup>२</sup> कार्यै-  
रहंकारस्य ज्ञानम् ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहंकारेण कार्येणान्तःकरणस्य बुद्धेर्ज्ञानम् ॥

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात्कार्यात्प्रकृतेर्ज्ञानम् ॥

संघातपरार्थत्वात्पुरुषस्य<sup>३</sup> ॥ ६६ ॥

न प्रकृतेः कार्यत्वात्पुरुषस्य ज्ञानं, प्रकृतेर्नित्यत्वात् पुरु-

१ Vijñāna, Nāgeśa and Mahādeva तैश्चाहंकारस्य । २ A C •मात्रैः । ३ A C संहत°, as Vijñāna, Nāgeśa and Mahādeva । ४ B •पुरुषार्थस्य ।

षस्याकारणत्वात्<sup>१</sup> । किं तु प्रकृतेः संघातत्वात् त्रिगु-  
णात्मकत्वात् परार्थत्वम् । परश्च पुरुषः । अतस्तस्य  
ज्ञानम् । स चासंहतो वक्तव्यः, अनवस्थाभयात् ॥

अथ प्रकृतेः कारणं भविष्यतीत्यत आह ॥

मृले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

मूलप्रकृतेर्मूलाभावात् कारणाभावात् अमूलं यत्कारणं  
तन्मूलम् । सा प्रकृतिः ॥

अथ युक्तिमाह ॥

पारंपर्ये ऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

प्रकृतेरन्यत्कारणं, तस्याप्यन्यत्कारणमित्यनवस्थादोषा-  
दन्ततो ऽकारणं<sup>२</sup> मूलं वक्तव्यम् । सैव प्रकृतिरिति ।  
पञ्चविंशतितत्त्वाद<sup>३</sup>धिकाङ्गीकारे च गौरवं स्यात् ॥

प्रकृतेरप्रत्यक्षत्वात्कथं कारणत्वावगम इत्यत  
आह<sup>४</sup> ॥

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६९ ॥

१ B पुरुषाकारणत्वात्, C पुरुषस्यातत्कारणत्वात् । २ A in-  
serts सर्व । ३ B omits ०८० । ४ A C insert ०५० । ५ A  
C insert ०८० । ६ B इत्याह ।

इयोवादिप्रतिवादिनोस्तुल्यत्वम् । यथा परमाणो-  
रप्रत्यक्षत्वे ऽपि घटादौ तद्गुणदर्शनात्परमाण्वनुमानं,  
तथाचापि जगतस्त्वैगुण्यदर्शनात्कारणं प्रकृतिस्त्रिगुणा-  
त्मिकेत्यनुमीयते । तथा हि, कामिनी भर्तुः सुखदेति  
सात्त्विकी, अविनयादुःखदेति राजसी, विरहान्मोह-  
देति तामसी । एवं सर्वे भावा द्रष्टव्याः ॥

यदि विवेकदर्शनान्मुक्तिस्तदा शास्त्रश्रवणादेव  
मुक्तिः स्यात् । न चैवं, कस्यापि क्षिप्रं कस्यापि चिरे-  
णेति दर्शनादित्यत आह ॥

अधिकारिचैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

अधिकारिणस्त्रिविधा भवन्ति, उत्तममध्यमाधमभे-  
दात् । तद्वेदः सहकारिणो ऽविद्यादेर्भेदात्<sup>१</sup> । तद्वेद-  
श्चादृष्टभेदात्<sup>२</sup> । तेन<sup>३</sup> श्रवणमात्रादिति न नियमः ॥

पूर्वं 'प्रकृतेर्महानिति' सूत्रे कार्यकारणभावः प्रति-  
पादितः, न तु क्रम इति भ्रमं निराकरोति ॥

महदाख्यमाद्यं कार्यं, तन्मनः ॥ ७१ ॥

१ B विवेकपुरुषः, C पुरुषविवेकः instead of the simple  
विवेकः । २ B ऽविपर्ययादेर्भेदात् । ३ This sentence is omit-  
ted in B । ४ B तत्र ।

प्रकृतेराद्यं<sup>१</sup> कार्यं, तन्महत्तत्त्वं बुद्धिः मननाम्नन इति ॥

चरमोऽहंकारः ॥ ७२ ॥

अनन्तरं बुद्धेः कार्यमहंकारः ॥

तत्कार्यत्वमन्येषाम्<sup>२</sup> ॥ ७३ ॥

अहंकारकार्यत्वमन्येषां एकादशेन्द्रियाणां पञ्चतन्मात्राणां। पारंपर्येण तन्मात्रकार्याणामपि भूतानां तत्कार्यत्वमित्युक्तम् ॥

ननु यद्येवं, प्रधानकार्यं जगदिति सिद्धान्तहानिरित्यत आह ॥

आद्यहेतुता तद्वारा<sup>३</sup> पारंपर्येणागुवत्<sup>४</sup> ॥ ७४ ॥

यथा मृत्पिण्डकार्यस्य घटस्य पारंपर्येण परमाणुकारणता, तथा प्रकृतेरपि मूलकारणता<sup>५</sup> ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात् सृष्ट्यादौ कस्य कारणत्वमित्यथाह ॥

१ A •राद्य । २ Thus Aniruddha, Mahâdeva and Nâgeśa ; Vijñâna has •सुत्तरेषाम् । ३ A C आद्यहेतुद्वारा । ४ B पारंपर्येऽप्यगुवत्, as the three other commentators । ५ तथा•कारणता is missing in A ।

पूर्वभावित्वे<sup>१</sup> द्वयोरेकतरहानेनान्यतरयोगः<sup>२</sup> ॥७५॥

न<sup>३</sup> पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वं, किं त्वन्वयव्यतिरेका-  
भ्याम् । द्वयोर्मध्य एकस्य पुरुषस्य कारणत्वयोग्यता-  
हानिरविकारित्वश्रुतेः । अतो ऽन्यतरस्य प्रधानस्य  
कारणत्वयोगः ॥

अविवादात्परमाणूनामेव कारणत्वमस्त्वित्यत<sup>४</sup>  
आह ॥

परिच्छिन्नत्वान्न<sup>५</sup> सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

यत्परिच्छिन्नं न तत्सर्वोपादानं, यथा न तन्तुर्घटस्य  
कारणम् । तस्मात्पदार्थानां पृथक्पृथक् कारणं वक्त-  
व्यम् । एककारणत्वे च<sup>६</sup> लाघवं स्यादिति ॥

अच्च<sup>७</sup> श्रुतिं दर्शयति ॥

१ A C पूर्वाभावित्वे । २ Thus only Aniruddha ; the three other commentators read द्वयोरेकतरस्य हानेन ऽन्यतर-योगः ; cf. Aph<sup>३</sup>. 91, note 3 । ३ A ननु । ४ A कारणत्वं, C कारणत्वे । ५ A ०रधिकारित्व०, C ० निर्विकारित्व० । ६ B ०स्तीत्यत । ७ Thus only Aniruddha ; the three other commentators have परिच्छिन्नं न । ८ B omits one पृथक् । ९ A ०कारणतामाह, by omitting the following text as far as नगत्कारणतामाह in the commentary to Sûtra 77 । १० B अति ।

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च<sup>१</sup> ॥ ७७ ॥

युक्तिस्तावत्प्रोक्ता<sup>२</sup> । श्रुतिरपि प्रधानस्य जगत्कारण-  
तामाह 'प्रधानाज्जगज्जायत' इति ॥

प्रागसतो घटस्य भवनं दृश्यते । नियतपूर्वभावि-  
त्वात्प्रागभावः कारणमस्त्वित्यत आह ॥

नावस्तुनो वस्तुमिद्विः ॥ ७८ ॥

नाभावाद्भावोत्पत्तिः । कारणरूपं कार्यं दृश्यत इति  
जगतो ऽप्यवस्तुत्वम् ॥

भवतु जगदप्यवस्तु, का नो हानिरित्यत आह ॥

अबाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

शुक्तौ रजतज्ञाने 'नेदं रजतमिति' ज्ञानाद्रजतबाधः ।  
न चात्र 'नेदं भावरूपं जगदि'ति<sup>३</sup> कस्यापि ज्ञान-  
मिति, येन भावरूपबाधः स्यात् । दुष्टकारणजन्यत्वाच्च  
मिथ्येत्यवगम्यते, यथा<sup>४</sup> कामलादिदोषात्पीतशङ्ख-

१ C ०श्रुतेः । २ C ०दुक्ता । ३ B यद्यभा० । ४ B जगत् ।  
५ A मिथ्येत्येव । ६ B तथा, and काच is inserted before  
कामला० ।



ज्ञानं कस्यचित् । अत्र च जगज्ज्ञानस्य सर्वेषां सर्वदा  
सत्यत्वाच्च न दोषो ऽस्ति । तस्मान्नावस्तु जगदिति ॥

नन्वभावः<sup>१</sup> कारणमस्तु<sup>२</sup>, तथाप्यभावत्वं न जगतो  
भविष्यति, तच्चाह ॥

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्कुतस्तरां  
तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे उपादानकारणे<sup>३</sup> 'कारणगुणः कार्य'<sup>४</sup> इति तद्यो-  
गेन<sup>५</sup> भावयोगेन<sup>६</sup> तत्सिद्धिः कार्यस्य वस्तुत्वसिद्धिः ।  
अभावे जगतो ऽभावत्वे तदभावाज्जगदभावस्यावश्यं-  
भावात् कुतस्तत्सिद्धिरिति, अभावस्याभावरूपत्वात्<sup>७</sup> ॥  
कर्मैव जगत्कारणमस्तु, किं प्रधानकल्पनयेत्यत आह ॥

तरप् स्वार्थं ॥

न कर्मण<sup>८</sup> उपादानायोगात् ॥ ८१ ॥

१ C नन्वभावत्वा । २ A C कारणं वस्तुने, and the following  
तथाप्यभावत्वं न is omitted । ३ C उपादाने । ४ B कारणात्कार्य ।  
५ A तद्योगेन । ६ is omitted in B । ७ C अभावात् in  
place of अभावस्या००पत्वात् । ८ A B कर्मणा । ९ Vijñāna  
has उपादानत्वायोगात् ।

निमित्तकारणमदृष्टमस्तु<sup>१</sup>, धर्माधर्मयोस्तूपादानकार-  
णत्वं न क्वचिदृष्टम् । प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनान्मुक्ति-  
रिति प्रकृतिस्वीकारः ॥

वेदोक्तार्थानुष्ठानादेव मुक्तिसंभवात् किं प्रकृत्ये-  
त्यत आह ॥

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियो-  
गादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

वेदादनुश्रूयत इत्यानुश्रविको यागादिः<sup>२</sup> । तस्मादपि  
न मोक्षसिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियोगात् । कार्यत्वेना-  
नित्यत्वान्मुक्तस्य पुनःसंसारानुवृत्तियोगः । तस्माद-  
पुरुषार्थत्वम् ॥

पुरुषार्थत्वं दर्शयति ॥

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्र प्रकृतिपुरुषयोः प्राप्तविवेकस्य विवेकज्ञानादना-  
वृत्तिश्रुतिः । 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतिः<sup>३</sup> ॥

१ 'मदृष्ट' is missing in B, A 'अ' नादृष्टमस्तु । २ Aph.<sup>३</sup>  
98 begins the sentence with ननु । ३ C मुक्तेः । ४ A C  
'आ' । ५ A योगादिः । ६ C inserts क्रिया । ७ B संसारा-  
वृत्तिः । ८ This sentence is missing in A ।

विपक्षे दोषमाह ॥

तच्च ब्रह्मलोके । न स पुनरावर्तते इति श्रुतिः ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्यत्र कृतात्मान  
इत्यस्य स्वरसात् ॥

कौटुकर्हि फलं कर्मणः, तदाह ॥

दुःखादुःखं, जलाभिषेकवन्न जाद्विमेकः ॥ ८४ ॥

यदि कर्मसाध्यो मोक्षो भवेत्, कर्मणो<sup>१</sup> दुःखबहुल-  
त्वात्तत्कार्यो मोक्षोऽपि दुःखबहुलः स्यात् । अन्ततः  
क्षयित्वेनापि दुःखं स्यात् । नहि जाद्वार्तस्य<sup>२</sup> जाद्व-  
विमेक्षो जलाभिषेकात्,<sup>३</sup> प्रत्युत जाद्वमेवेति ॥

दुःखस्य कर्मसाध्यत्वमप्रयोजकं, किं तु काम्यकर्म-  
साध्यत्वं हेतुः, निष्कामकर्मणो मोक्षसाधनत्वात् ।  
तथा<sup>४</sup> च श्रुतिः

कर्मभिर्मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमि-  
च्छमानाः ।

१ A कर्मणा । २ जाद्वार्तस्य is missing in A । ३ B •भिषेक-  
वत् । ४ A तथा ।

अथापरे ऋषयो<sup>१</sup> मनीषिणः परं<sup>२</sup> कर्मभ्यो ऽमृत-  
त्वमानश्रुतिवाह<sup>३</sup> ॥

काम्याकाम्ये<sup>४</sup> ऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

मा भून्निष्कामकर्मसाध्यं<sup>५</sup> दुःखं, तथापि काम्यान्नि-  
ष्कामकर्मविशेषे ऽपि मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वमवि-  
शिष्टम् । 'साध्यत्वात् क्षयित्वेन'<sup>६</sup> पुनरपि दुःखं स्यात् ।  
निष्कामकर्मणो मोक्षसाधनत्वश्रुतिश्च<sup>७</sup> ज्ञानार्थं<sup>८</sup>, ज्ञा-  
नाच्च मोक्ष इति पारंपर्येण मोक्षसाधनत्वम् ॥

यदि प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानाभ्योक्षो भवेत्, तथापि  
क्षयित्वात्पुनरपि संसार इति वादिप्रतिवादिनोस्तु-  
ल्यत्वमिति, तथाह ॥

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं, न समानत्वम्<sup>९</sup> ॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्य बन्धध्वंसः । बन्धो ऽपि-

१ ऋषयो is missing in B । २ A पर । ३ B •वाह ।  
४ Thus only Aniruddha, the other commentators  
have काम्ये ऽकाम्ये । ५ कर्म is omitted in A C । ६ A C  
•साध्ये । ७ कर्म is missing in B । ८ B •त्वमनिष्टं । ९ C  
inserts न । १० A तत्क्षयित्वेन, C स क्षयित्वेन । ११ A B  
•श्रुतिः । १२ A ज्ञानार्थं । १३ B समत्वं ।

वेकः, तद्विरोधेन<sup>१</sup> विवेकध्वंसो<sup>२</sup> नाशः । अविवेक-  
नाशस्य<sup>३</sup> च प्रध्वंसत्वात्<sup>४</sup> कुतः संसारस्य पुनरावर्तन-  
मिति समानत्वम्<sup>५</sup> ॥

पञ्चविंशतिर्गण इत्युक्तं, तत्सिद्धिश्च न प्रमाणेन  
विनेति । तद्दर्शयति ॥

द्वयोरेकतरस्य चाप्यसंनिवृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा ।  
तत्साधकतमं यत्तत् ॥ ८७ ॥

‘द्वयोरि’तोन्द्रियार्थयोर्विद्यमानयोः प्रत्यक्षे । ‘एकत-  
रस्य चापी’ति विद्यमानस्य लिङ्गस्य शब्दस्य वानु-  
माने शब्दे च । ‘असंनिवृष्टार्थपरिच्छित्तिरिति अप-  
रिच्छिन्नार्थपरिच्छित्तिः प्रमा प्रमितिः फलम् । एते-  
नानर्धिगतार्थगन्तृप्रमाणमित्युक्तम् । प्रमासाधकतमं  
यत्तत्प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम् ॥

कति प्रमाणानीत्यत आह ॥

१ C तस्य विरोधिनोः । २ A °कविध्वंसो, C °कात् ध्वंसो ।  
३ A अपि ते कर्मणि अस्य, C अपि ते कर्मणि वित्तस्य । ४ A C  
प्रध्वंसात् । ५ B समत्वं । ६ B वाप्य°, the reading of Vijñâna  
and Mahâdeva; Nâgêśa has वासं°, cf. Aph.<sup>३</sup> 104, note 2 ।  
७ A चा° । ८ अपरिच्छिन्नार्थ° is missing in B । ९ B °व°  
in place of °धि° ।

त्रिविधं प्रमाणम्' । तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्य-  
सिद्धिः ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानीति । किमुपमानार्था-  
पत्त्यभावसंभवैति ह्यानि न स्युरिति । अत्रोक्तं 'तत्सिद्धा-  
वि'त्यादि । प्रमेयव्यवस्थार्थं प्रमाणस्वीकारः । त्रिविध-  
प्रमाणसिद्धौ सर्वप्रमाणानां प्रमेयव्यवस्थासिद्धेर्नाधिक्य-  
सिद्धिः पृथक्प्रमाणत्वेन, त्रिविधप्रमाणेष्वेषामन्तर्भा-  
वादिति । इन्द्रियार्थसंनिकर्षान्वयव्यतिरेकादिना यथा-  
यथं प्रत्यक्षादिषु स्वरिभिरन्तर्भावितत्वात्<sup>१</sup> केवलम-  
धिकः संज्ञाभेदः कृत इति नाधिकत्वेन प्रमाणसिद्धिः ॥  
विशेषलक्षणमाह ॥

यत्संबन्धसिद्धं<sup>२</sup> तदाकारोऽस्तेष्वि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्  
॥ ८९ ॥

'यत्संबन्धसिद्धमि'त्यनुमानशब्दौ व्यवच्छिन्नौ<sup>३</sup> । तदा-  
कारोऽस्तेष्वि घटाकारोऽस्तेष्वि । तत्प्रत्यक्षम् । सविकल्प-

१ "So reads Aniruddha; but Vijñāna, Nāgeśa and Vedānti Mahādeva end the eighty-seventh Aphorism with these two words" Aph.<sup>3</sup> 106 । २ B °यवहारार्थं । ३ B °भाषित्वात् । ४ Thus only Aniruddha; the three others have यत्संबन्धं सत् । ५ A अवस्थितौ । ६ B पटा० ।

कर्मपि<sup>१</sup> प्रत्यक्षं संगृहीतम् । बौद्धास्तु निर्विकल्पकमेव  
 प्रत्यक्षमिति<sup>२</sup> वर्णयन्ति, कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्ष-  
 मिति । नामजात्यादियोजनात्मिका प्रतीतिः कल्प-  
 ना, सा च सविकल्पके<sup>३</sup> ऽप्यस्तीति न प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।  
 तन्न । अदुष्टसाक्षात्कारि<sup>४</sup>प्रमाजनकसामग्रीजनितं प्र-  
 त्यक्षम् । तदुभयं, निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । किं  
 तु सादृश्यात्संस्कारोद्बोधद्वारेण स्मृत्या नामजात्या-  
 दिसंविदुत्पद्यते । अत एवाधिकप्राप्या सविकल्पक-  
 मिति विशेषसंज्ञा । न च स्मृत्या कश्चिद्दोषः सामग्री-  
 प्रत्यवायो<sup>५</sup> वा जनितः ॥ अथ स्मृत्या सहितत्वान्न<sup>६</sup>  
 प्रमाणम् । अहो नैपुण्यं, यत्सहकारि प्रामाण्यं बा-  
 धते<sup>७</sup> । तथा च,

संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं<sup>८</sup> न बाधते ।

संज्ञिनः सा तटस्था<sup>९</sup> हि<sup>१०</sup> न रूपाच्छादनं<sup>११</sup>क्षमा ॥

ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जा<sup>१२</sup>त्यादिभिर्यया ।

बुद्ध्यावसीयते<sup>१३</sup> सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥

१ A विकल्पमिति । २ B प्रमाणं । ३ A inserts here ०क-  
 मपि प्रत्यक्ष० । ४ B सविकल्पे । ५ B ०री० । ६ A C ०प्रत्ययो ।  
 ७ B अथहि० । ८ ०न्न is missing in C । ९ A बोधते । १० A  
 प्रत्यक्षं । ११ A तथावस्था । १२ हि is missing in A । १३ A  
 inserts here व्यापकत्वान्नेदं । १४ A धर्मो जा० । १५ B ०वसाया ।

योगिप्रत्यक्षाव्यापकत्वान्नेदं प्रत्यक्षलक्षणमित्यत  
आह ॥

योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ६० ॥

बाह्यप्रत्यक्षलक्षणमिदं लौकिकं, योगिप्रत्यक्षं त्वबा-  
ह्यमलौकिकं च<sup>१</sup> । अतो नाव्यापकत्वं दोषः ॥

अथवानेन लक्षणेन योगिप्रत्यक्षस्यापि संग्रह इति  
पक्षान्तरमाह ॥

लीनवस्तुलब्धातिशयसंबन्धान्न दोषः<sup>२</sup> ॥ ६१ ॥

सत्कार्यस्थितेर्नष्टमपि स्वकारणे लीनं<sup>३</sup> भूतत्वे-  
नास्ति,<sup>४</sup> भविष्यदपि स्वकारणे ऽनागतत्वेनास्ति ।  
योगजधर्मानुग्रहाल्लब्धातिशयस्य योगिन एव प्रधानं-  
संबन्धात्सर्वदेशकालादिसंबन्ध इति नाव्यापकत्व-  
दोषः<sup>५</sup> ॥

ईश्वरप्रत्यक्षस्यालक्षणमित्यत आह ॥

१ C योग० । २ B वा । ३ C ०त्वं । ४ Mahādeva and  
Vijñāna have ०न्वाद्वादोषः, Nāgeśa ०न्वाद्वा न दोषः । ५ A  
लीन । ६ A C insert here वस्तु वस्तुत्वेन । ७ B प्रधानं । ८ B  
०पकत्वादोषः, C ०पकत्वं दोषः ।



ईश्वरसिद्धेः ॥ ६२ ॥

यदीश्वरसिद्धौ प्रमाणमस्ति, तदा तत्प्रत्यक्षचिन्तो-  
पपद्यते । तदेव तु<sup>१</sup> नास्ति । क्षित्यादि सकर्तृकं कार्य-  
त्वादिति प्रमाणमस्तीति चेत्, स किं शरीरी अशरीरी  
वेत्युभयथापि कर्तृत्वासंभवात्, विशेषवादिनां कार्य-  
त्वस्याभासत्वात्<sup>२</sup> । एतदन्यत्र बहु प्रपञ्चितम् ॥

युक्त्यन्तरमाह<sup>३</sup> ॥

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ६३ ॥

स किं बद्धो वा मुक्तो वा । बद्धस्य धर्माधर्मयोगा-  
न्नेश्वरत्वम् । मुक्तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाभावान्न कर्तृ-  
त्वमिति नेश्वरसिद्धिः । अथान्य एवासौ जीवन्मुक्त  
इति । एवं, तर्हि दृष्टान्ताभावादसाधारणत्वम् ॥

एतदेवाह ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ६४ ॥

उक्तव्याख्यानमेतत्सूचम् ॥

१ A च्च, B omits the word । २ वे is missing in A ।  
३ B °स्याभावात् । ४ A अत्युत्तरमाह, C प्रत्युत्तरमाह ।

एवं, तर्हि 'स हि सर्ववित्सर्वस्य कर्ते'त्यादिश्रुतिबाधः  
स्यादित्यचाह ॥

सृष्टिकर्तृत्वेनैव हीश्वरः साध्यते परैः । व्याख्यानात्सृष्टिपरः सङ्ख्यो  
ऽत्र बोध्यः ॥

मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासासिद्धस्य वा ॥ ६५ ॥

रागाद्यभावान्मुक्तात्मन इव मुक्तात्मनः, न तु मुक्तस्य,  
तस्य संकल्पकर्तृत्वाद्यभावात् । तत्प्रशंसा विधिवा-  
क्योत्तम्भनाय<sup>१</sup> । 'उपासासिद्धस्य वेति'<sup>२</sup> उपासनया  
लब्धातिशयस्य योगिना ऽणिमादिसिद्धस्य प्रशंसाभ्या-  
सोत्तम्भनायेति ॥

चेतनाधिष्ठानं विना नाचेतनं प्रवर्तत इत्यतो ऽपि  
नेश्वरसिद्धिरित्याह<sup>३</sup> ॥

१ °कर्तृ° is missing in a । २ Mahâdeva and Nâgeśa have प्रशंसेपा० ; A inserts विधिं (sic) वाक्योत्तम्भनाया after प्रशंसा । ३ A उपासना०, C उपास्या० । ४ A वेति । These peculiar readings of A are caused by an oversight of the copyist who intermixed the text of the Aphorism with the first two sentences of the commentary । ५ C सकल० । ६ These two sentences are altogether omitted in A ; cf. note ४ ; the following sentence is missing in B । ७ C उपासना० । ८ वेति is missing is Aph.<sup>३</sup> 115, note 4 । ९ A °रित्यत्र आह ।

केचिच्छ्रुतिस्मृती मुक्तात्मनः केवलात्मनो ज्ञेयताविधानाय तस्य  
संनिधिमात्रेणैश्वर्येण स्मृतिरूपे । केचिच्च उपासनासिद्धस्यानित्येश्वर-  
स्यैव नित्यत्वाद्युपासनासिद्धये गौणनित्यत्वादिना स्मृतिरूपे ॥

अधिष्ठातृत्वं कौटुम्भं, तदाह ॥

तत्संनिधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ६६ ॥

यथा प्रतिबिम्बितशरीरे मणौ चलत्यचलति शरीरे  
'शरीरं चलती'त्यभिमानः, तथा तत्संनिधानात्प्रकृति-  
प्रतिबिम्बितत्वादात्मनः<sup>१</sup> प्रकृतेः कर्तृत्वं भोक्तृत्वमधि-  
ष्ठातृत्वमात्मनो ऽभिमन्यते । तस्माच्चेतनो ऽधिष्ठातेति  
स्मान्तिरिति । तथा च

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा 'कर्ताहमिति' मन्यते ॥

यदि न चेतनाधिष्ठातृत्वं, मृतशरीरस्याहारादि-  
क्रिया स्यादित्यत आह ॥

विशेषकार्यं ऽपि जीवानाम् ॥ ६७ ॥

१ A °दात्म, C °दात्मा । २ भोक्तृत्वं is missing in B । ३ B  
C नित्यशः । ४ So reads Aniruddha only; the three  
other commentators have °कार्येष्वपि ।

वायुयुक्तो बुद्ध्यादिर्जीवः, न त्वात्मा जीवः । आहारा-  
दिविशेषकार्ये ऽपि जीवानामेव कर्तृत्वं, आत्मनो<sup>१</sup>  
ऽपरिणामित्वात् ॥

आत्मनि चेज्ज्ञानं नास्ति, कथं<sup>२</sup> ज्ञानायोपदेश  
इत्यत्राह ॥

सिद्धरूपबोद्धृत्वादाकार्योपदेशः ॥ ६८ ॥

उत्तरसूत्रस्थान्तःकरणस्येति पदमनुषजनीयम्<sup>३</sup> ।  
[वाक्यार्थोपदेशो ऽन्तःकरणस्येत्यन्तमेकं सूत्रं वा]<sup>४</sup> ।  
तेनायमर्थः । सिद्धरूपबोद्धृत्वात् तात्त्विकरूपबोद्धृत्वा-  
न्महतो ऽन्तःकरणस्य वाक्यार्थोपदेशः । तत्प्रतिबिम्बि-  
तत्वाच्च<sup>५</sup> पुरुषस्य बोद्धृत्वाभिमानः ॥

एतदेव<sup>६</sup> स्पष्टयति ॥

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाम्लोहवदधिष्ठातृ-  
त्वम् ॥ ६९ ॥

१ C नात्मनो । २ C inserts आदि । ३ °स्या° is corre-  
cted; the MSS. have °स्या° or °स्या० । ४ A °ति तदमं,  
B °तीदमं । ५ B °मावर्तनीयम् । ६ This parenthesis is  
only found in A । ७ C °तत्वात् । ८ A °देवं । ९ The  
remark Aph.<sup>3</sup> 121, note 1, is not confirmed by  
my MSS. ।

अन्तःकरणस्य बुद्धौ पुरुषच्छायापत्त्या तच्चैतन्येनोज्ज्व-  
लितस्य चेतनत्वाभिमानादधिष्ठातृत्वम् । 'लोहवदि'-  
ति यथाकर्षको लोहो निर्झ्रियो ऽपि संनिधिमात्रे-  
णाकर्षति<sup>१</sup> ॥

अनुमानलक्षणमाह ॥

अग्निमयोगविशेषेण यथा लोहमुज्ज्वलितं तद्वत्प्रतिबिम्बहेतुसंयोग-  
विशेषेण चेतनोज्ज्वलितत्वाच्चेतनायमानस्यान्याचेतनेभ्यो विलक्षण-  
स्यान्तःकरणस्य संकल्पादिद्वारकमनुपचरितमधिष्ठातृत्वमित्यर्थः ।  
आदिमर्गस्त्वबुद्धिपूर्वक इति न तत्र मुख्याधिष्ठातुरपेक्षा । अत  
एव कौर्म

इत्येष प्राकृतः सर्गः संचेपात्कथितो मया ।

अबुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधतेति ॥

'तदैक्षते'त्यादि तु 'कूलं पिपतिषती'त्यादिवत्कार्यान्मुख्यमादाय  
कथंचिन्नेयमिति भावः ॥

प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥

अविनाभावदर्शिने व्याप्यज्ञानादनु व्यापकज्ञानमनु-  
मानम् । अनेनान्वयी व्यतिरेकी<sup>२</sup> अन्वयव्यतिरेकी<sup>३</sup>

१ B ०तन्योपज्ज० । २ A C लोहान्नि० । ३ A B ०क कर्ष-  
यति । ४ B inserts here a few sentences taken from  
Vijñāna's commentary । ५ अन्वयव्यतिरेकी is omitted in C ।

पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं चेति संयुहीतम् । वादि-  
नामपि लक्षणान्यचैवान्तर्हितानीति । तथा च  
अनुमेयेन संबन्धं<sup>१</sup> प्रसिद्धं च तदन्विते ।  
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥  
शब्दं लक्षयति ॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिः । तद्युक्तं तन्निरूपकं च प्रतिबद्धम् ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तोपदेशः शब्दः, न त्वाप्तेन कृतः, अपौरुषेयत्वाद्दे-  
दस्य । अपौरुषेयत्वं च पञ्चमाध्याये 'न पौरुषेयत्व-  
मि'ति सूत्रे<sup>२</sup> प्रतिपादयिष्यामः । शब्द इति कारण-  
कथनं<sup>३</sup>, फलं तु शब्दजन्यं ज्ञानं शब्दः, कार्ये कारणो-  
पचारात्<sup>४</sup> । शाक्यादिवाक्यानां<sup>५</sup> वेदविरोधेनायुक्त-  
त्वादाभासत्वम् ॥

प्रकृतिपुरुषविवेकार्थं शास्त्रारम्भः । न च तयोः  
सिद्धौ प्रमाणमस्तीत्यत आह ॥

१ A संबन्धं । २ C चेत् । ३ C कथन । ४ B adds युक्त  
इति । ५ A शब्दः, C वा० । ६ C वादानां । ७ B ० न० in-  
stead of ० ना० ।

उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

वक्ष्यमाणात्प्रमाणात्प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिर्ज्ञानम् । त-  
स्मात्तद्विवेकार्थमुपदेशो<sup>१</sup> युक्त इति ॥

किं तत्प्रमाणमित्यत्राह<sup>२</sup> ॥

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

प्रकृतेर<sup>३</sup>प्रत्यक्षत्वात्<sup>४</sup> यत्कार्यं तत्कारणगुणपूर्वकं<sup>५</sup>, कार्यं  
च चिगुणात्मकमिति सामान्येन प्रकृतिसिद्धिः । आ-  
त्मनो ऽप्रत्यक्षत्वे ऽपि यत्संहतं तत्परार्थमित्यसंहतः  
परः सिद्धः । वक्ष्यति च 'संहतपरार्थत्वात्' ॥

प्रकृतेर्नित्यत्वात्प्रवृत्तिशीलत्वाच्च सर्वदा भोग इत्य-  
निर्मोक्षः स्यादित्यत आह ॥

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

चित् आत्मा । तद्विवेकावसानो भोगः । यथानादि-  
रपि प्रागभावो नश्यति, तथा नित्यायाः प्रकृतेर्वि-  
वेकज्ञानपर्यन्तः<sup>६</sup> प्रसवः<sup>७</sup> ॥ अथाभाव एव<sup>८</sup>, न तु भाव

१ B °देश । २ A °त्यत आह । ३ B °ति° । ४ B °प्रत्य-  
क्षात् । ५ पूर्वकं is missing in B । ६ A C °पर्यन्तं । ७ B  
प्रसरः । ८ A एव ।

इति । न, अचाभावत्वं न प्रयोजकं, प्रध्वंसाभावे  
ऽतथादर्शनात् । अथ यथादर्शनं<sup>१</sup> व्यवस्था, अचा-  
प्येवम् ॥

यदि कर्तृ<sup>२</sup> प्रधानं भोक्ता पुरुषः, अन्यकृतकर्मणो<sup>३</sup>  
ऽन्यो भोक्तेति स्यादित्यत आह ॥

अकर्तुरपि फलोपभोगो ऽन्नाद्यवत् ॥ १०५ ॥

यथा<sup>४</sup> रूपकारस्यान्नादिकर्तृत्वमकर्तुरीश्वरस्य फलो-  
पभोक्तृत्वं<sup>५</sup>, तथाचापि । अथोद्देश्यत्वेन कर्तृत्वमीश्व-  
रस्य । अचाप्यात्मोद्देश्यत्वेन प्रकृतेः प्रसव<sup>६</sup> इति ॥

व्यवहारसिद्धान्तमुक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह<sup>७</sup> ॥

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः<sup>८</sup> ॥ १०६ ॥

न पुरुषः कर्ता न भोक्ता, किं तु महत्तत्त्वप्रतिबि-  
म्बितत्वात्कर्तृत्वाभिमानः<sup>९</sup> । 'अविवेकादेति'<sup>१०</sup> प्रकृति-

१ B °दर्शनं । २ A C कर्ता । ३ B °कर्मणा । ४ A यदि ।  
५ Aph.<sup>3</sup> 128, note 1, °भोक्तृत्वे । ६ A °पदे° instead of  
°दे° । ७ B प्रसर । ८ B has, as Avatârana, व्यवहारसिद्धान्तमाह ।  
९ A अविवेकात्त° । १० A °गतः । ११ C °मानात् ।  
१२ C अविवेकादिति ।



पुरुषयोर्विवेकाग्रहात् । तत्सिद्धेः कर्तुः फलोपभोगा-  
भिमानसिद्धेरिति ॥

एतद्यतिरेकमाह ॥

अथवा अविवेकात्पुरुषस्य कर्तृत्वसिद्धिः । ततः कर्तुः पुरुषस्य 'य  
एव कर्ता स एव भोक्ते'ति कर्मफलावगमः ॥<sup>१</sup>

नोभयं च तच्चास्थाने ॥ १०७ ॥

विवेकात्तत्त्वज्ञाने नोभयं न कर्तृत्वं न भोक्तृत्वमिति ॥

प्रमाणमुक्त्वा प्रमेयव्यवस्थामाह ॥

विषयो ऽविषयो' ऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्या-  
मिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियस्य उपादानात् संबन्धात् विषयः<sup>२</sup> । इन्द्रिय-  
स्य हानात् संबन्धाभावात् अविषयः । असंबन्धश्चाति-  
दूरादेरयोग्यत्वात्<sup>३</sup> ॥ अतिदूराद्वियति<sup>४</sup> पक्षी नोप-

१ B फलभो० । २ A ०गो० । ३ These two sentences are only found in a । ४ ऽविषये is omitted in A । ५ C adds here अनुमानादपि पारंपर्येण विषयः । ६ अयोग्यत्वात् is missing in C, and so is the whole of the two last sentences in A । ७ अति is omitted in B । ८ A ०द्विषयति ।

लभ्यते, अतिसामीप्याल्लोचनस्याञ्जनं, व्यवधानात्कु-  
द्वस्थं वस्तु, मनोऽनवस्थानाच्छोकादिग्रस्तस्य<sup>१</sup> पार्श्वस्थ-  
वस्त्वग्रहणं, सौष्टम्यादणोः, अभिभवान्मर्दलध्वनिना  
शङ्खध्वनिरित्यादिः ॥

प्रकृतेः कथमनुपलब्धिरित्यत आह<sup>२</sup> ॥

उपादानं संबन्धः । हानं तदभावः ॥

सौष्टम्यादनुपलब्धिः<sup>३</sup> ॥ १०६ ॥

दुरुहत्वं सौष्टम्यं, न त्वणुत्वं, प्रकृतेर्विभुत्वात् ॥  
कथं तर्हि प्रकृतिर्व्यवस्थेत्यत आह ॥

कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

यथा घटदर्शनात्परमाणुज्ञानं, तथा त्रिगुणकार्यदर्श-  
नात्प्रकृतिज्ञानम् ॥

ब्रह्मकारणं जगदिति केचित्, परमाणुकारणमि-  
त्यन्ये, प्रकृतिकारणमिति वृद्धा इति<sup>४</sup> संशयमाह<sup>५</sup> ॥

१ A ०गतस्य । २ A ०रित्याह । ३ Thus only Anirud-  
lha; the other commentators read सौष्टम्यत्तदनुपलब्धिः ।

४ B ०तेर्य० । ५ B and Aph.<sup>३</sup> 132, note 3, प्रधान० ।

६ इति is omitted in A B । ७ C संशये आह ।

महदादिरूपकार्यदर्शनेन तस्याः प्रामाणिकत्वात् ॥

ननु ब्रह्म जगतः कारणमिति केचित्, परमाणव इत्यपरे,  
कथं प्रकृतेरेव प्रामाणिकत्वमिति शङ्कते ॥

वादिविप्रतिपत्तिस्तदमिहिरिति चेत् ॥ १११ ॥

तदसिद्धिः प्रधानासिद्धिः ॥

सिद्धान्तमाह ॥

तस्याः प्रकृतेः ॥

कार्येण कारणानुमाने<sup>१</sup> न कश्चिदोष इत्याशयेन समाधत्ते ॥

तथाप्यं कतरदृष्ट्या न्यतरमिदमुपापन्नापः ॥ ११२ ॥

यदि वादिविप्रतिपत्तिमात्रेण पक्षासिद्धत्वं, विपक्षे<sup>२</sup>  
ऽपि विप्रतिपत्तिरस्तीति कथं तत्सिद्धिः । यदि व्याप्य-  
ज्ञानाद्यापकज्ञानस्याविनाभावित्वात्पक्षे<sup>३</sup>सिद्धिः, ममा-  
प्येवमिति न कार्यादनुमानापत्तापः ॥

१ c °नुमानेन; this was also the original reading of a b । २ A °अप्या° । ३ B °दृष्टीकतर°, the reading of Mahādeva and Vijnāna । ४ °दि° is missing in A । ५ A °सिद्धत्वे ऽपि पक्षे । ६ A °पि° instead of °वि° । ७ C °भावित्वाविपक्ष° । ८ °द° is missing in A C ।

कार्यात्कारणमस्तु, तच्च प्रकृतिरिति कथमित्यत  
आह ॥

इदानीं प्रकृतेरेव कारणत्वे युक्तिमाह ॥

त्रिविधविरोधापत्तेः ॥ ११३ ॥

त्रिविधो गुणः, सत्त्वरजस्तमांसि । तद्विरोधः तच्छून्यं  
जगद्भवेत् । न चैवं दृश्यत इति ॥

कार्यस्य किं सत उत्पत्तिरसतो वेति संशयं निर-  
स्यति ॥

जगत्पुलभ्यमानस्य सुखदुःखमोहात्मकत्वस्य<sup>१</sup> विरोधः स्यात् ब्रह्मणः  
परमाणुनां कारणत्वे ॥

इदानीं कार्यस्योत्पत्तेः प्रागपि सत्त्वं व्यवस्थापयति ॥

नासदुत्पादो नृशृङ्गावत ॥ ११४ ॥

असदेकस्वभावं<sup>२</sup> नृशृङ्गादि, सदेकस्वभावमाकाशादि,  
सदसत्त्वभावा घटादय इति कथं नृशृङ्गतुल्यत्वम् ।  
तत्र, घटादीनां प्रागभावसमये ऽसत्त्वं, नृशृङ्गादीनां

१ So has Aniruddha only ; the three other commen-  
tators read 'विरोधापत्तेः' । २ The MSS. have 'मोहात्म-  
कत्वस्य, but त is obliterated in b । ३ B असदेकमुत्पादं ।

सर्वदाऽसत्त्वमिति द्वयोः को विशेषः । घटादीनां जन्म-  
दर्शनं विशेष इति चेत्, एतदेव चिन्त्यते, एतदेवोत्तर-  
मित्यहो नैपुण्यम् ॥

सत्कार्ये' न्यायमाह ॥

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

कारणसंबन्धात्कार्यस्य । संबन्धश्च विद्यमानयोरेव ।  
अन्यथा सर्वदा सर्वत्र<sup>१</sup> कार्योत्पत्तिः स्यात् ॥  
एतदेवाह<sup>२</sup> ॥

सर्वत्र सर्वदा<sup>३</sup> सर्वसंभवात् ॥ ११६ ॥

व्यक्तम् ॥

ननूपादानकारणत्वाविशेषे ऽपि यस्य यच्छक्यं<sup>४</sup>,  
तदेव तत्करोति । नहि तन्तुर्घटस्य कारणं भवति ।  
कुतः सर्वसंभव इत्यत आह ॥

१ A C सत्कार्ये । २ A सर्व instead of सर्वत्र । ३ A तदेवाह । ४ Here begins a large lacuna in C, extending down to इति मूढैर्न in the commentary to Sūtra 121, apparently owing to the loss of a leaf in the original MS. । ५ B अत्र । ६ B omits सत् ।

सर्वासंभवात् सर्वानुत्पत्तेः लोके दर्शनादिति शेषः ॥

शक्तस्य<sup>१</sup> शक्यकरणात्<sup>२</sup> ॥ ११७ ॥

शक्तस्य शक्तिः शक्यविषया वा<sup>३</sup> न वा । शक्यविषया चेत्, शक्यस्य<sup>४</sup> सत्त्वं वाच्यम् । नेति पक्षे तन्तुतो घटो-  
त्पत्तिस्तदवस्था ॥

अपरं न्यायमाह ॥

कारणभावाच्च<sup>५</sup> ॥ ११८ ॥

कार्यकारणयोरेकत्वात् । घटाकारेण परिणतो ऽपि  
मृद्रूपतां न जहाति । न च सदसतोरेकत्वम् ॥ यदि  
द्वयोरेकत्वं, मृत्पिण्डेनापि जलाहरणं कर्तव्यम् । भवे-  
द्देवं, यद्यत्यन्ताभेदः स्यात्, भेदाभेदपक्षे तु न कश्चिद्दोष  
इति । तथा च ।

असत्त्वान्नास्ति संबन्धः कारणैः<sup>६</sup> सत्त्वसङ्गिभिः ।

असंबन्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टो ऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

१ A शक्यस्य । २ B °कारणात् । ३ वा is omitted in B ।  
४ B शक्य । ५ A कारणभावात् । ६ B कर्तव्यमिति । ७ A कारणं ।

शक्नुते ॥

कार्यस्य कारणात्मकत्वादित्यर्थः । नहि कार्यकारणयोरभेदे कारणं मत्कार्यं त्वमदिति संभवति । कार्यस्य कारणाभेदसाधकान्युक्तानि तत्त्वकौमुद्याम् ॥

भावे भावयोगश्चेन्न वाच्यम् ॥ ११६ ॥

यदि भावे कारणे भावस्य कार्यस्य विद्यमानस्य योग उत्पत्तिः, तदा 'भविष्यति घटः, उत्पद्यते, नष्ट' इति व्यपदेशो न स्यात् ॥

सिद्धान्तमाह ॥

'कार्यस्योत्पत्तेः प्रागपि भावे तद्रूपे मत्तुत्पत्तियोगो न' चेत्, असत्<sup>५</sup> एवोत्पत्तिव्यवहारात्.

समाधत्ते ॥

न, अभिव्यक्तिनिवन्त्यनो व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

यथा शुक्लपटस्य मलिनस्य क्षालनादिना शुक्लत्वमभि-

१ Here follows a long extract from the Sāṅkhyatattva-  
kaumudī to the 9th Kārikā । २ B नभावो । ३ A वाच्यं ;  
the reading of this Sūtra, as given above, is peculiar  
to Aniruddha; the three other commentators have न  
भावे भावयोगश्चेत् । ४ स्यात् is missing in B । ५ असत् is  
missing in a ।

व्यज्यते, तथा कुलालव्यापाराद्वटो ऽभिव्यज्यते, मुङ्गराभिघातात्तिरोभूयते । दृष्टं च, अभिव्यक्तिः पीडनेन<sup>१</sup> तिलेषु तैलस्य, द्रोहनेन गवि पयसः, अवघातेन धान्ये तण्डुलानामित्यादि<sup>२</sup> । तस्मादभिव्यक्तिनिबन्धनौ शब्दप्रयोगार्थक्रियाभेदाविति<sup>३</sup> ॥

अभिव्यक्तिनिबन्धनोत्पत्तिः, किंनिबन्धनो विनाश इत्यत आह ॥

अभावात्कारणानि ॥ १२२ ॥

मुङ्गराभिघाताद्वटस्य कारणे लयः, तन्निबन्धनो नाश इति शब्दार्थक्रियाभेदौ । यदि लयः, पुनरुद्भवो दृश्येत, न च दृश्यत<sup>४</sup> इति । मृद्वने दृश्यते, विवेचकैर्दृश्यत एव । तथा हि, तन्तौ<sup>५</sup> नष्टे मृदृपेण परिणामः, मृदस्य कार्पासदृशरूपेण<sup>६</sup> परिणामः, तस्य पुष्पफलान्तरूपेण परिणामः । एवं सर्वे भावाः ॥

किमभिव्यक्तिः सती असती वा । सती चेत्, नित्यं<sup>७</sup>

१ A पीडने । २ B तण्डुलस्येत्यादि । ३ A ० क्रियाभावाविति ।  
४ A दृश्य । ५ A B विवेकैः । ६ A ततो । ७ B कार्पासदृशेण ।  
८ A नित्य ।



कार्योपलब्धिः स्यात् । असती चेत्, सत्कार्यहानिः ।  
तस्या अप्यभिव्यक्तिरन्या तस्या अप्यन्येत्यनवस्थेत्यत  
आह ॥

पारंपर्येता ज्वंषणादीजाङ्गुरवत ॥ १०२ ॥

भवत्वभिव्यक्तिसहसं, तथापि<sup>१</sup> न दोषो ऽनादित्वादी-  
जाङ्गुरवदिति ॥

युक्त्यन्तरमाह<sup>२</sup> ॥

उत्पत्तिवदादोषः ॥ १०३ ॥

किमुत्पत्तिरुत्पद्यते न वा । उत्पद्यते चेत्, अस्या अप्यु-  
त्पत्तिरित्यनवस्था । नोत्पद्यते चेत्, किमसत्त्वान्नित्य-  
त्वाद्वा । यद्यसत्त्वात्, कदाचिदप्युत्पत्तिर्नास्तोति सर्व-  
दानुपलम्भः स्यात् । अथ नित्यत्वात्, सर्वदा कार्यो-  
त्पत्तिः स्यात् ॥ अथोत्पत्तेः<sup>३</sup> स्वयमेवोत्पत्तिरूपत्वात्

१ अ० is missing in B । २ ज्वंषणादी० is read by Ani-  
ruddha only; the other commentators have ज्वंषणा  
दी० । ३ B तथा । ४ A अयुत्तरमाह, C युक्त्यन्तरमाह । ५ B  
and Aph.<sup>३</sup> 141, note 2, omit अपि । ६ अथोत्पत्तेः is  
missing in A ।

किमुत्पत्त्यन्तरकल्पनयेति, तर्ह्यभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-  
रूपत्वात् किमभिव्यक्त्यन्तरकल्पनयेति तुल्यम्। तच्च  
यस्तव सिद्धान्तः सो ऽस्माकमपि ॥

प्रकृतिकार्याणामन्योऽन्यं साधर्म्यमाह ॥

हेतुमदनित्यं सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥१२५॥

हेतुमत् कारणवत् । 'अनित्यं विनाशि । सक्रियं उपात्तं  
देहं त्यजत्' [पृथिवीं शरीरादयश्च स्पन्दन्ते] । अनेकं  
पुरुषभेदात् । आश्रितं स्वकारणे । लिङ्गं स्वकारणे  
लयं गच्छतीति ॥

यदि पञ्चविंशतितत्त्वं, किं ज्ञानसुखादीनां सामा-

१ अन्तर० is missing in A । २ The other commenta-  
tors insert अथापि here । ३ C सक्रियकम० । ४ Here begins  
a lacuna in A, extending as far as लिङ्गं in this ex-  
planation । ५ C त्यजति । ६ पृथिवी is corrected accor-  
ding to the Sāṃkhya-tattvakaumudī to Kārikā 10; A  
has प्रकृति, C omits the word altogether. The text in  
Aph.<sup>3</sup> 145, note 3, offers some various readings;  
but I cannot help thinking that it has been con-  
strued arbitrarily by the editor, as he states himself  
in note 2, Aniruddha omits अथापि, still अथापि is ex-  
plained by असर्वगम् in the commentary ।

न्यकर्मणामभाव एव । तथा च दृष्टपरित्याग इत्यत  
आह ॥

अत्र व्यक्तमिति प्ररणीयम् । तच्चोद्देश्यं, हेतुमत्त्वादयस्तत्र विधीयन्ते ॥

आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः प्र-  
धानव्यपदेशादा ॥ १०५ ॥

आञ्जस्यात् स्वरूपतः चतुर्विंशतितत्त्वादभेदस्तत्सिद्धि-  
योगाद्गुणसामान्यादीनाम् । तत्सिद्धिः तेष्वेवान्त-  
र्भावात्सिद्धिः । वाशब्दः पश्चान्तरं सूचयति । 'प्रधान-  
व्यपदेशादा' गुणादीनां पारंपर्येण प्रधानकार्यत्वेन<sup>१</sup>  
कार्यकारणयोरभेदात् प्रधानव्यपदेशादेव गुणादि-  
सिद्धिः । न त्वभावादननुकोर्तनम् ॥

प्रकृतिकार्ययोः साधर्म्यमाह ॥

वागव्यस्यार्थे ॥

१ Here follows a long extract from the Sāṅkhya-  
tattvakaumudī to Kārikā 10 । २ A C तत्स्वरूपतः ।

३ Thus all MSS । ४ A •द्वहल• in place of •दुल• । ५

पारंपर्येण प्रधानकार्यत्वेन, the reading of B, is omitted in C ;

A has सामान्यकर्मणामभाव इति instead । ६ A •वादनुकोर्तनं,

C •वादनुत्कर्तनं ।

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १०६ ॥

त्रिगुणमचेतनम् । आदिशब्दात्परार्थत्वम् । द्वयोरिति  
कार्यकारणयोः ॥

प्रकृतिभागस्य त्रिगुणस्यान्योऽन्यवैधर्म्यमाह ॥

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम् ।  
१०७ ॥

प्रीतिः सुखम् । आदिशब्दात्प्रकृतिं प्रकाशकं सत्त्वम् ।  
अप्रीतिः दुःखम् । आदिशब्दादुपपद्यमानं चलं रजः ।  
विषादः मोहः । आदिशब्दाद्गुरु वरणकं तमः ॥  
तेषां वैधर्म्यकथनावसरे साधर्म्यमाह ॥

लघ्वादिधर्मैर्गुणानामन्योऽन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं गुणानाम् ॥  
१०८ ॥

लघुचलगुरुत्वैः । अनेन वैधर्म्यमुक्तम् । आदिशब्दा-  
त्साधर्म्यं सूचितं, तच्च पुरुषार्थत्वं अन्योऽन्याभिभव-  
जननमिथुनवृत्तित्वम् ॥

१ A C \*मन्योऽन्य\* । २ "So reads Aniruddha only. Vijnāna, Nāgeśa and Vedānti Mahādeva have : लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम्" Aph.<sup>3</sup> 149, note 3. A has \*मन्योऽन्य\* and omits वैधर्म्यं । ३ B \*चलन\* ।

हेतुमदित्यादिना' महदादीनां कार्यत्वमुक्तम् । तच्च  
प्रमाणमाह ॥

..... इति च त एव<sup>१</sup> समादधुः । अन्ये<sup>२</sup> तु लघुत्वादिधर्मेर्विधर्म्यं,  
साधर्म्यं त्वन्योऽन्याभिभवजननमित्युक्तत्वेनेत्याहुः<sup>३</sup> ॥

महदादीनां कार्यत्वप्रमाणमाह ॥

उभयान्वत्यात्कार्यत्व मत्तदादेर्प्रादिवत् ॥ १३६ ॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्ययोरन्यत्वात् । शेषं व्यक्तम् ॥

हेत्वन्तरमाह ॥

परिमितत्वात् ॥ १३७ ॥

परिमितत्वात् ॥

अपरां युक्तिमाह ॥

समन्वयात् ॥ १३९ ॥

१ B हेतुमदादीना । २ Viz. Vijnānabhikṣhu in the Sāṃkhyāpravāchanabhāṣya । ३ Viz. Aniruddha ।

४ Hereafter follows a long extract from the Sāṃkhyatattvakaumudī to Kārikā 12 । ५ Corrected ; all three MSS. read परिणामात् ।

प्रधानेन सह सम्यगन्वयात् प्रधानगुणानां सर्वपदार्थेषु<sup>१</sup> दर्शनात् ॥

एतदेवाह<sup>२</sup> ॥

शक्तितयेति ॥ १३२ ॥

कारणशक्त्या कार्यं प्रवर्तत इति महदादयः क्षीणाः सन्तः प्रकृत्यनुपूरणेन<sup>३</sup> कार्यं जनयन्ति । अन्यथा प्रवृत्तिशीलत्वात्सर्वदा कार्यं जनयेयुः ॥

व्यतिरेकमाह ॥

तदानीं प्रकृतौ पुरुषे वा ॥ १३३ ॥

कायमकार्यं च कोटिद्वयम् । कार्यताहाने प्रकृतौ पुरुषे वा महदादीनां प्रवेश इति ॥

उभयोकोटिविनिर्मुक्ता एव महदादयो भविष्यन्तीत्यत आह ॥

तयोरन्यत्वं तृच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

१ C 'पदार्थे' । २ B तदेवाह । ३ कारण is missing in C ।  
४ B 'नुपूरणे' । ५ B प्रवृत्तिशीलत्वात् । ६ A C उभयोरपि  
७ "Nāgēśa has तृच्छता" Aph.<sup>3</sup> 153, note 3 ।

तयोः<sup>१</sup> कायाकार्ययोरन्यत्वे<sup>२</sup> महदादीनां तुच्छरूपत्वं  
अभावरूपत्वम् ॥

<sup>३</sup>किमर्थं महदादयः कार्यत्वेन प्रकृतेर्लिङ्गम् । अ-  
विनाभावादेव लिङ्गं<sup>४</sup> भविष्यन्तीत्यत आह<sup>५</sup> ॥

भवत्येवं, यच्च कारणरूपं कार्यं न<sup>६</sup> दृश्यते, यथा चन्द्रो-  
दयात्समुद्रवृद्ध्यनुमानम् । अत्र तु प्रधानरूपस्य मह-  
दादौ दर्शनात्कार्यात्कारणानुमानमेव । तत्साहित्यात्  
प्रकृतिरूपस्य महदादौ दर्शनात् ॥

एवं च महत्तत्त्वमेव जगत्कारणमस्तु, किं प्रधाने-  
नेत्यत आह ॥

कार्यविशिष्टतयैव कारणानुमानं, न तु तादृश्येन, परेषामिवेति  
भावः ॥

अत्रान्वयः किं प्रधानं जगत्कारणमस्तु, १३६ ।

१ A C उभयोः । २ A •न्यत्वं । ३ C has तत्र before  
किमर्थं । ४ अविनाभावादेव लिङ्गं is missing in A । ५ B C  
भविष्यती • । ६ B •न दृश्यते । ७ A कार्येण ।

त्रिगुणाल्लिङ्गात्, लयं गच्छतीति, महत्तत्त्वात् प्रधान-  
मनुमातव्यम् । महत्तत्त्वं चाध्यवसायरूपं व्यक्तं विना-  
शि<sup>१</sup> प्रत्यक्षसिद्धम् । तेन लिङ्गानुमानम्<sup>२</sup> ॥

तथाप्यन्यदेव कारणं भविष्यति, किं प्रकृत्येत्यत्राह ॥

तत्कार्यत्वमन्वित्वेर्नापलापः ॥ १३९ ॥

तत्कारणं कार्यमकार्यं वा । कार्यत्वे तत्कारणस्यापि  
तथात्वे सत्यनवस्था । मूलकार्यत्वे तदेव सेति । 'तत्का-  
र्यत' इति प्रकृतिकार्यतः प्रकृतिसिद्धेर्नापलापः ॥

भवतु प्रकृतिसिद्धिः, पुरुषसिद्धिस्तु न स्यादेव,  
नहि तस्य कार्यमस्तीत्यत आह<sup>३</sup> ॥

सामान्येन तावदात्मनि विवादे नास्ति, विशेषे हि  
विवादे<sup>४</sup> 'ऽनेक एको व्यापको ऽव्यापक' इत्यादिः<sup>५</sup> ।

यथा सर्वस्मिन्दर्शने धर्म इत्यविवादः, धर्मविशेषे हि

१ A विनाशः । २ A C निहानुमानं । ३ A C न्यत्राह ।

४ B omits तत्, thereby giving the reading of the three other commentators । ५ B विवादे । ६ B इत्यादि । ७ B धर्मे ।



विप्रतिपत्तिः ॥ 'न तत्साधनं' न तच्च कार्यकारणभावः  
साधनम् । अन्यत्साधनं वक्ष्यामीत्यभिसंधिः ॥

देहेन्द्रियादय एवात्मानः, किमन्यकल्पनयेत्यत  
आह ॥

..... भोक्तृरूपदार्थं न कस्यापि विवादः । तस्मात्पुरुषस्य देहा-  
दिव्यतिरेकनित्यत्वादिसिद्ध्यर्थमेव प्रमाणापेक्षा, न स्वरूपसिद्ध्यर्थं,  
तस्य सर्ववादिषामस्मिद्धत्वात् ॥

व्यक्तम् ॥

अथ न्यायमाह ॥

यत्संहतं तदसंहतपरार्थम् । संहतपरार्थत्वे ऽनवस्था  
स्यात् । संहतत्वं च गुणानामन्योऽन्यमिद्युनभावेन  
कार्यकारणम् । अथवा द्रवकठिनता संहतत्वम् । तच्च  
प्रकृत्यादौ तिरोभूतमस्ति, अन्यथा तत्कार्येषु संहत-  
ताऽदर्शनप्रसङ्गात् ॥

१ Thus all three MSS.; Aph.<sup>3</sup> 160, note 1, कार्यकार-  
णम् । २ A C and Aph.<sup>3</sup> insert महदादिषु ।

एतदेव<sup>१</sup> स्पष्टयति ॥

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

पुरुषे त्रिगुणादिविपर्ययात् तददर्शनात्<sup>२</sup> । आदि-  
शब्दादन्येषां प्रकृतिधर्माणामप्यदर्शनादिति ॥

न्यायान्तरमाह ॥

आदिशब्दादचेतनत्वादियहणम् ॥

अदिशब्दादचेतनत्वादियहणम् ॥ १४२ ॥

चेतनो ह्यधिष्ठाता भवति प्रकृतिश्च जडेत्यर्थः ॥

युक्त्यन्तरमाह<sup>३</sup> ॥

अधिष्ठातृत्वाच्चेत्यर्थः । संयोगविशेषेण परिणामहेतुत्वमधिष्ठातृत्वम् ।  
संयोगश्च भिन्नयोरेवेति भावः ॥

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

भोग्या प्रकृतिः, भोक्ता पुरुषः । यद्यपि कूटस्थत्वादा-  
त्मनो भोक्तृत्वं नास्ति, तथापि बुद्धिच्छायापन्न्येत्युक्तम् ॥

१ B तदेव । २ A C' तदर्शनात् । ३ A अयुक्त्यन्तरमाह, C  
प्रत्यन्तरमाह ।

मोक्षार्थं प्रवृत्तिः, सा किमात्मनः प्रकृतेर्वेत्यत आह ॥

कैवल्यार्थं प्रवृत्तिः ॥ १४४ ॥

चिगुणस्वभावत्वात्प्रकृतेर्न स्वभावप्रचयः, अनित्यत्व-  
प्रसङ्गाच्च । यस्यौपाधिका गुणस्तस्य कैवल्यं संभवति ।  
स चात्मैति ॥

स किंरूप इत्यत आह ॥

जडो न प्रकाशत<sup>१</sup> इति सिद्धम् । यद्यात्मापि<sup>२</sup> जडः  
स्यात्, तस्याप्यन्येन प्रकाशेन भवितव्यम् । लाघवाच्चा-  
त्मैव प्रकाशरूपो ऽस्तु । श्रुतिश्च 'येनेदं सर्वं विजा-  
नाति तं केन विजानीयात्, विज्ञातागमरे केन विजा-  
नीयादिति' ॥

जडो ऽप्यात्मास्तु चिद्धर्मा । तेन जगत्प्रकाशयति ।  
न तु चिद्रूप इत्यत आह ॥

१ A कैवल्यार्थः । २ B प्रकृतेः ; "this lection is that of Aniruddha alone. Vijñāna, Nāgesa, and Vedānti Mahādeva end the Aphorism with च" Aph.<sup>३</sup> 162, note 2 । ३ C प्रकाशः । ४ A C यद्वात्मापि ।

निर्गुणत्वान्न चिदसौ ॥ १४६ ॥

यद्यात्मनो धर्मयोगः स्यात्, परिणामित्वं स्यात्, तत-  
श्चानिर्गुण इति ॥

अत्र श्रुतिविरोधमाह ॥

चिद्धर्मा प्रकाशधर्मा न, किं तु प्रकाश एव । कुतः । निर्गुणत्वात्  
गुणरहितत्वात् । प्रतीयमानास्त्विच्छादयो बुद्धेरेवेति भावः ॥

सूत्राणि विष्णुसूत्रे ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

‘असङ्गो ह्ययं पुरुष’ इत्यादिश्रुतिः । गुणयोगे सा  
बाधिता स्यात् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

..... निर्गुणत्वादि सुस्थिरमिति शेषः ॥

सुषुप्तादिसाक्षित्वं ॥ १४८ ॥

यद्यात्मा जडः स्यात्, सुषुप्तादावसाक्षित्वं अज्ञातत्वं

१ A निर्गुणत्वाच्च न । २ A सुषुप्तादिसाक्षित्वं. My three MSS. of Mahādeva offer the same text of this Aphorism as Aniruddha and Vijnāna ; cf., however, Aph.<sup>3</sup> 165, note 41

स्यात् । न चैवं, सुखमहमस्वाप्समिति प्रतिभासनात् ।  
आदिशब्दात्स्वप्नग्रहणम्<sup>१</sup> ॥

एक एवात्मेति वेदान्तिनः । तथा च  
नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।  
एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥  
अथाह ॥

साधवादात्मेक्यमिति केचित् । तन्मतं दूषयति ॥

१ अत्र 'दुष्टा' अस्तीति, 'अहमस्वाप्स' इति ।

यद्येक आत्मा, एकस्मिञ्जायमाने सर्वे जायेरन् ॥

परमतमाशङ्कत

अपूर्वदेहेन्द्रियादिसंघातसंयोगो जन्म, मरणं तदियोगः । जन्ममरण-  
सुखदुःखबन्धमोक्षव्यवस्थातः श्रुत्युक्ताया हेतोः पुरुषा बहवः । 'पुण्यः  
पुण्येन, पापः पापेन' इति जन्मव्यवस्था ।

'य एतदिदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ती'-  
ति बन्धमोक्षव्यवस्था ॥

१ A सुषप्तम् । २ AC सुषप्तेर्यहं । ३ Mahādeva reads,  
according to my three MSS., पुरुषस्य बहुत्वम्; cf. Aph.<sup>2</sup>  
166, note 3 ।

उपाधिभेदे ऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव घटा  
द्विभिः ॥ १५० ॥

यथैकमाकाशं, घटाद्युपाधिभेदाद्वटे नष्टे 'घटाकाशं  
नष्टमि'ति व्यपदिश्यते, तथैकात्मपक्षे ऽपि देहावच्छे-  
दात्तन्मात्रे 'आत्मा नष्ट' इति व्यपदेशमात्रम् । नाना-  
त्मपक्षे ऽप्यन्यथात्मनो नित्यत्वात्कथं जन्ममरणव्यव-  
स्थेति ॥

समाधानमाह ॥

अतिरिक्त एवोपाधिविशिष्टो ऽस्तु । तत्राह ॥

उपाधिभिर्भेद्यते, न चान्यनाशादन्यत्र नाशव्यवहारो

उपाधिभिर्भेद्यते । न चान्यनाशादन्यत्र नाशव्यवहारो  
ऽतिप्रसङ्गात् । एकात्मपक्षे च व्यक्तं एव विरुद्धधर्मा-  
ध्यासः, एकस्य बन्धमोक्षाभावात् । आकाशस्य तु धृमा-  
दियोगायोगावविरुद्धौ, संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात् ॥

एतेन किं स्यादित्यत आह ॥

विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे हि विशेषणमात्रे न तन्मात्र एव स्यादिति भावः ॥

१ A व्यक्तं । २ A च । ३ 'योगा' is missing in A । ४  
A एतेन । ५ A omits इति ।

एकमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः ॥

१५२ ॥

न विरुद्धधर्माध्यासो भवति ॥

अन्यधर्मस्याप्यन्यचारोपो दृष्टो, यथा<sup>१</sup> प्रकृतेः<sup>२</sup>  
कर्तृत्वं पुरुषे ऽन्यचेत्यत्राह<sup>३</sup> ॥

एकत्वेन सर्वतो वर्तमानस्य यो विरुद्धः सुखदुःखाध्यासः तदापत्तिः,  
सैवं सति पुरुषवज्जले सति नेत्यर्थः ॥

नन्वात्मनो निर्धर्मकत्वात् सुखादीनां बुद्ध्यादिधर्मत्वाच्च न सां-  
क्यम् । अत आह ॥

अन्तः ॥ १५३ ॥ न विरुद्धधर्माध्यासः ॥ १५३ ॥

‘पुरुषकर्तृत्वं भ्रान्तं, अत्र पुरुषाकर्तृत्वस्य’ सत्यत्वात्,  
आरोपस्यासत्यत्वात् । न च सत्यासत्ययोः संबन्धस्ता-  
त्त्विको भवति । असङ्गित्वादात्मनो<sup>४</sup> न जन्ममरणादि  
संभवति ॥

१ A C परमेकत्वेन । २ B यथा यथा । ३ B प्रकृतिः । ४ C  
omits अन्यत्र । ५ The whole of this Avatârâṇa is miss-  
ing in A । ६ A prefixes न । ७ Corrected according  
to Aph.<sup>3</sup> 171, note 1; my MSS. have पुरुषकर्तृत्वस्य । ८ A  
असंगत्वात्मा ।

एवं च<sup>१</sup> श्रुतिविरोधः स्यात् । तथा च 'एकमेवा-  
द्वितीयं ब्रह्म'

'नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति ।  
य इह नानेव पश्यति' ॥

अत आह<sup>२</sup> ॥

बुद्धिधर्मत्वे ऽपि सुखादीनामारोपात्पुरुषे व्यवस्था न संभवति,  
आरोपाधिष्ठानस्यैकत्वात् । नहि स्फटिकैक्ये आरोपितानां नील-  
पीतादीनां 'नीलो ऽयं पीतो ऽयमि'ति व्यवस्था संभवति ।  
घटाकाशादीनां तूपाधिभेदेन भिन्नानामौपाधिकधर्मव्यवस्था घटत  
इति भावः ॥

नाद्वैतश्रुतिविरोधोऽनिरूप्यत्वात् ॥ १५४ ॥

व्यक्तम् ॥

नन्वनेकात्मवादिनो ऽप्येकस्यात्मनो बन्धमोक्षौ वि-  
रुद्धावित्यवाह ॥

विदितवन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम् ॥ १५५ ॥

१ च is omitted in B । २ AC अत्राह । ३ Thus Aniruddha only ; the other commentators read दृष्ट्याऽतद्रूपम् ; cf. Aph.<sup>३</sup> 172, note 3 ।



च्छेदे सर्वोपाधिनाशजगच्छून्यं स्यात् । अथोपाधी-  
नामनन्तत्वान्न शून्यता, नानात्मपक्षे ऽपि तुल्यत्वम् ।  
तथा च

अत एव हि विद्वत्सु मुच्यमानेषु संततम् ।

ब्रह्माण्डजीवलोकानामनन्तत्वादशून्यता ॥

किमात्मा बद्धो मुक्तो वा । बद्धत्वे स्वरूपस्याप्रच्य-  
वादनिर्मोक्षः, प्रच्यवे ऽनित्यत्वम् । मुक्तत्वे व्यर्थो ध्या-  
नादिरित्यत आह ॥

व्यावृत्ताभयरूपः । १६

न बद्धो नायं मुच्यते, किं तु नित्यमुक्तः । अज्ञान-  
नाशस्तु ध्यानादिना क्रियत इति ॥

आत्मनः साक्षित्वमुक्तम् । प्राप्तविवेकस्यापि सा-  
क्षित्वे ऽनिर्मोक्ष इत्यत आह ॥

श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो व्यावृत्ते नित्यनिवृत्ते उभयरूपे<sup>१</sup> रूपभेद इति  
यावत्. यस्मात्तथा ॥

१ A C तुल्यं । २ B सर्वदा । ३ C •भयं रूपः । ४ B इव-  
चाह । ५ Aph.<sup>३</sup> 179, note, inserts उभे रूपे here; but the  
two words are not found in any of my three MSS. ।

अष्टसंबन्धात्माशित्वम् ॥ १६१ ॥

अष्टं इन्द्रियम् । तत्संबन्धात्माशित्वम् । विवेके च  
केन्द्रियसंबन्ध इति ॥

सर्वदा किंरूप आत्मेत्यत आह ॥

नित्यमकृतम् । १६२

स्पष्टम् ॥

कृतमन्येति १६३

व्यक्तम् ॥

आत्मनः कर्तृत्वं श्रूयते, तत्कथमित्यत आह ॥

उपगमात्कर्तृत्वं चित्सांनिध्यादित्सांनिध्यात् ॥ १६४ ॥

चित्सांनिध्येन प्रकृत्यपरागादात्मनः कर्तृत्वं कर्तृत्वाभि-  
मानः ॥ चित्सांनिध्यादिति वीक्षा परिसमाप्तौ, श्रुतौ  
तथा दृष्टत्वादिति ॥

१ B साक्षात्संबन्धाः, the reading of the three other commentators; cf. Aph.<sup>3</sup> 180, note 2 । २ A विवेकेन, C विवेकिनः ।

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ विषयाध्यायः  
प्रथमः ॥

अथ विषयनिरूपणानन्तरं प्रधानकार्यनिरूपणार्थं  
द्वितीयाध्यायारम्भः<sup>१</sup> ॥

अत्र मामकमंदर्भं नास्ति कापि स्वतन्त्रता ।

इति ज्ञापयितुं वृत्तिमार इत्यभिधा कृता ॥

परवाक्यानि लिखता तेषामर्थो विभावितः ।

कृता मंदर्भशुद्धिश्चेत्येवं मे नाफलः श्रमः ॥

इति श्रीख्यप्रकाशतौर्याहिलभवेदान्तिसत्पदेन महादेवेनोच्यते  
सांख्यवृत्तिमारे प्रथमोऽध्यायः ॥

एवं प्रथमेनाध्यायेन शास्त्रस्य विषयो निरूपितः । पुरुषस्थापरिणा-  
मिलोपपादनाय तु प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियाभिधास्यते विस्तरेण  
द्वितीये ॥

विमुक्तविमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

स्वभावविमुक्तः आत्मा । तस्याभिमानिकबन्धविमो-  
क्षार्थं प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् । दुःखसृष्टौ स्वभावादेव  
वैराग्यान्मोक्षे वै<sup>१</sup> पुरुषः प्रवर्तते । सुखसृष्टौ च दुःख-  
शबलत्वात्<sup>२</sup> सुखस्यापि दुःखपक्षनिक्षेपाद्वैराग्यमेवा-  
पजायते । तच्चतुर्विधं, यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा  
एकेन्द्रियसंज्ञा वशीकारसंज्ञा चेति । हेयं दुःखमना-  
गतमेकविंशतिप्रकारं, शरीरं पण्डिन्द्रियाणि पञ्चवि-  
षयाः पण्डबुद्ध्यः सुखं दुःखं चेति । तत्र शरीरं दुःखा-  
यतनत्वादुःखं, इन्द्रियाणि विषया बुद्ध्यश्च तत्साधन-  
भावात्, सुखं दुःखानुपपन्नात्, दुःखं यातनापीडा-

१ B विमुक्तमेक्षार्थं, the reading of the three other commentators; that विमोक्षार्थं (AC) is really the reading of Aniruddha, follows from his explanation of aphorism III, 57 where our Sūtra is quoted and the MSS. offer no v. l. । २ A विमुक्तौ । ३ बन्ध is missing in B । ४ जगत् is omitted in A । ५ वै is omitted in C । ६ A दुःखशबलत्वात् । ७ C पक्षे । ८ The text from यतमानसंज्ञा to चेति is found only in B; cf. Sāṃkhyatattvakaumudī to Kārikā 23 ।

संतापात्मकं मुख्यत एवेति । तस्य निर्वर्तकमसाधारणं<sup>१</sup>  
कारणमविद्या तृष्णा<sup>२</sup> धर्माधर्माविति । अविद्या वि-  
परीतज्ञानं, तत्संस्कारश्च विद्वद्भिरुक्तस्तृष्णादीनाम-  
साधारणो हेतुः । दुःखहानं च दुःखोत्पत्तिनिवृत्ति-  
रात्यन्तिकी । तस्योपायस्तत्त्वज्ञानमात्मविषयं, ततो  
ऽविद्याया निवृत्तेः । तथा चेत्तं 'आत्मा वा अरे  
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'

'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः' ॥

'तरति शोकमात्मविदिंति । स द्विविधः परश्चापर-  
श्चेति । तथा चेत्तं 'हे ब्रह्मणी वेदितव्ये', परं चापर-  
मेव चे'ति । विद्यैश्वर्यावशिष्टः संसारधर्मैरीषदृश्यसं-  
स्पृष्टः परो भगवान्महेश्वरः सर्वज्ञः सकलजननादि-  
धाता<sup>३</sup> । स कथं ज्ञातव्यः । अनुमानाद्वा श्रमाद्वा<sup>४</sup> ।  
तथा हि, विवादाध्यासितमुपलब्धं सकारणकं<sup>५</sup>, अ-  
भूत्वा भावित्वात्, चित्रवदित्यनुमानम् । ततः<sup>६</sup> सामा-  
न्येनावगतस्य योगेन विशेषतो ज्ञानम् । अपरस्य

१ B •मसाधारण• । २ B C तृष्णा । ३ C विदितव्ये । ४ A  
•दिधावात् । ५ श्रमाद्वा is missing in C । ६ A C •मुपलब्धि-  
मत्कारणकं । ७ A C ततश्च ।

जीवस्य स्वानुभवादेव सिद्धिः । तयोश्च परापरयो-  
र्विवेकज्ञानाय<sup>१</sup> प्रकृतेः प्रवृत्तिः<sup>२</sup> । तच्च परार्थता वक्ष्य-  
ते<sup>३</sup> ॥ 'स्वार्थता च, यं पुरुषं प्रत्यात्मानं' विवेकेन  
दर्शितवती, तं प्रत्युदास्ते ॥ अचेतनायाः प्रकृतेः कथं  
प्रवृत्तिः । दृष्टमचेतनानामपि दृष्टाणां फलादिद्वारेण  
प्रवृत्तिरिति ॥

अथ के मोक्षाधिकारिण इत्यचाह ॥

विरक्तस्य तत्सिद्धेः<sup>४</sup> ॥ २ ॥

तथा च श्रुतिः 'पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैष-  
णायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति, 'शान्ते  
दान्त उपरतस्तितिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं  
पश्यति' ॥

यदि वैराग्याच्छ्रवणानन्तरं<sup>५</sup> मोक्षस्तदा सर्वेषां गुरु-  
पदेशानन्तरं मोक्षः स्यात्, न चैवं दृश्यत इत्यचाह ॥

१ B विवेकेन ज्ञानाय । २ B प्रवृत्तिः in place of प्रकृतेः प्रवृत्तिः ।  
३ This sentence is missing in C । ४ The following  
copyist's remark is found in A C: 'जायते' [viz. दुःख-  
पक्षनिक्षेपाद्वैराग्यमेवोपजायते, page ८७, line ५] तदनन्तरं  
'स्वार्थता चे'त्यतः प्राक्प्रवृत्तिस्तुल्ये यत्रः क्षिप्रो दृश्यते । ५ A C  
प्रत्यात्मानम् । ६ B प्रथमं । ७ C तत्सिद्धिः । ८ B वैराग्यान्वेषणानन्तरं ।

न अवणमावात्तत्तिहिरनादिवासमापटुत्वात् ॥३॥

न अवणानन्तरं मोक्षः, किं तु यस्यानादिवासना  
'पटुस्तस्य क्षिप्रं मुक्तिः, अन्यस्य चिरमिति' ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

बहुभृत्यवदा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथैकस्य बहवो भृत्या आराधनापराधाभ्यां<sup>१</sup> केचिन्मु-  
च्यन्ते केचित्प्रसादभाजः केचिदध्यन्ते, तथा प्रकृतिरेका  
पुरुषाश्च बहव इति । येषां स्पष्टं विवेकज्ञानं तेषां  
शीघ्रं, येषामुपासनामात्रं तेषां क्रमेण, अन्येषां नास्त्येव ॥  
कूटस्थत्वादात्मनो बन्धो नास्त्येवेत्यच्चाह ॥

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्यात्ममिहिः ॥ ५ ॥

'प्रकृतिर्यं प्रत्यात्मानं दर्शितवती तं प्रति प्रकृतेरप्रवर्तनं  
मोक्षः । यं प्रति प्रवर्तते तं प्रति पुरुषं<sup>२</sup> छायापत्तिरे-  
वाध्यासः<sup>३</sup>, न तात्त्विकः । तथा च

१ C न वाक्त्रावात्तिहिर • । २ So read Aniruddha, Mahā-  
deva and Nāgēśa; Vijñāna has •वासनाया बलवत्त्वान् । ३ C  
उपदुक्तस्य । ४ A चिरतमिति, apparently a mistake for चिरत  
इति । ५ B आराधनाय स्युः । ६ B omits प्रकृतिः । ७ Correct-  
ed; my MSS. read पुनश्च । ८ A C •पत्तिरेव त्वध्यासः ।

यद्यात्मा मलिनो ऽस्वच्छो' विकारी स्यात्स्वभावतः ।

नहि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति ॥

..... पुंसां कूटस्थचिन्मात्रताबोधकश्रुतेषु पुरुषस्य स्रष्टृत्वमुपासनाद्य-  
मेव श्रुतावुच्यते ॥

कार्यतस्तत्सिद्धिः" ॥ ६ ॥

प्रकृतिकार्याणां महदादीनामविच्छेददर्शनात्प्रकृतेर्ब-  
न्धसिद्धिः ॥

प्रकृतिः" प्रवृत्तिस्वभावत्वात्सर्वपुरुषान्प्रवर्तयेत्, किं  
विवेकाविवेकदर्शनेनेत्यत्राह ॥

अत्र क्रियासमर्थादित्यादिः ॥

चेतनाद्देशान्नियमः कण्टकमाप्तवत ॥ ७ ॥

यथा कण्टकं दृष्ट्वा कंचित्कश्चिन्निषेधति 'अनेन वर्तमा-  
मा गाः', न सर्वान्प्रति, तथाधिकाराच्चेतनविशेषो-  
द्देशात्प्रवर्तनं, न सर्वं प्रतीति नियमः ॥

१ A मलिनः स्वच्छो । २ So reads Aniruddha only ; the  
three other commentators have •तस्यैः । ३ A C •मवि-  
च्छेदेन दर्शनात् । ४ B प्रकृतेः । ५ A C विवेकविवेकि ।



नात्मनो बन्ध इत्युक्तम् । तदाह ॥

चेततीति<sup>१</sup> चेतनः, विवेकसाक्षात्कारवानित्यर्थः । तस्योद्देशात् तं प्रतीत्यर्थः । प्रकृतेर्नियमः प्रवृत्त्यभावः, यथा कण्टकाभिज्ञं प्रति मोक्षः दुःखप्रयोजकत्वाभावः । प्रकृतेर्हि स्निग्धदुःखमोक्षार्था<sup>२</sup> प्रवृत्तिर्वाच्या । स च विवेकिपुरुषसंबन्धे सति जात एव । इदमेव हि प्रकृतेर्दुःखरूपत्वं यद्दुःखात्मकबुद्धिप्रतिबिम्बरूपदुःखभोगस्य पुरुष-निष्ठस्य प्रयोजकत्वम् । तच्च विवेकिपुरुषस्य दुःखभोगाभावे सति गतमेवेति । स्निग्धप्रयोजनवत्त्वाभावान्मूकपुरुषं प्रति न प्रवर्तते, किं त्वमुक्तपुरुषं प्रत्येवेति भावः ॥

अन्ययोगे ऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत् ॥८॥

प्रवर्तकत्वमेव<sup>३</sup> प्रकृतेर्बन्धाय । प्रकृतियोगे ऽपि<sup>४</sup> तच्छा-यापत्त्या पुरुषस्य बन्धाभिमानसिद्धिः । नाञ्जस्येन न<sup>५</sup> तत्त्वतः । 'अयोदाहवदि'ति यथा<sup>६</sup> तप्तलोहयोगा-ल्लोहो दहतीति मन्यते, न च लोहस्य दाहकत्वं, किं तु संयोगादग्नेरेवेति ॥

किमर्थं सृष्टिरित्यचाह ॥

१ c चेतते । २ c •मोक्षार्थाः । ३ A प्रवर्तकमेव । ४ A C त्व instead of ऽपि । ५ व is missing in A । ६ A C तच्छया ।

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः<sup>१</sup> ॥ ८ ॥

रागाद्भुक्तिः, वैराग्यान्भुक्तिः । परमार्थतस्तु<sup>२</sup> रागादपि  
भोगे विषयदोषदर्शनाद्वैराग्यमेवेति ॥

प्रथमाध्याये 'सत्त्वरजस्तम' इत्यादिसूत्रे पञ्चविंश-  
तितत्त्वमुक्तम् । इदानीं सप्रपञ्चं क्रममाह ॥

महदादिक्रमेण<sup>३</sup> पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति । क्रमं वक्ष्यति ॥

किं स्वार्थं परार्थं वेत्यत्राह ॥

प्रकृतिनिष्ठस्रष्टृत्वान्महदादिनिष्ठस्रष्टृत्वविशेषमाह ॥

आत्मार्यत्वात्सृष्टेर्नैषामात्मार्यं आरम्भः ॥ ११ ॥

पुरुषार्थत्वात्सृष्टेर्नैषां महदादीनामात्मार्यं स्वार्थं<sup>४</sup>  
आरम्भः । नित्यत्वात्प्रकृतेः स्वार्थारम्भो युक्तः, महदा-  
दीनां तु कारणलयेन<sup>५</sup> नाशात्सृष्टिमात्रमिति ॥

दिक्कालौ सिद्धौ, कथं गणनायां न श्रुतावित्यत्राह ॥

१ A C रागविरागयोगः वृत्तेः । २ A C परमार्थतस्तु । ३ A  
inserts च. "Nâgeśa has च, instead of पञ्च", Aph.<sup>3</sup> 195,  
note 1 । ४ A C •मात्मार्यं । ५ स्वार्थं is missing in B ।  
६ A कारणलयायेन, C कारणलन्यायेन ।

ननु दिक्कालौ सकलव्यवहारसिद्धौ कुतो न गणितौ । तच्चाह ॥

दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

तत्तदुपाधिभेदादाकाशमेव दिक्कालशब्दवाच्यम् ।  
तस्मादाकाशे ऽन्तर्भूतौ ॥ आदिशब्दः<sup>१</sup> संपातायातः ।  
सप्तम्यर्थे पञ्चमी ॥

महतो बुद्धेर्लक्षणमाह ॥

आदिशब्देनोपाधयो गृह्यन्ते । तथा च तत्तदुपाधिभ्य आकाशाच्च  
दिक्कालावुत्पद्येते इत्यर्थः । यद्यप्युपाधिविशिष्टाकाश एव दिक्कालौ,  
तथापि विशिष्टस्यातिरेकं विशेषणविशेष्योभयजन्यत्वं चाभ्युपेत्यायं  
जन्यत्वव्यवहारः ॥

अथ महादादीन्द्रगणयति ॥

अध्यवसायो बृहः ॥ १३ ॥

एवमेवेति निश्चयो ऽध्यवसायः ॥

धर्मादीनां कान्तर्भाव इत्यच्चाह ॥

तत्कार्यं धर्मादिः ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि । तत्कार्यत्वेनात्मधर्मत्वं निर-  
स्तम् । कार्यकारणयोरभेदादन्तर्भावो दर्शितः ॥  
तस्या<sup>१</sup> विशेषमाह ॥

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि । दृष्टो हि सहकारि-  
भेदात्कार्यभेदः । यथा वेचवीजस्य वेचाङ्कुरजनकत्वं,  
वह्निसंयोगसहकारिणः कदलीकाण्डजनकत्वं, तथा  
सत्त्वसहकारिणो महतो धर्मादिजनकत्वं, तमःसह-  
कारिणो ऽधर्मादिजनकत्वमिति ॥

क्रमप्राप्तमहंकारादिलक्षणमाह ॥

अभिमानो ऽहंकारः ॥ १६ ॥

अहमित्यभिमानः ॥

तस्य कार्यमाह ॥

एकादशं पञ्चतन्मात्रं तत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि षोडशकं तत्कार्यम् ॥

कथमेकस्मात्कारणाज्जडप्रकाशौ भवत इत्यचाह ॥

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ॥ १८ ॥

महद्विकारादहंकारात्<sup>१</sup> सात्त्विकं सत्त्वसहकृतं एकादशकं<sup>२</sup> एकादशेन्द्रियं प्रवर्तते । तमःसहकृतं तन्मात्रम् ॥ इन्द्रियैर्विध्यमाह ॥

कर्मेन्द्रियवृद्धीन्द्रियरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मेन्द्रियैर्वागादिभिः पञ्चभिर्बुद्धीन्द्रियैर्घ्राणादिभिः पञ्चभिः सह आन्तरं मन इत्येकादशकमिन्द्रियम्<sup>३</sup> ॥ भौतिकानीन्द्रियाणोति, तत्प्रतिषेधार्थमाह ॥

आहंकारिकत्वं श्रुतेन भौतिकानि ॥ २० ॥

तच्च च श्रुतिबाधादित्यर्थः ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

..... अन्नमयत्वादिश्रुतिस्त्वन्नकृतपटत्वादोधा ॥

१ अहंकारात् is missing in C । २ सत्त्व• is missing in B । ३ B एकादशं; in C this word is missing altogether । ४ A इत्येकादशकमेन्द्रियं । ५ Corrected; A अहंकारिकत्वं, B C अहंकारिकत्वं । ६ Corrected; A श्रुतिबोधादिः, B चेतनाबाधादिः, C अतिविबोधादिः ।

देवतालयश्रुतेर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

कारणे कार्यलय इति स्थितम् । आदित्यं वै चक्षुर्गच्छ-  
तीति<sup>१</sup> देवे<sup>२</sup> लयः श्रूयते । तस्मान्नारम्भकस्य नारम्भ-  
काभिमतस्य भूतस्य<sup>३</sup> कारणत्वमिति ॥

नित्यानीन्द्रियाणीति केचित्, तत्परिहारार्थमाह ॥

तदुत्पत्तिः श्रूयते, विनाशदर्शनाच्च<sup>४</sup> ॥ २२ ॥

अहंकारादुत्पत्तिः श्रूयते । उत्पन्नस्य विनाशो ऽप्य-  
वश्यंभावीति ॥

चक्षुरादीनां शक्तिभेददर्शनादैन्द्रियकाणीन्द्रिया-  
णीति, तन्निषेधति<sup>५</sup> ॥

अतीन्द्रियमिन्द्रियं, भ्रान्तानामधिष्ठाने<sup>६</sup> ॥ २३ ॥

भ्रान्तानामधिष्ठाने चक्षुर्गोलकादाविन्द्रियज्ञानम् ।

१ So reads Aniruddha only; the other three com-  
mentators have देवतालयश्रुतिर्ना० । २ B चक्षुर्गच्छेति । ३ A  
B वेदे ; cf. Aph.<sup>३</sup> 202, note 1 । ४ भूतस्य is missing in  
B । ५ So reads Aniruddha only; the other commen-  
tators have तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च । ६ शक्तिभेद० is missing  
in B । ७ B तन्निषेधयति । ८ Vijnāna and Nāgeśa read  
•धिष्ठानम्, cf. Aph.<sup>३</sup> 204, note 2 ।

अन्यथा छिन्नकर्णस्य अवलानुपपत्तिः, पाटलचक्षुषो  
रूपग्रहणप्रसङ्गः ॥

एकमिन्द्रियं, उपाधिभेदान्नानात्वमित्यत्राह ॥

शक्तिभेदे ऽपि भेदमिद्वौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

भवतूपाधिभेदः, शक्तिभेदस्त्ववश्यं वक्तव्यः, स च सत्य  
इति नानात्वमपि सत्यम् ॥

एकत्वेनैवोपपत्तौ बहुत्वकल्पना गुर्वीत्यत्राह ॥

न च नानेन्द्रियकल्पना गुर्वीत्याह ॥

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

स्पष्टम् ॥

मनसो लक्षणमाह ॥

विशेषमाह ॥

उभयात्मकं च मनः ॥ २६ ॥

बुद्धीन्द्रियात्मकं कर्मेन्द्रियात्मकं मनो, ऽधिष्ठानादु-  
भयप्रवृत्तेः ॥

१ • भेदे ऽपि is missing in B । २ C एकत्वं नैवोपपत्तौ ।

१ Vijañāna omits च । ३ A • क • ।

कथमेकस्मादहंकारादनेकानोन्द्रियाणीत्यत आह ॥

मनोऽवधानं<sup>१</sup> विनेन्द्रियाणां स्वव्यापाराद्यमत्वात् मन एव ज्ञानेन्द्रियं  
कर्मेन्द्रियमिति चोच्यते, 'अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना  
अभूवं नाश्रौषमि'त्यादिश्रुतेः ॥

एकमनःपरिणामरूपे ज्ञाने कथं नानात्वम् । अत आह ॥

गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

धमाधर्मसहकारिसत्त्वादिगुणपरिणामभेदादनेकानि ।  
'अवस्थावदि'ति<sup>२</sup> यथैकस्य देहस्य बाल्ययौवनवार्द्ध-  
कानीति ॥

उभयेन्द्रियविषयमाह ॥

गुणानां<sup>३</sup> सत्तादीनां परिणामाश्चक्षुरादयः । तेषां भेदात् नानात्वं  
नानाविधत्वं ज्ञाने । चाक्षुषादिदृष्टिप्रयुक्तं चाक्षुषत्वादिकमादाय  
मनःपरिणामभूत एव ज्ञाने चाक्षुषं श्रौतमित्यादिर्यवहारः । यथै-  
कस्मिन्नेव देहे तत्तदक्षोपयोगानुपयोगप्रयुक्ताः कृमयपुष्टत्वादयो  
ऽवस्था इत्यर्थः ॥

१ a मनोविधानं । २ अवस्थावदिति is missing in B ।

३ b c गुणादीनां । ३ Corrected ; the MSS. चाक्षुषादि० ।



रूपादिरसमलान्त' उभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः । बुद्धीन्द्रियस्य विषया  
रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । कर्मेन्द्रियस्य विषया वचन-  
विहरणादानानन्दरसमलाः । रसमलो नाम मलः,  
तदन्तः' ॥

आत्मेन्द्रिययोर्वैधर्म्यमाह ॥

इन्द्रियाणि कस्योपकारकाणीत्यपेक्षायामाह ॥

द्रष्टृत्वादिगात्मनः', करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

व्यक्तम् ॥

अन्तःकरणवयाणामन्योऽन्य' वैधर्म्यमाह ॥

वयाणां स्वालक्षण्यम् ॥ ३० ॥

महदङ्कारमनसां स्वालक्षण्यं स्वं लक्ष्यम् । महतो

१ Thus Only: A B and Aph.<sup>3</sup> 207, note 2, ०१

the reading given above which is that of the other commentators also, is required by Aniruddha's commentary । १ B परिहृतामात्र मलानि instead of 'मलाः । रस-  
मलो नाम मलः, तदन्तः । २ A 'रात्मना । ३ A अङ्गः । ४ B  
C 'अन्योऽन्य' । ५ A लक्षणम् ।

ऽध्यवसायः, अहंकारस्याभिमानः, मनसः संकल्प इति ॥

एषां साधर्म्यमाह ॥

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

प्राणाद्याः पञ्च<sup>१</sup> वायवस्त्रिभिः करणैर्धार्यन्ते ॥

करणानां<sup>२</sup> वृत्तीराह ॥

क्रमशो ऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

‘क्रमशश्च’ मन्दाखोके चौरं<sup>३</sup> दृष्ट्वेन्द्रियेण वस्तु विचारयति, ततः ‘चौरो’ ऽयमिति मनसा संकल्पयति, ततो ‘धनं गृह्णाती’त्यहंकारेणाभिमन्यते, ततः ‘चौरं गृह्णामी’ति<sup>४</sup> बुद्ध्याध्यवस्यति । ‘अक्रमशश्च’ राचौ विद्युदाखोके व्याघ्रं दृष्ट्वा भ्रटित्यपसरति । तच्च चतुर्णामेकदा वृत्तिः । यद्यपि वृत्तीनामेकदाऽसंभवात्तथापि क्रम एव, तथाप्युत्पलशतपत्रव्यतिर्भेदवद्वभासनादक्रम इत्युक्तमिति<sup>५</sup> ॥

१ एष is omitted in B । २ A करणानां । ३ A क्रमश्च ।  
४ A चौरं । ५ A चोरो । ६ A C विकल्पयति । ७ B गृह्णामी ।  
८ A C चैवं गृह्णातीति । ९ B •वृत्तिभेद• instead of •व्यति-  
भेद• । १० A C add वृत्तय इत्युक्तं ।

कति वृत्तय इत्यत्राह ॥

वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टा अक्लिष्टाश्च<sup>१</sup> ॥ ३३ ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः । प्रत्यक्षानुमान-  
शब्दाः प्रमाणानि । विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्र-  
तिष्ठम्<sup>२</sup> । विकल्प उभयस्युद्गमज्ञानम् । निद्रा तमोऽव-  
लम्बि ज्ञानम् । स्मृतिरतीतज्ञानम्<sup>३</sup> ॥ क्लिष्टाः क्लेशयुक्ताः  
रजस्तमोमयः । अक्लिष्टाः सत्त्वमयो दग्धक्लेशाः ॥

वृत्तिनिवृत्तौ मुक्तिरित्याह ॥

तन्निवृत्तावुपशान्तापरागः<sup>४</sup> स्वस्थः ॥ ३४ ॥

वृत्तिनिवृत्तौ क्षपिताविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः  
स्वस्थः स्वरूपं लभते ॥

दृष्टान्तमाह ॥

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

१ Thus Aniruddha only (B omits च); the three other commentators read क्लिष्टाक्लिष्टाः । २ B •प्रविष्टं ।

३ •स्युग्• is missing in B । ४ B स्मृतिरपि ज्ञानं किं त्वप्रमाणं ।

५ A C •वपशान्तोपक्लेशः ।

यथा जपाकुसुमसंसर्गात्स्फटिके लौहित्यं, तदपममा-  
त्स्फटिकः स्वरूपेणावतिष्ठते, तथा सो ऽपीति ॥

करणानां तुल्यत्वात्सर्वदा तुल्यरूपतेत्यत्राह ॥

पुरुषार्थं करणोद्भवो ऽप्यदृष्टोक्त्वासात् ॥ ३६ ॥

न तुल्यता, करणोद्भवानुद्भवाभ्यां विशेषात् । विशेष-  
श्चादृष्टोक्त्वासात् बलवत्तरत्वात् ॥

दृष्टान्तमाह ॥

धेनुवदत्माय ॥ ३७ ॥

यथा धेनुत्वेन तुल्यत्वे ऽपि या क्षीरिणी सा वत्सं  
पुष्पाति ॥

बाह्यान्तरभेदात्कति करणानेत्यत्राह ॥

यथा वत्सार्थं धेनुः लक्षणाया धेनुपथो ऽचेतनमपि स्वयमेव स्ववति,  
नान्यथद्रमपेक्षते. . . १ ॥

करणं चयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

१ C बाह्यावान्तर • । २ The rest from Vijñāna । ३ A  
त्रयोदशम • । ४ 'The reading of Vedānti Mahādeva, and

अन्तर्बुद्धाहंकारमनांसि । बाह्यानि 'दशेन्द्रियाणि ॥

इन्द्रियेषु कथं करणत्वमित्यथाह ॥

मनो ऽहंकारो<sup>१</sup> बुद्धिरित्यन्तःकरणत्रयं, बाह्यानि च दशेति त्रयो-  
दश करणानि ॥

ननु बुद्धेरन्येषां च समानमेव करणत्वमुतास्ति कश्चिदिशेषः ।  
अस्मीत्याह ॥

इन्द्रियेषु साधकतमत्वयोगात्कुठारवत्<sup>२</sup> ॥ ३८ ॥

यथा साधकतमत्वेन कुठारे करणत्वं, तथेन्द्रियेष्व-  
पीति ॥

चयोदशकरणानां कार्यमाह ॥

फलायोगव्यवच्छिन्नस्यैव करणत्वात् प्रहार एव हिदां प्रति मुख्यं  
करणत्वं<sup>३</sup>, कुठारे तु 'प्रकृष्टसाधनत्वगुणयोगात् अमुख्यं तत् । एवं  
बुद्धावेव पुरुषार्थं प्रति फलायोगव्यवच्छिन्नत्वात् मुख्यं करणत्वं अन्येषु  
तु पुरुषार्थसाधकतमत्वगुणयोगात् अमुख्यं करणत्वमित्येतत्तोरधा-  
हारः । अर्थात् बुद्धावेव मुख्यं करणत्वमिति भावः ॥

of him alone, is चयोदशविधं बाह्यान्तरमेवात्" Aph.<sup>३</sup> 214,  
note 2 । १ C omits दश । २ ऽहंकारो is omitted in b ।  
३ Thus Aniruddha only ; B has साधकतमत्वगुणयोगात्कुठार-  
वत्, the reading of the other commentators । ४ a  
मुख्यकरणं, c मुख्यत्व । ५ C छद्मः ।

नन्विन्द्रियान्वादनकारो ऽपि बुद्धं करं ज्ञात्, न बुद्धि-  
रेवेत्यत आह ॥

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भूत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोः बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः प्रधानं मनः, तदधि-  
ष्ठानादेवैषां प्रवृत्तेः, यथा लोके भृत्येषु स्वामी ॥

युक्तिमाह ॥

द्वयोर्बुद्ध्यादिकारयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव .....<sup>१</sup> ॥

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

व्यक्तम् ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

<sup>२</sup>तथाश्रेयसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

नष्टेन्द्रियाणामपि संस्कारदर्शनात्<sup>३</sup> ॥

न्यायमाह ॥

स्मृत्यानुमानाच्च ॥ ४३ ॥

१ The rest from Vijñāna । २ A अव्यभिचारी । ३ A  
वशात् । ४ A संस्कारदर्शनात् ।

‘इन्द्रियं विनापि’ स्मृतिदर्शनात्मनो ऽनुमीयते ॥

आत्माधारः<sup>१</sup> संस्कार इत्यत्राह ॥

संभवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वत आत्मनो न संभवेत्, कूटस्थनिर्गुणत्वात्<sup>२</sup> ॥

करणत्वे तुल्ये किंनिबन्धनो गुणप्रधानभाव इत्य-  
त्राह ॥

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः, क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

स्यष्टम् ॥

निरभिसंधानान्नापरः<sup>३</sup> परार्थं प्रवर्तत इत्यत्राह ॥

तत्कर्मार्जितत्वान्नदर्थमभिचेष्टा<sup>४</sup> लोकवत् ॥ ४६ ॥

बुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषकर्मार्जितत्वात् पुरुषार्थमभिचेष्टा  
प्रवर्तनं बुद्ध्यादीनाम् । ‘यथा लोके येनार्जितो भृत्य-  
स्तत्कर्म करोति ॥

१ A has संस्कार, C संस्कारं before इन्द्रियं । २ B omits अपि । ३ B आत्माधारः, C आत्माकरः । ४ B •निर्गुणात् ।

५ A गुणप्रधानभावः । ६ A •संधानानापरः, B •संधानान्न परः ।

७ Nāgārjuna has •यमपि चेष्टा; cf. Aph.<sup>३</sup> 221, note 1 ।

८ B omits the text from यथा to लोकवत् at the end of

सर्वत्र बुद्धेः प्राधान्यमित्याह' ॥

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवत्लोकवत् ॥४७॥

यथा लोके ग्रामाध्यक्षाद्राज्याध्यक्षः<sup>२</sup> श्रेष्ठः, तस्मादपि राज्ञेति, तथा' मनो बुद्ध्यर्थं प्रवर्तत इति सर्वप्रधाना बुद्धिरिति । समानकर्मयोगे पुरुषार्थ<sup>३</sup>तुल्यक्रियायोगे ऽपि सर्वेषामिति ॥ लोकवदिति वीप्साध्यायपरिसमाप्तौ ॥

सर्वेषां करणानां<sup>४</sup> समाने ऽपि कर्मजन्यत्वे उक्तप्राधान्यहेतुभिर्बुद्धेरेव प्राधान्यम् । यथा लोके विवाहादिक्रियायोगसाम्ये ऽपि काचिदेव नायिका प्रधानं प्राधान्यप्रयोजकगुणैर्नान्याः, तदन्तु ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥ प्रधानकार्यनिरूपणानन्तरं वैराग्यार्थं तृतीयाध्यायारम्भः ॥

इति वेदान्तिमहादेवोच्चीते सांख्यप्रवचनवृत्तिमारे द्वितीयोऽध्यायः । प्रधानकार्यनिरूपणानन्तरं वैराग्यार्थं तृतीयाध्यायारम्भः ॥

the next aphorism, and reads instead मनः प्रधानं मनोव्यापारेषु अहंकारः अहंकारव्यापारे बुद्धिः । १ C' बुद्धिः प्रधानमित्याह । २ B ग्रामाध्यक्षाद्व्याध्यक्षः । ३ तथा is missing in A । ४ C पुरुषार्थं । ५ A कारणाणां ।



अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

अविशेषात् भूतद्वयज्ञात् विशेषस्य महाभूतस्यारम्भः<sup>१</sup> ॥

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्य मांसादिमयविचारान्निर्विद्यते ॥

उत्पत्तिर्दर्शिता, नाशः कुपेत्यत आह ॥

<sup>१</sup>चर्मादिमयकारण इत्यनुवच्यते ॥

शरीरारम्भे कारणमाह ॥

तदीजात्संस्तुतिः ॥ ३ ॥

तस्य भूतारम्भस्य कारणात् धर्माधर्मात् संसरणं नाशः ॥

भूतानामारम्भकस्य भावत्वे सर्वदारम्भादनिर्मोक्ष  
इत्युपाह ॥

तस्मात् शरीरक बीजात् कर्मणः सुखदेहाद्या संस्तुतिस्तद्देहावच्छि-  
न्नसुखदुःखोपभोगादिरूपा ॥

---

१ This commentary is copied by Mahādeva ।  
२ Corrected ; a b चर्मादि, c चंसादि ।

ननु भूतसूक्ष्माणामारम्भकत्वे सर्वदा बन्धप्रसङ्ग इत्यतो ऽवधि-  
माह ॥

‘आ विवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

विवेकज्ञानपर्यन्तमारम्भकत्वभावत्वं भूततन्मात्राणा-  
मिति ॥

अविवेकिनं प्रत्यारम्भकत्वे<sup>१</sup> महाप्रलये ऽपि तं  
प्रत्यारम्भकत्वे<sup>२</sup> स्यादित्याह ॥

विवेकज्ञानपर्यन्तमारम्भकत्वं भूतसूक्ष्माणामित्यर्थः ॥

नन्वविवेकिनं प्रत्यारम्भकत्वे महाप्रलये ऽपि तं प्रत्यारम्भकत्वं  
कुतो नेत्यत आह ॥

‘उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

अविवेकिन उपभोगान्महाप्रलये शरीराभावात्कुत  
उपभोग इति न तं प्रत्यारम्भकत्वम् ॥

अनारम्भकत्वे<sup>३</sup> तु कुतो विशेषादविवेकिनं प्रति<sup>४</sup>  
पुनरारम्भकत्वमित्यत्राह ॥

१ A B a अविवेकाच्च । २ B अविवेक० in place of आर-  
म्भक० । ३ B omits इति । ४ B प्रत्यारम्भत्वे । ५ A ऽपि  
तंचस्मारंभकत्वं । ६ A यदुपभोगा० । ७ B अनारंभत्वे । ८ C  
प्रभो इति instead of प्रति ।

इतरस्य अविवेकिन उपभोगात् उपभोगसमाप्तेः पूर्वस्य भोगप्रद-  
कर्मणो नाशे प्रलय इति भोगाभावे किमर्थं शरीरमिति भावः ॥

सृष्टौ पुनरारम्भकत्वं कथम् । तत्राह ॥

संप्रति परिष्वक्तो दाभ्याम् ॥ ६ ॥

धर्माधर्माभ्याम् । गमागमपरिष्वक्तो<sup>१</sup> प्रलये ऽपि धर्मा-  
धर्मानुबद्ध आत्मेति<sup>२</sup> तं प्रति पुनरारम्भः । मुक्तौ न  
तथेति ॥

नित्यत्वे तु मुक्तेः कथं<sup>३</sup> पारतन्त्र्यमित्यत्राह ॥

संप्रति सृष्टिकाले । दाभ्यां धर्माधर्माभ्याम् । परिमुक्तो बद्ध इत्यर्थः,  
आङ्पूर्वस्येव परिपूर्वस्यापि बन्धनार्थत्वात् । प्रलये सुप्तयोः धर्मा-  
धर्मयोः सृष्टिकाले फलोन्मुखयोः सतोः शरीरमारभ्यते । मुक्तौ  
तु धर्माधर्मयोर्नाश एवेति भावः ॥

स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्वैलक्षण्यमाह ॥

मातापितृजं स्थूलं प्रायशः, इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

१ So reads Aniruddha only ; Mahâdeva has, like  
Vijñâna and Nâgeśa, परिमुक्तो । २ A युक्तमार्गमपरिव्यक्तिं,  
C अपरिव्यक्तं । ३ C प्रेति instead of धर्माधर्मानुबद्ध आत्मेति ;  
४ A puts कथं before मुक्तेः ।

प्रायश इति दृश्यत्वात् । इतरत् सूक्ष्मशरीरं न तथा,  
दुरुहत्वात् ॥

दयोर्देहयोः कस्य भोग इत्यचाह ॥

स्थूलमपि किञ्चन मातापितृजं न भवतीति प्रायश इत्युक्तम् । न  
तथा न मातापितृजम् ॥

तयोरेव पौर्वापर्यं भोगव्यवस्थां चाह ॥

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ८ ॥

पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य । भोगादेकस्य तस्य, नेत-  
रस्य<sup>१</sup> स्थूलस्य, तत्कार्यत्वम् । स्थूलशरीरस्य गौणो भोगः,  
मृतशरीरे भोगादर्शनात् ॥

कतिभिस्तत्त्वैः सूक्ष्मशरीरारम्भ इत्यचाह ॥

पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य तत्कार्यत्वं स्थूलशरीरस्य । भोगादिति  
पञ्चमौ प्रथमार्थः । भोग एकस्य सूक्ष्मस्य, नेतरस्य स्थूलस्य, मृत-  
शरीरे भोगादर्शनादित्यर्थः ॥

लिङ्गशरीरस्वरूपमाह ॥

सप्तदर्शकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

१ A सूक्ष्मनेतरस्य, C सूक्ष्मशरीरस्य, instead of नेतरस्य ।

सप्तदश च एकं च<sup>१</sup> अष्टादश । तैर्लिङ्गं<sup>२</sup> सूक्ष्मदेह  
उत्पद्यते । बुद्ध्यहंकारमर्गांसि पञ्च सूक्ष्मभूतानि दशे-  
न्द्रियाणीति ॥

सूक्ष्मदेहस्य सवच तुल्यत्वात्कथं पुनिकाहस्तिदे-  
हानां विसदृशानां<sup>३</sup> तस्मादुत्पत्तिरित्यथाह ॥

सप्तदशैकं<sup>४</sup> चेति समाहारैक्यः । बुद्ध्यहंकारमर्गांसि पञ्च सूक्ष्म-  
भूतानि दशेन्द्रियाणीति सूक्ष्मं लिङ्गमिति बोध्यते ॥

सूक्ष्मदेहस्य सर्वत्र तुल्यत्वात्सूक्ष्मवैसादृश्यं<sup>५</sup> कुत इत्यत आह ॥

व्यक्तिभेदः कूर्मविशेषात् ॥ १० ॥

व्यक्तम् ॥

यद्यात्मान्यः, कथं देहे<sup>६</sup> ऽहमित्यभिमान इत्यथाह ॥

वाक्यः सूक्ष्मदेहाः । भेदो वैलक्षण्यम् ॥

देहे ऽहमिति वादः कथम् । तथाह ॥

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः ॥ ११ ॥

१ च is missing in B. २ B अष्टादशैर्लिङ्गं instead of  
अष्टादश । तैर्लिङ्गं । ३ A विसदृशां । ४ a c सप्तदशैकं । ५ b  
समाहारं । ६ a वैसादृश्यं । ७ •हे is missing in A ।

आत्माधिष्ठानाश्रये देहे 'संभोगादात्मवादादेहे ऽह-  
मित्यभिमानवादः'<sup>१</sup> ॥

अत्र दृष्टान्तमाह ॥

तदित्यात्मपरामर्शः । पूर्वस्मात्पूर्वस्मादहमिति वादात् उत्तरउत्तरो  
ऽहमिति वादः । वाद इत्यभेदेन देहे ऽहमिति ज्ञानस्य भ्रमत्व-  
माह, आत्मनो देहातिरिक्त्वात् ॥

देह एवाहंप्रत्ययविषयो ऽस्तु, तस्यैवात्मत्वादिति निरस्यति ॥

न ग्वातन्त्यान्तदृते ज्ञायावच्चिच्च ॥ १२ ॥

यद्यात्मना<sup>२</sup> विना देहे ऽहमिति प्रत्ययः, तदा मृतदेहे  
ऽहमिति प्रत्ययः स्यात् । न चैवम् । यथावरकेण<sup>३</sup> विना  
न ज्ञाया, भित्तिं विना न चिच्चं, तथाचापि ॥

सूक्ष्मदेह एवात्मा भविष्यतीत्यचाह ॥

तदृते आत्ममत्वं विना स्वयमेव देहो माहंप्रतीतिविषयः, मृतदेहे  
ऽप्यहमिति प्रत्ययापत्तेः । यथावरकं विना न ज्ञाया, भित्तिं<sup>४</sup> विना  
न चिच्चमिति ॥

सूक्ष्मदेहस्यात्मत्वं दूषयति ॥

१ B C भोगादा० । २ A C ०त्वभिमानः । ३ B यद्यात्मनो ।

४ A C ०वरकेन । ५ b भित्तिं ।

मूर्तत्वे ऽपि न, संघातयोगात्तरणिवत् ॥ १३ ॥

संघातत्वान्मूर्तः, मूर्तत्वात्परार्थः<sup>१</sup> । 'तरणिवदि'ति यथा  
प्रकाशत्वे ऽपि मूर्तत्वान्नादित्यस्यात्मत्वम् ॥

मन आत्मा भविष्यतीत्यत्राह ॥

मूर्तत्वे ऽपि सक्रियत्वे ऽपि । अनेन सूक्ष्मदेहे प्रमाणमुक्तम् । सूक्ष्म-  
देहो ऽपि नात्मा, संघातयोगात् संहतत्वात् संहतत्वस्य परार्थत्वव्या-  
प्यत्वात् । तदतिरिक्त आत्मेत्यर्थः । तरणिः प्रकाशः प्रत्यक्षो ऽपि  
परार्थः ॥

मनस आत्मत्वं निरस्यति ॥

अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः<sup>२</sup> ॥ १४ ॥

मनो ऽणुपरिमाणं तत्क्रियायां<sup>३</sup> श्रुतिदर्शनात् । व्या-  
पकस्य निरुपाधेर्नेन्द्रियत्वमित्युपाधिर्वक्तव्यः । यदि  
कर्णशङ्कुलीवन्नियतावयवस्योपाधित्वं, तदा तावन्मात्रे  
वृत्तिलाभो नान्यचेति श्रोत्रवत्प्रसज्येत । ततश्च देहमा-  
त्रमुपाधिर्वक्तव्यः । तथा च तदवच्छेदेन वृत्तिलाभे  
'शिरसि मे वेदना' 'पादे मे सुखमि'त्यव्याप्यवृत्तित्व-

१ This first clause is omitted in B । २ "The reading  
तत्कृतिश्रुतेः, on which Vijñāna remarks, is accepted by  
Nāgēśa", Aph.<sup>३</sup> 234, note 3 । ३ A तत्क्रियाया । ४ A C  
•यतावयवस्यो • ।

प्रतीतिविरोधः ॥ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरपि<sup>१</sup> मनसो  
ऽणुत्वमाह । न्यायश्चान्यत्र प्रपञ्चित इति ॥

हेत्वन्तरमाह ॥

तत् मनः अणुपरिमाणं अन्यं, कृतिश्रुतेः क्रियाश्रवणात्, आत्मनश्च  
व्यापकत्वात् ॥

मनसो ऽन्नमयत्वश्रुतेरपि नात्मत्वमित्याह ॥

तदन्नमयत्वश्रुतेः<sup>२</sup> ॥ १५ ॥

तस्य मनसो ऽन्नमयत्वे श्रुतिरस्ति । अन्नमयत्वेन च<sup>३</sup>  
सौम्यत्वं दर्शितम् । सौम्यत्वं च चन्द्ररूपत्वमिति । न  
चात्मा चन्द्रः<sup>४</sup> ॥ श्रुतिश्च 'अन्नं वै प्राणाः' । प्राणश्च  
चन्द्रमयो ज्ञेयः । चन्द्रमा मनसो जातः, तस्मादणु  
मनो, नात्मेति ॥

पुरुषार्थं महदादीनां प्रवृत्तिः संसृतिः किमर्थमि-  
त्यचाह ॥

'अन्नमयं हि सौम्य मन' इति श्रुतिः ॥

प्रधानस्येव भूतसूक्ष्माणामपि प्रवृत्तिः पुरुषार्थवेत्याह ॥

१ B अनुत्पत्तिरपि । २ a ०री० । ३ Mahādeva reads,  
like Vijñāna, ०श्रुतेश्च । ४ च is omitted in A C । ५  
This clause is omitted in A C ।



पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां स्वरूपकारवद्राज्ञः<sup>१</sup> ॥ १६ ॥

यथा प्रवृत्तिस्तथा संसृतिः । संसृतौ<sup>२</sup> च मरणदुःख-  
मिति निर्विण्णो<sup>३</sup> भवति । 'स्वरूपकारवदि'ति परार्थमेव  
प्रवृत्तिः ॥

विप्रतिपत्तौ सत्यां स्वपक्षमाह ॥

संसृतिः प्रवृत्तिः । लिङ्गानां भूतसूक्ष्माणम् ॥

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

स्पष्टम् ॥

का विप्रतिपत्तिरित्यत्राह ॥

चातुर्भौतिकमित्यन्ये<sup>४</sup> ॥ १८ ॥

आकाशपरित्यागेन चातुर्भौतिकं शरीरमित्यन्ये ॥

मतान्तरमाह ॥

एकभौतिकमपरे<sup>५</sup> ॥ १९ ॥

१ A •कारवद्रा । २ AB दृतौ । ३ A निर्विण्णे । ४ B •मित्येके, the reading of Mahâdeva and of the other commentators । ५ B •कमित्यपरे, the reading of Mahâdeva and of the other commentators ; cf. Aph.<sup>३</sup> 237, note 4 ।

पार्थिवं<sup>१</sup> शरीरमिति ॥

देहचैतन्यं निरस्यति ॥

स्पष्टानि । उत्तरयोः शरीरं विशेष्यम् ॥

देहाकारपरिणतानां भूतानां चैतन्यं धर्म इति निरस्यति ॥

न सांमिद्विकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

१ पृथक्पृथक्कृतेषु<sup>२</sup> चैतन्यादर्शनात् स्वभावचैतन्यम् ।

अत एव मिलितानां च चैतन्यं नाशङ्कनीयम् ।

जन्तवो हि प्रत्येकं क्षुद्रजन्तुसंयमनशक्तिमन्तो मिलि-

तास्ते हस्तिनमपि संयमयन्ति, न चैवं भूतानीति ।

न देहचैतन्यम् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

स्वाभाविकं धर्मभूतम् । मिलितानां हि तदा भवेत्, यदि प्रत्येकं किञ्चिद्ध्येत ॥

प्रपञ्चत्वाद्यभावश्च<sup>३</sup> ॥ २१ ॥

१ A पार्थिव० । २ B begins the commentary with यथा । ३ C पृथक्पृथक्कृतेषु । ४ B प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च, the reading of Mahādeva and of the other commentators ।

देहस्य चेतनत्वे प्रपञ्चत्वस्य<sup>१</sup> मरणस्याभावः, चेतनस्य<sup>२</sup>  
नित्यत्वात् । अथ चेतनस्यापि मरणं मुक्तिरिति ॥

दूषणान्तरमाह ॥

देहस्य चैतन्ये<sup>३</sup> तस्यैवात्मत्वे च प्रपञ्चस्य धर्माधर्मयोर्मरणस्य देह-  
वियोगरूपस्य, आदिशब्दात् देहान्तरसंयोगस्य च, अभावः प्रसज्येत ।  
न चेष्टापत्तिः, सर्वस्य प्रामाणिकत्वात् ॥

यथा प्रत्येकमशक्ता अपि बहवो मादकपदार्था मदशक्तिमु-  
दहन्ति, तथा भूतानि मिलितानि चेतयन्ते इत्यत आह ॥

मदशक्तिवच्चेत्, प्रत्येकपरिदृष्टं 'सौष्टव्यात्सांहत्ये'  
तदुद्भवः ॥ २२ ॥

यथा मदशक्तिः प्रतिपुरुषे सूक्ष्मत्वेन दृष्टा, सांहत्ये  
महच्छक्त्युद्भवाद्बृहच्छिलामपि वहन्ति । न च भूतेष्वपि  
प्रत्येकं सूक्ष्मचैतन्यं दृष्टं, येन सांहत्ये देहे<sup>४</sup> चैतन्यं  
स्यात् । 'न सांसिद्धिकमि'ति सूत्रे निषिद्धं निषेध-  
मुखेन<sup>५</sup> दर्शितं भवति, इह सूत्रे विधिमुखेनेति न  
पुनरुक्तम् ॥

१ B प्रपञ्चस्य । २ A चैतन्यस्य । ३ b inserts तु । ४  
Vijñāna and Nāgeśa omit सौष्टव्यात्; cf. Aph.<sup>३</sup> 239,  
note 3 । ५ B सूत्रम् । ६ A देह । ७ A C विधिमुखेन ।

वैराग्यादीनां पारंपर्येण मुक्तिसाधनत्वमुक्तम् ।

साक्षान्मुक्तिसाधनमाह ॥

तच्च प्रत्येकपरिदृष्टे सूक्ष्मसामर्थ्ये सति, सांहत्ये समुदाये सति मद-  
शक्तेरुद्भव आधिक्यम् ॥

साक्षान्मुक्तिसाधनमाह ॥

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

व्यक्तम् ॥

व्यतिरेकमाह ॥

बन्धहेतुमाह ॥

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

अज्ञानात् ॥

न ज्ञानमात्रान्मुक्तिः, कर्मणो ऽपि मुक्तिसाधनत्वात् ।  
तथा च श्रुतिः 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा  
चेति । तच्चाह ॥

विपर्ययात् अज्ञानात् ॥

ज्ञानकर्मणोर्व्यवस्थामाह ॥

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पी ॥ २५ ॥

नियतमेव कारणम् । ज्ञानान्मुक्तिः, कर्मणो भुक्तिः<sup>१</sup> ।  
 यथाप्यकामकर्मणः<sup>२</sup> समुच्चयः श्रूयते, तत्रापि ज्ञानार्थं,  
 तस्मान्न समुच्चयः<sup>३</sup> । नापि कदाचिज्ज्ञानात् कदाचि-  
 त्कर्मण इति विकल्पः । अतिश्च  
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।  
 तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते  
 ऽयनाय ॥

दूषणान्तरमाह ॥

ज्ञानं मुक्तिहेतुः, कर्म न मुक्तिहेतुः । अतो मुक्तौ न ज्ञानकर्मणोः  
 समुच्चयः, न वा विकल्पः ॥

ननु माम्नु काम्यकर्मणा समुच्चयः, नित्येन तु स्यात् । अत  
 आह ॥

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नाभये  
 मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

मायिकः स्वप्नः, अमायिको जागरः । स्वप्नवत्कर्म, जाग-  
 रवज्ज्ञानम् । तुल्यकालयोर्हि समुच्चयः, न तु स्वप्नजाग-  
 रयोस्तुल्यकालत्वं, तस्मान्न ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥

१ A मुक्तिः । २ B कर्म instead of कर्मणः । ३ B समुच्चये ।

प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवत् जागरप्रत्ययस्यापि<sup>१</sup> मिथ्या-  
त्वमित्यत्राह ॥

मायिकं कर्म, अमायिकं ज्ञानम् । स्वप्नजागराभ्यामिव भिन्नकालाभ्यां  
न<sup>२</sup> ताभ्यां मुक्तिः । नोभयोरेककालत्वं, येन समुच्चयः स्यात् ॥  
नित्यकर्मापि चित्तशुद्धावेवोपयुज्यते, न तु मुक्ताविति ॥

कर्मणो मायिकत्वं न<sup>३</sup> मिथ्यात्वं, किं त्वनात्यन्तिकफलत्व-  
मित्याह ॥

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

स्वप्नप्रत्ययस्यापि नात्यन्तिकं मिथ्यात्वं, खपुष्यवत्, न  
च<sup>४</sup> स्वात्मन्यपि मिथ्यात्वं, अन्यथा स्वप्न इत्येव न  
स्यात् । न चात्यन्तादृष्टे स्वप्नः, किं तु जाग्रद्दृष्टे ऽर्थे ॥

दृष्टकारणाभावात् संकल्पमात्रेण योगिनां न सर्वा  
सिद्धिरित्यत्राह ॥

इतरस्यापि कर्मणो ऽपि नात्यन्तिकं फलं, अतो मायिकत्वमुक्तम् ।  
एतेन ज्ञानस्यामायिकत्वं व्याख्यातम् ॥

योगिनः संकल्पमात्रेण सिद्धे पदार्थे ऽपि न मिथ्यात्वमित्याह ॥

१ B जाग्रत्प्रत्ययस्यापि । २ c omits न । ३ a omits न, c  
puts it behind मिथ्यात्वं । ४ B वा । ५ B सर्वसिद्धिः ।

संकल्पिते ऽप्येवम् ॥ २८ ॥

नास्मदादीनां संकल्पात्सिद्धिरिति योगजधर्मोपगृही-  
तानां सिद्धानामपि न भवितव्यम् । तस्मान्न मिथ्येति<sup>१</sup> ॥

एतदेवाह<sup>२</sup> ॥

न मिथ्यात्वमिति बुद्धिस्यम् ॥

ननु कुपदृष्टकारणाभावे जायमानस्य कथं न मिथ्यात्वम् ।  
तत्राह ॥

भावनोपचयाच्ञुद्धस्य<sup>३</sup> सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

यथा महदादीनां पूर्वमपेक्ष्य कार्यकरणं, प्रकृतेस्तु न  
कार्यकरणे कस्याप्यपेक्षा, तथा दृष्टकारणाभावादपि<sup>४</sup>  
योगिनां भावनोपचयात्सर्वं संपद्यते ॥

भावनार्थं ध्यानमाह ॥

शुद्धस्य प्राणायामादिभिर्योगिनः । भावनायाः ध्यानस्य, उपचयात्  
आधिकायात् । एवं सर्वं संपद्यते, न तत्र दृष्टकारणापेक्षा । नास्मदा-  
दिवदितथसंकल्पो योगौति भावः । 'प्रकृतिवत्' प्रकृतिर्यथानपेक्ष्यैव  
पूर्व<sup>५</sup> कारणं महदादि कार्यं करोति तद्वत् ॥

१ तस्मान्न मिथ्येति is omitted in A । २ B तदेवाह । ३ B  
बुद्धस्य instead of शुद्धस्य । ४ A दृष्टा० । ५ A •भावि instead  
of •भावाहपि । ६ b पूर्व० ।

ध्यानमाह ॥

'रागापहृतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

रागात् रजोगुणाञ्चलितत्वं<sup>१</sup>, तदपहृतिर्निश्चलितत्वं  
ध्यानम् ॥

तत्सिद्धिः कथमित्यत आह ॥

रागस्य रजोगुणस्य उपहृतिः, निश्चलत्वमिति यावत् ॥

तदुपायमाह ॥

वृत्तिनिरोधात्तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

वृत्तयः प्रमाणादयः<sup>२</sup> पञ्च, तन्निरोधात् तत्सिद्धिः  
ध्यानसिद्धिः ॥

तन्निरोधः कथमित्यत आह ॥

वृत्तयः प्रमाणादयः, तन्निरोधात् ध्यानसिद्धिः ॥

वृत्तिनिरोधोपायमाह ॥

धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

१ B रागापहृतिः, the reading of Mahādeva and of the other commentators; C is totally corrupt here. २ A C insert त्वध्यानं here. ३ B प्राणादयः. ४ B C कथमित्यत आह.



धारणा' नाभ्यादिदेशे चित्तधारणम् । आसनं स्व-  
स्तिकादिः<sup>१</sup> । अनेन यमनियमप्राणायामप्रत्याहारा  
उपलक्षिताः । स्वकर्म स्वजातिविहितकर्मानुष्ठानम् ।  
इति वृत्तिनिरोधसिद्धिः ॥

नानासनेषु स्वमतमासनमाह ॥

धारणं नाभ्यादिदेशे चित्तधारणम् ॥

आसनमाह ॥

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३३ ॥

येन स्थैर्यं सुखं च<sup>२</sup> स्यात्तदासनमनुष्ठेयम् ॥

अन्यं निरोधोपायमाह ॥

स्पष्टम् ॥

वृत्तिनिरोधे उपायान्तरमाह ॥

निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३४ ॥

१ C धारणं । २ A भ्यासादि० । ३ B omits the Visarga ।  
४ B omits निरोधः । ५ Vijñāna and Nāgeśa transpose  
aphorisms 33 and 34 । ६ B omits च ।

वृद्धिः रेचकम्<sup>१</sup> । विधारणं कुम्भकम्<sup>२</sup> । उपलक्षण-  
मेतत् । पूरको ऽपि द्रष्टव्यः ॥

किं तत्त्वकर्मेत्यत आह<sup>३</sup> ॥

वृत्तीनामित्यादि ॥ वृद्धिः रेचकः<sup>४</sup> । विधारणं कुम्भकः । पूरक-  
स्याप्युपलक्षणम् । प्राणायामैरित्यर्थः ॥

स्वकर्म व्याचष्टे ॥

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मनुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

स्पष्टम् ॥

अन्यं वृत्तिनिरोधोपायमाह<sup>५</sup> ॥

वृत्तिनिरोधोपायान्तरमाह ॥

वैराग्यादभ्यामाह ॥ ३६ ॥

वैराग्याद्विविधात्, अपरादलमिति प्रत्ययात्, परा-  
ज्ज्ञानप्रसादमात्रात् । अभ्यासात् पौनःपुन्येन ध्यानात् ।  
चः समुच्चये ॥

१ Thus all three MSS; the masculine form only  
is given in the Petersburg Dictionary । २ A कुम्भक ।  
३ A C कर्मेत्याह । ४ c रेचक । ५ C ०विहितं । ६ B ०निरो-  
धस्यापायमाह । ७ B omits यत् ।

वृत्तीनामवान्तरभेदमाह ॥

वैराग्यादलंप्रत्ययात्, तदभ्यासाच्च ॥

विषययसंदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्या मिथ्याज्ञानं, अस्मिता अभिमानः, रागः  
अनुरागः, द्वेषः क्रोधः, अभिनिवेशः चास<sup>१</sup> इति विष-  
येण<sup>२</sup> विषयि ज्ञानमुपलक्षितम्<sup>३</sup> ॥

अशक्तिमाह ॥

अशक्तिरष्टाविंशतिधा ॥ ३८ ॥

तुष्टिमाह ॥

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

सिद्धिमाह ॥

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

१ The commentary is so far repeated by Mahâdeva ।  
२ A विषये, B विप्रिये । ३ B •लक्षयति । ४ Mahâdeva  
and the other three commentators add तु ; the state-  
ment in Aph.<sup>३</sup> 248, note 4, is not confirmed by my  
MSS. with regard to Mahâdeva ।

चतुर्षु विपर्ययभेदमाह<sup>१</sup> ॥

चतुर्षु विपर्ययभेदानवान्तरामाह ॥

अवान्तरभेदाः<sup>२</sup> पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

पूर्ववदिति पूर्वाचार्यैरुक्ताः<sup>३</sup> । द्वापष्टिर्विपर्ययभेदाः ।  
प्रकृतिमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वाम्बुद्विरविद्या तमो  
ऽष्टविषयत्वादष्टधा । देवा ह्यणिमादिकमात्मीयत्वेना-  
भिमन्यन्ते, सेयमस्मिता मोहो ऽष्टविषयत्वादष्टधा ।  
शब्दादिषु तन्मात्रेषु पञ्चसु<sup>४</sup> दिव्यादिव्यतया<sup>५</sup> रागो  
महामोहो दशविषयत्वादशधा । शब्दादयो दश,  
अणिमाद्यष्टैश्वर्योपधानेन<sup>६</sup> सहिताः, ते चान्येनापह-  
न्यमाना इति द्वेपस्तामिस्र अष्टादशविषयत्वादष्टाद-  
शधा । देवा ह्येतानुपभुञ्जाना असुरैरुपहन्यन्त<sup>७</sup> इत्य-  
भिनिवेशस्त्वास अन्यतामिस्रो ऽष्टादशविषयत्वादष्टा-  
दशधा । एवं द्वापष्टिरिति ॥

१ A चतुर्ष्वान्तरविषयभेदमाह, C चतुर्षु अवान्तरभेदमाह । २ A C भेदात् । ३ B रुक्ताः । ४ Corrected; the MSS. द्वापष्टिर्वि-  
५ A पञ्च, C पर्वसु । ६ There is a large lacuna in C, beginning here and reaching into the commentary to aphorism 54; this defect is clearly due to the want of two leaves in the codex archetypus । ७ दशविषयः is missing in A । ८ A उपधाने । ९ B उपहन्यन्ते ।

## अशक्तिभेदानाह ॥

विपर्ययस्यावान्तरभेदाः पूर्वाचार्यैर्यथोक्तास्तथा बोध्याः । तथा हि, पञ्चानां विपर्ययभेदानां अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां तमः मोहः महामोहः तामिस्रः अन्धतामिस्र इति क्रमेण नामानि । अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मसु आत्मबुद्धिरविद्या तमः, सा चाष्टविधविषयत्वादष्टविधा । १ देवा अष्टविधमैश्वर्यमासाद्यामृतत्वाभिमानिनो ऽणिमादिकमात्मौयं ग्राश्वतं मन्यन्ते, सेयमस्मिता मोहः, साण्यष्टविधैश्वर्यविषयत्वादष्टविधा<sup>२</sup> । शब्दादिपञ्चसु, दिव्यादिव्यतया दशविधेषु, राग आसक्तिर्महामोहः, म च दशविधैविषयत्वादशविधः । शब्दादयो दश, अणिमादयो ऽष्टौ, परस्पररेणोपहन्यमानाः कोपनीया भवन्तीति, तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रो ऽष्टादशविधविषयत्वादष्टादशविधः । देवा अणिमादिकमैश्वर्यमासाद्य शब्दादीन्विषयान्भुञ्जानाः शब्दादयो भोग्याः तदुपाधयश्चाणिमादयो ऽस्माकमसुरैर्जातूपहन्येरन्निति बिभ्यति, सो ऽयं चामो ऽभिनिवेशो महामोहः, सो ऽष्टादशविधविषयत्वादष्टादशविध इति संकलनया<sup>३</sup> द्विषष्टिर्विपर्ययभेदाः ॥

अशक्तिभेदानाह ॥

१ a c विपर्ययस्या० । २ a inserts शब्दादिपञ्च here । ३ ०त्व० is effaced in c । ४ c ०विधी । ५ a ०धि०; in b, धि is corrected in ध । ६ a संकल्पनया; this is corrected in संकलनया (c) in b ।

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

इतरस्याः अशक्तेः, एवं अनेकधाष्टविंशतिधा । एका-  
दशेन्द्रियवधाः<sup>१</sup>

बाधिर्यं<sup>२</sup> कुष्ठितान्धत्वं<sup>३</sup> जडताजिघ्रता तथा ।

मूकताकौश्यपङ्गुत्वं<sup>४</sup> क्लैब्योदावर्तमुग्धताः<sup>५</sup> ॥

एतद्विषया एकादश बुद्धेः । नव तुष्टयः, अष्ट  
सिद्धयः, तद्विपर्ययेण सप्तदश बुद्धेः । एवमष्टाविंशति-  
रिति ॥

तुष्टिभेदानाह<sup>६</sup> ॥

पूर्वाचार्योक्ता एवाशक्तेर्भेदा ज्ञेयाः । ते च 'बाधिर्यं . . . . . मुग्धता'  
इत्येकादशेन्द्रियवधाः । तुष्टयो नव, सिद्धयो ऽष्टौ, तद्विपर्ययेण  
सप्तदश बुद्धेर्वधाः । इत्यष्टाविंशतिधा बुद्धेरशक्तिः ॥ जडता रसाज्ञानं,  
कौश्यं ग्रहणासामर्थ्यं, उदावर्तौ विसर्गसामर्थ्यं, मुग्धता विषयाग्रहणम् ॥  
तुष्टिभेदानाह ॥

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

अनात्मन्यात्मबुद्ध्या प्रवर्तमाना आध्यात्मिकाद्यतसः ।

१ A यवधाः instead of वधाः । २ B omits the Anu-  
svāra । ३ B जडता • । ४ A a c • पङ्गुत्वं । ५ B omits  
the Visarga । ६ A • भेदमाह । ७ The same S'loka as in  
Aniruddha's commentary.

आदिशब्दादाद्याः पञ्च ॥ प्रकृतिविवेकदर्शनाच्चेन्मुक्तिः,  
 सैवोपास्या, किमात्मनेति प्रकृत्याख्या एका तुष्टिरम्भ  
 इत्युच्यते । विवेकज्ञानादपि न साक्षात्, अदर्शनात्<sup>१</sup>,  
 व्रतग्रहणाद्भविष्यतीत्युपादानाख्या द्वितीया तुष्टिः<sup>२</sup>  
 सलिलमुच्यते । व्रतादपि न साक्षात्, किं तु काला-  
 ङ्गवतीति कालाख्या तृतीया तुष्टिरोघ इत्युच्यते ।  
 कालवशादपि न सर्वेषां मुक्तिः, किं तु भाग्यादेवेति<sup>३</sup>  
 भाग्याख्या चतुर्थी<sup>४</sup> तुष्टिर्दृष्टिरित्युच्यते । आत्मानम-  
 धिष्ठत्येत्याध्यात्मिकाः ॥ पञ्चधा विषयोपरमादाद्याः<sup>५</sup>  
 पञ्च । विषयार्जनदुःखादुपरमे एका तुष्टिः पारमु-  
 च्यते । रक्षणदुःखादुपरमे द्वितीया तुष्टिः सुपारमु-  
 च्यते । क्षयं भावयतो दुःखादुपरमे तृतीया तुष्टिः  
 पारपारमुच्यते । भोगदोषं भावयतो दुःखादुपरमे  
 चतुर्थी तुष्टिरनुत्तमाम्भ उच्यते । नानुपहत्य<sup>६</sup> भूतानि  
 भोगसिद्धिरिति दुःखादुपरमे पञ्चमी तुष्टिरुत्तमाम्भ  
 उच्यते ॥ एवं नवधेति ॥

१ B साक्षाद्दर्शनात् । २ •ती• is missing in A । ३ द्वि-  
 तीया तुष्टिः is only found on the margin of B । ४ A  
 भावादेवेति । ५ A चतुर्थी । ६ A याद्याः instead of बाद्याः ।  
 • A transposes the two words : तुष्टिश्चतुर्थी । ७ A नानु-  
 पहत्य ।

## सिद्धेर्भेदानाह<sup>१</sup> ॥

तुष्टयो द्विधा, आध्यात्मिका बाह्याश्च । तच्च प्रकृतिव्यतिरिक्तमा-  
त्मानमधिकृत्य प्रवृत्ता आध्यात्मिकास्तसः, प्रकृत्युपादानकाल-  
भाग्यनामानः ॥ तच्च प्रकृतिस्तुष्टिर्यथा, प्रकृतिव्यतिरिक्ते आत्मनि  
ज्ञाते 'विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामः, तं च प्रकृतिरेव  
करिष्यतीति तदर्धमसं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवास्ते'ति<sup>२</sup>  
कस्यचिदुपदेशात् शिष्यस्य तुष्टिः, इयमेवाभ इत्युच्यते ॥ उपा-  
दान<sup>३</sup>स्तुष्टिर्यथा, 'प्राकृत्यपि विवेकस्यातिर्न प्रकृतिमाचाङ्गवति (मा  
भूत्सर्वस्य सर्वदा) प्रकृतिमात्रस्य सर्वान्प्रत्यविशेषात् । प्रव्रज्याहेतुका  
तु सा । तस्मात्प्रव्रज्यामुपाददीयाः, कृतं ते ध्यानाभ्यासेनेत्युप-  
देशास्तुष्टिः<sup>४</sup>, सा च<sup>५</sup> सलिलमुच्यते ॥ कालस्तुष्टिर्यथा, 'प्रव्रज्यापि  
सद्यो निर्वाणदा न<sup>६</sup> भवति, किं तु कालमपेक्ष्येति कालात्ते  
षिद्धिर्भवित्यति, अलमुत्तन्नतया तवेत्युपदेशास्तुष्टिरोच उच्यते ॥  
भाग्य<sup>७</sup>स्तुष्टिर्यथा, 'कालादपि न सर्वेषां मुक्तिः, अपि तु भाग्यादेव  
कस्यचित् । अत एव<sup>८</sup> मदालसापत्यानां बाल्ये ऽपि मातुरुपदेशमा-  
चादेव<sup>९</sup> विवेकस्यातिलाभेन मुक्तिरभूत् । तस्माद्भाग्यमेव 'हेतुर्नान्य'  
इत्युपदेशास्तुष्टिर्दृष्टिरित्युच्यते ॥ बाह्याः पञ्च अनात्मनः प्रकृतिमह-  
दङ्कारादौनात्मेत्यभिमन्यमानस्यैव विषयोपरमे सति संभवन्ति<sup>१०</sup> ।

१ Corrected; the MSS. •भेदमाह । २ b c •मेवास्तेति ।  
३ b उपादाने । ४ b •त्युपदेशं तुष्टिः । ५ b omits सा च ।  
६ b puts न before सद्यो । ७ b भाग्या । ८ a c omit एव ।  
९ b omits एव । १० c भवन्ति ।



तथा हि, ब्रह्मादिषु पञ्चस्यपि विषयेषु अर्जनरक्षणव्यभोगहिंसा-  
दोषदर्शनजन्मानः पञ्चोपरमा भवन्ति । तेषु च पञ्च तुष्टयो  
भवन्ति । स्वक्षन्दनवनिताद्यर्जने बद्धदुःखमनुसंधतो विषयोपरमे  
तुष्टिरेका । अर्जितमपि धनादिकं राजादिभ्यो<sup>१</sup> विनङ्क्ष्यतीति  
तद्रक्षणे 'महदुःखमिति भावयतो<sup>२</sup> विषयोपरमे तुष्टिर्द्वितीया ।  
अत्यायासेनार्जितं रक्षितं च तद्गुज्यमानं<sup>३</sup> चीयत एवेति त्रयं भाव-  
यतो विषयोपरमे तुष्टिस्तृतीया ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन ग्राम्यति ।

इविषा कृष्णवर्त्मव<sup>४</sup> भूय एवाभिवर्धते ॥

इत्युक्तेर्भागाभ्यासात्कामा वर्धन्ते, ते च विषयाप्राप्तौ<sup>५</sup> कामिनं  
दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे तुष्टिस्तुर्थी ।  
नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे  
तुष्टिः पञ्चमी । एताश्च क्रमेण पारं, सुपारं, पारपारं, अनुत्त-  
माब्धः, उत्तमाब्ध<sup>६</sup> इति चोच्यन्ते । इति नव तुष्टयः ॥

विद्वेर्भेदानाह ॥

ऊहादिभिः सिद्धिरष्टधा ॥ ४४ ॥

१ a चौरादिभ्यो । २ b महदुःखमिति । ३ भावयतो is missing  
in b । ४ b c •माने । ५ a •वर्त्मव । ६ b विषयाप्राप्तौ । ७ a  
उत्तमाब्धः ; च is obliterated in b । ८ This is the rea-  
ding of Aniruddha only ; the three other commentators  
omit चवृथा ।

ऊहस्तर्को मननमित्येका सिद्धिस्तारमुच्यते । शब्द-  
ज्ञानं द्वितीया सिद्धिः सुतारमुच्यते । अध्ययनं तृतीया  
सिद्धिस्तारतारमुच्यते । गुरुब्रह्मचारिणां प्राप्तिश्चतुर्थी  
सिद्धी रम्यकमुच्यते । बाह्यान्तःशुद्धिः पञ्चमी सिद्धिः  
सदामुदितमुच्यते । आध्यात्मिकदुःखविघातः षष्ठी  
सिद्धिः प्रमोदमुच्यते । आधिभौतिकदुःखविघातः  
सप्तमी सिद्धिर्मुदितमुच्यते । आधिदैविकदुःखवि-  
घातो ऽष्टमी सिद्धिर्मोदमानमुच्यते । एवमष्टधेति ॥  
प्राधान्येन विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिरिति चतुष्प्रकारा  
अवान्तरभेदात्पञ्चाशत् ॥

उत्तरेण पूर्वपरित्यागात्सिद्धिरित्याह ॥

ऊहादिभेदैरष्टधा सिद्धिरित्यर्थः । ते च ऊहः शब्दो ऽध्ययनं  
चतुर्विधाः सुहृत्प्राप्तिर्दानं चेति । अथ श्रौतक्रमात्पदार्थक्रमो  
बलवानित्यभिप्रेत्य क्रमान्तरेण व्याख्यायन्ते ॥ तच्चाद्या सिद्धिरध्ययनं  
नाम । विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानामचरस्वरूपग्रहणं तार-  
मुच्यते ॥ द्वितीया सिद्धिः शब्दः । शब्द इति तत्त्वनिर्णयज्ञानं  
सुतारमुच्यते ॥ तृतीया ऊहस्तर्कः, आगमाविरोधिभ्यायेनागमार्थ-  
परीक्षणं, यदिदं मननमाहुः । सा तारतारमुच्यते ॥ सुहृत्प्राप्ति-

१ Corrected; A चतुर्थः, B चतुर्थः । २ A आधिदैवः ।

३ A चतुःप्रकारा । ४ A पूर्ववत्परिः । ५ Corrected; the  
MSS. तारतरमुः ;

अतुर्थी । न्यायेन परीक्षितमप्यर्थं न तावच्छ्रद्धते यावद्गुह्यशित्य-  
 सन्नस्यचारिभिः सह न संवाद्यते,<sup>१</sup> तस्मात्सुखदां गुर्वादीनां प्राप्ति-  
 रावश्यकीति । सा च रम्यकमुच्यते ॥ दानं पञ्चमी सिद्धिः । दानं  
 च विवेकज्ञानस्य शुद्धिः, 'दैप्<sup>२</sup> शोधन' इत्यस्माद्दानपदोत्पत्तेः ।  
 यदाह 'पतञ्जलिः 'विवेकख्यातिरविश्रवा हानोपाय' इति । अवि-  
 श्रवः शुद्धिः, सा च समासनसंग्रयविपर्ययपरिहारेण विवेकसाक्षा-  
 त्कारस्य स्वच्छप्रवाहे ऽवस्थानं, इयं तु न विनादरनैरन्तर्यदीर्घ-  
 कालसेविता<sup>३</sup>भ्यासपरिपाकाद्भवतीति दानेन कार्येण सो ऽपि  
 संगृहीतः । सेयं सदा मुदितमुच्यते ॥ इमाश्च पञ्चामुख्याः सिद्धयो  
 हेतुत्वात् । तिस्रः पुनः फलत्वामुख्याः, आध्यात्मिकदुःखविघातः  
 आधि<sup>४</sup>भौतिकदुःखविघातः आधि<sup>५</sup>दैविकदुःखविघातश्चेति । इमाश्च  
 क्रमेण प्रमोदमुदितमोदमाननामानः<sup>६</sup> ॥ एवं पञ्च विपर्ययभेदाः,  
 अशक्तिरष्टाविंशतिधा, तुष्टिर्नवधा, सिद्धिरष्टधेति पञ्चाशत्पदार्थाः ॥  
 विपर्ययाशक्तितुष्टयश्च हेया इत्याह ॥

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरात् अशक्तिः इतरहानेन विपर्ययहानेन विना  
 न सिद्धिः । एवं तुष्टितो ऽशक्तिहानेन विना न सिद्धिः ।  
 एवं तहानेन विनेति ॥

१ b संवाद्यते, c संवाद्यते । २ b देप् । ३ c पात०; this  
 is corrected in पत० in b । ४ a •निता०, c •स्थनिता० in  
 place of •सेविता० । ५ a b अधि० । ६ b •मोदमानः ।

सर्गे सति वैराग्यम्<sup>१</sup> । कति सर्गभेदा इत्यत्राह ॥

इतराणां विपर्ययाशक्तिसृष्टीनां हानेन विना । इतरात् इतरस्मान्<sup>२</sup>  
अहानात् । सिद्धयो न भवन्तीति शेषः । आणां सिद्धिपरिपन्थि-  
नीत्यादिति भावः ॥ इतरादिति क्कान्दसम् । इतरेत्यत्र सर्वनाम्नो  
वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥

सृष्टिभेदमाह ॥

दैवादिप्रभेदा ॥ ४६ ॥

आदिशब्दात् षड्भेदाः । तथा च

देवादौ षड्विधश्च स्यात्संसारः कर्मसंभवः ।

सुरो ऽसुरो नरः<sup>३</sup> प्रेतो नारकस्तिर्यकस्तथा<sup>४</sup> ॥

स्थावराणां<sup>५</sup> नारकेष्वन्तर्भावः ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशोभत्वात्सर्वदा सृष्टौ न मुक्तिरित्यत  
आह<sup>६</sup> ॥

सृष्टिरिति शेषः । आदिशब्दान्नैर्यग्योनो मानुष्यस्य । ब्राह्मः प्राजा-  
पत्य ऐन्द्रः ऐको गान्धर्वो याज्ञो राक्षसः पैशाच इत्यष्टविधो दैवः ।  
पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति षड्विधस्तैर्यग्योनः । एकविधो

१ A योग्यं instead of वैराग्यं । २ a इतरादुत्तरस्मात् ।  
३ A •प्रभेदाः । ४ A वरः । ५ B •स्तिर्यक् तथा । ६ B  
स्थावरादीनां । ७ A •रित्यत्राह ।

मानुष्यः । ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्ध्वपि  
वर्णेष्वविशेषात् । इति समाप्तो भौतिकः सर्गः ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशीलत्वात्सर्वदा सृष्टौ कथं मुक्तिरित्यत आह ॥

आव्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिग विवेकात् ॥४७॥

तत्कृते पुरुषकृते मोक्षार्थं सृष्टिः । विवेकपर्यन्तं प्रकृतेः  
शीलमिदं विवेकज्ञानं यावत्प्रवर्तते, स्वभावस्यानपा-  
यित्वात् ॥

कुच कथं सृष्टिरित्यत्राह ॥

विवेकज्ञानपर्यन्तमेव प्रकृतिः प्रवर्तते स्वभावात् ॥

कुच कथं सृष्टिरित्याह ॥

ऊर्ध्वं मत्सर्वविशाला ॥ ४८ ॥

देवल्लोके ॥

नागल्लोके सृष्टिमाह ॥

तमेविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

पाताले ॥

मर्त्यलोके सृष्टिमाह ॥

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

विशाला उद्रिक्ता<sup>१</sup> ॥

नम्बेकैकस्वंगुणानामन्योऽन्यमिथुनभावात्कथं प्र-  
कृतेः<sup>२</sup> सृष्टिवैचित्यमित्यत्राह ॥

भुवःप्रभृतिसत्यान्ता<sup>३</sup> सत्त्वबहुला । मूलतः सृष्टिः पञ्चादिस्वावरान्ता  
तमोबहुला । मध्ये<sup>४</sup> रजोबहुला, धर्माधर्मानुष्ठानपरत्वाद्दुःस्वबहुल-  
त्वाच्च<sup>५</sup> ॥

एकस्याः प्रकृतेः सृष्टिवैचित्र्यं कथम् । तदाह ॥

कर्मवैचित्र्यात्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

यथा गर्भदासो विचक्षणो विचित्रं कर्म कुरुते प्रभो-  
रर्थाय, तथा प्रधानं पुरुषार्थं विचित्रां सृष्टिं कुरुते  
कर्मवैचित्र्यात् कर्मलाभात् ॥

उत्तरोत्तरभूमिलाभात्कृतकृत्यस्य किं मोक्षेणेत्यत  
आह<sup>६</sup> ॥

१ B उद्रिक्ताः । २ •स• is corrected; A •त्व•, B •वं• ।  
३ B transposes कथं प्रकृतेः । ४ a b सत्त्वता । ५ c inserts  
किं तु here । ६ a •बहुला, c •बहुलत्वाच्च । ७ A •त्यत्राह ।

गर्भदासो यथा विचित्रं कर्म कुरुते प्रभोरर्थं तद्वत् ॥

ननु कर्मविशिष्टादुत्तरोत्तरभूमिस्त्राभे किं मोक्षेणेत्यत आह ॥

आवृत्तिस्तत्रापि, उत्तरोत्तरयोनियोगाद्वेयः ॥ ५२ ॥

उत्तरोत्तरविशिष्टजन्मलाभे ऽपि संसारे आवृत्तिः ।  
तस्माद्वेयः संसारः ॥

एतदेवाह ॥

उत्तरोत्तरविशिष्टजन्मलाभे ऽप्यावृत्तिर्यतो, ऽतः संसारो द्वेयः ॥

समानं<sup>१</sup> जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

आवृत्त्यस्तम्बपर्यन्तम् ॥

कारणे प्रकृतौ लयादेव कृतकृत्यस्य किं मोक्षेणेत्यत  
आह ॥

सकृदम् ॥

प्रकृतिलयात्कृतकृत्यतां निरश्नति ॥

न कारणलयात्कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

१ a b उत्तरविशिष्टः । २ असमाव; "Mahâdeva has, instead of समानं, सर्वत्र" Aph.<sup>3</sup> 256, note 3 ।

भवेद्वं, यदि प्रकृतिलीनस्य न पुनरावृत्तिः । न त्वेवं,  
पुनरावृत्तिश्रुतेः । तथा च<sup>१</sup>

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।  
भौतिकास्तु शतं पूर्णं,<sup>२</sup> सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥  
बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।  
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ।  
निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ॥

यथा स्नानार्थं मग्नस्य पुनरुत्थानं, तथा प्रकृतिलीन-  
स्येत्यर्थः ॥

नित्यत्वाद्यथा नात्मनो<sup>३</sup> बन्धस्तथा प्रधानस्यापीत्यत  
आह<sup>४</sup> ॥

‘पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका’ इत्युक्तेः कारणलीनस्य  
मग्नवत्पुनरुत्थानप्रतीतेः । ‘निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते’  
इत्युक्तेस्तु न मुक्तौ पुनरावृत्तिः ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वाविशेषे कुतः प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वम् ।  
तथाह ॥

अकार्यत्वे ऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५

१ B वा instead of च । २ B पुष्पं । ३ A चा० । ४ B  
नित्यत्वादात्मनो न । ५ B ० त्वाह ।



अकार्यत्वमप्रयोजकं, किं तु परतन्त्रत्वं, तच्च प्रकृता-  
वस्तीति । तद्योगाच्च बन्धयोगः ॥

परं आत्मा किंरूप इत्यत्राह ॥

अकार्यत्वे ऽपि नित्यत्वे ऽपि तद्योगः स्रष्टृत्वयोगः पारवश्यात्  
परार्थत्वात् ॥

प्रकृतेरचेतनाया अधिष्ठाता चेतनः कश्चिदस्ति, स च सर्ववित्सर्व-  
कर्तेति मतं दूषयति ॥

स हि सर्ववित्सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

प्रकृतिप्रतिबिम्बितत्वादेवमभिमानः ॥

तात्त्विकमेव कर्तृत्वं भवतु, किं प्रतिबिम्बकल्पनया,  
तथा च न्यायाभिमत एवेश्वरो ऽस्तीत्यत्राह ॥

य इति प्रकृतिपदार्थ एवेत्यर्थः । प्रकृतेः परिणामित्वेन ज्ञानवृत्ति-  
रूपपरिणामसंभवादिति भावः ॥

ईश्वरकारणत्वप्रतिपादकश्रुत्यादीनामप्ययमेवार्थ इत्याह ॥

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

१ बन्ध is missing in A । २ A C प्रकृत । ३ Here be-  
gins a lacuna in b which extends as far as प्रधान• in  
Aphorism 58 ; in place of the omitted text, the fol-  
lowing words are given : •पि प्रकृतिपरत्वेनैव निर्वाहः ।

यद्यस्मदभिमत आत्मेश्वरो, भवतु । न्यायाभिमते च<sup>१</sup>  
प्रमाणं नास्ति । एतच्च प्रथमाध्याये 'ईश्वरासिद्धेरिति'  
सूत्रे वर्णितम् । द्वितीयाध्याये 'विमुक्तविमोक्षार्थमिति'  
सूत्रे स्वार्थं परार्थं च प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तम् । अत्र  
स्वार्थस्य गौणत्वम् ॥

परार्थत्वमेवाह ॥

सिद्धिः ज्ञानं, सिद्धा प्रमाणजन्या ॥

प्रधानं किमर्थं प्रवर्तते । तच्चाह ॥

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतो ऽप्यभोक्तृत्वादुद्भक्तुम-  
वहनवत् ॥ ५८ ॥

चेतनस्यापि परार्थं प्रवृत्तिर्दृश्यते, 'यथोद्भूतः कुक्कुमं  
वहति । 'अचेतनायास्तु प्रकृतेरभोक्तृत्वात्परार्थमेव  
प्रवर्तनमिति ॥

चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, नाचेतनस्येत्यच्चाह ॥

परार्थं पुरुषार्थम् । अपिरेवार्थं । स्वतः अभोक्तृत्वादेवेत्यर्थः ॥

१ B •भिमतमेव । २ B पि• instead of वि• । ३ A अग्नस्या• ।  
४ •वहन• is omitted in A । ५ Here begins a lacuna  
in A, reaching to the end of Aphorism 59 । ६ The  
latter half of the commentary, together with the  
Avatârana, is omitted in C ।

उपकुङ्कुमवदिति दृष्टान्तेन चेतनस्यैव परार्थप्रवृत्तिमाशङ्क्याह ॥

अचेतनत्वे ऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५८ ॥

यथा क्षीरमचेतनं वत्सार्थं प्रवर्तते, तथा प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्तते ॥

दृष्टान्तान्तरमाह ॥

यथा क्षीरं वत्सविवृक्ष्यं प्रवर्तते ॥

दृष्टान्तान्तरमाह ॥

कर्मवदृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

यथा क्षीरवत्त्वेन कृतं<sup>१</sup> कर्म धान्यारोपणादि<sup>२</sup> कालादेव फलति, न च दृष्टाश्चेतनाः । आदिशब्दाद्दृष्टं ग्राह्यम् ॥

उद्भस्यापि ताडनादिभयाभिसंधानात्प्रवृत्तिर्दृश्यते, न चा<sup>३</sup>चेतनायाः प्रकृतेरभिसंधानमस्तीत्यत्राह ॥

१ A कर्मकरकृतं वा, C कर्मकरकृतवदा; Mahādeva's reading is, as his explanation shows, कर्मवदृष्टेर्वा which is given quite clearly in c. २ Cf. Aph.<sup>3</sup> 262, note 3. ३ A कृत. ४ B धान्यारोपणि. ५ There is a lacuna in A, extending down to दृश्यते in the next Avatāraṇa. ६ ०६० is missing in B. ७ च is omitted in B.

क्रियते उच्यते इति कर्म । कृषीवलेनोप्यमानं बीजादि दृष्टिमपेक्ष्य  
कासादृष्टे वापेक्ष्य दृष्टादिरूपेण परिणमते, तथा प्रधानमपि ॥

उच्यते तादृशमभियापि कुकुमवहनं घटते, प्रकृतेरचेतनत्वेन तु  
न<sup>१</sup> स्वार्थानुसंधानमित्यत आह ॥

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसंधानादृत्यवत् ॥ ६१ ॥

यथा गर्भदासभृत्यः<sup>२</sup> स्वामिन्यभिसंधान<sup>३</sup>शून्यः स्वभावा-  
देव कार्यं करोति, तथा प्रकृतिरिति<sup>४</sup> ॥

पश्चान्तरमाह ॥

गर्भदासो हि स्वभावादेव स्वामिकार्यं करोति, न स्वार्थमनुसंधा-  
येति प्रसिद्धम् ॥

कर्मादृष्टेर्वाप्यनादितः ॥ ६२ ॥

अनादित्वात्संसारस्य धर्माधर्माकर्षणात्प्रधानं प्रवर्तते<sup>५</sup>,  
यथा पुंसां कर्मवशादचेतना<sup>६</sup> अपि दृष्टाः फलन्तीति ॥

१ b कासादृष्टे वा०; the reading given above (ac) is corrected in कासादृष्टेवा in c । २ तु न is omitted in ab । ३ A गर्भभृत्यः । ४ A •मिसाधन०, B •मिमान० । ५ इति is omitted in B । ६ अपि is omitted by the three other commentators, cf. Aph.<sup>३</sup> 264, note 1 । • B वर्तते । • B •वशादेवाचेतना ।

युक्तिबहुत्वात्पुनर्वचनं न<sup>१</sup> पुनरुक्ततादोषायेत्यत  
आह<sup>२</sup> ॥

अनादित्वात्संसारस्य धर्माधर्मोपोद्भूतं प्रधानं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥

अतस्तत्त्वोऽपि पथं वदितव्यमित्याशयेनाह ॥

विविक्तबोधात्सृष्टिनिवृत्तिः<sup>३</sup> प्रधानस्य सूदवत्याके  
॥ ६३ ॥

पुरुषार्थं सृष्टिः । तन्निवृत्तिस्तु<sup>४</sup> प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञा-  
नात्, यथा सूपकारः पाकं कृत्वा निवर्तते ॥

उपदेशाद्विवेकज्ञानेऽपि मुक्तिर्न दृश्यते इत्याह<sup>५</sup> ॥

यथा सूपकारः पाकं कृत्वा निवर्तते ॥

अथपि विवेकज्ञाने कुतो न मुक्तिरित्याशङ्क्याह ॥

इतर इतरज्जहाति तद्दोषात्<sup>६</sup> ॥ ६४ ॥

न यथा कथंचिदोषमात्राभ्युक्तिः, किं त्विन्द्रियादितर

१ पुनर्वचनं न is missing in B; A has पुनरवचने न । २ A  
•त्याह, C •त्याह । ३ A •निवृत्तिः । ४ B omits तु । ५ B  
इत्यर्थः, C इत्याह । ६ B इतर इतरज्जहात्, cf. Aph.<sup>३</sup> 265,  
note 3; this reading is peculiar to Aniruddha; the  
other commentators have इतर इतरवत्तद्दोषात् (my MSS.  
a b of Mahādeva omit तत्) ।

आत्मा इतरतन्मधानं<sup>१</sup> जहाति ध्यानादिना पृथक्करोति,  
तद्दोषात् प्रकृतेश्चलत्वादिदोषदर्शनात् ॥

मोक्षस्वरूपमाह ॥

इतरः केवलविवेकज्ञानवानपि इतरवत् विवेकज्ञानरहितवत्, तस्य  
विवेकज्ञानस्य दोषात् मन्त्रव्यविपर्यासरूपात् । तथा च विवेकज्ञानस्य  
शुद्धार्थं तत्त्वाभावे क्षतनीयमिति भावः ॥

मोक्षस्वरूपमाह ॥

द्वयोरेकतरस्य<sup>२</sup> वौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः । प्रकृतेरौदासीन्यं विवेकिनं प्रत्य-  
प्रवर्तनं<sup>३</sup>, पुरुषस्यौदासीन्यं प्रकृत्यनभिषङ्गः<sup>४</sup> । 'एक-  
तरस्येत्यात्मनः', तस्यैव मुख्यत्वात् ॥

प्रकृतेः प्रवृत्तिशोलाया औदासीन्ये सर्वमुक्तिप्रसङ्ग  
इत्यत्राह ॥

विवेकिनं प्रत्यप्रवृत्तिः प्रकृतेरौदासीन्यं, प्रकृत्यनभिषङ्गः पुरुषस्य ।  
एकतरस्य आत्मनः, मुख्यत्वान्नस्य ॥

प्रकृतेरौदासीन्ये सर्वमुक्तिः स्यात् । अत आह ॥

१ A B insert न here । २ A C द्वयोरेकतरस्य । ३ A ० प्रव-  
र्तने । ४ A B ० नभिसङ्गः । ५ Corrected ; A इतरस्योपात्मनः,  
B इतरस्यव्यात्मनः, C इतरस्यैवात्मनः ।

अन्यसृष्ट्युपरागे ऽपि न<sup>१</sup> विरज्यते<sup>२</sup>, प्रबुद्धरज्जु-  
तत्त्वस्यै<sup>३</sup>वोरगः ॥ ६६ ॥

न प्रवृत्तिशीलाया औदासीन्यं, स्वभावत्यागदोषात् ।  
किं तु विवेकिनं प्रत्यप्रवर्तने ऽज्ञानप्रति सृष्ट्युपरागे  
ऽपि सृष्टिकरणे<sup>४</sup> ऽपि न विरज्यते सृष्टौ न प्रवर्तते ।  
यथा रज्जौ सर्पभूते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वकस्यै<sup>५</sup>वोरगः सर्प-  
भ्रमो निवर्तते, न त्वज्ञातरज्जुतत्त्वस्य ॥

अथ न्यायमाह ॥

उपरागः करणम् । ज्ञानिनं प्रत्यौदासीन्ये ऽपि अज्ञानिनः प्रति  
प्रवर्तते । दृष्टान्तः स्पष्टः ॥

कर्मनिमित्तयोगात् ॥ ६७ ॥

विवेकिनं प्रति कर्मणो निमित्तस्याभावात् न बीजं  
विनाङ्कुरो भवति । श्रुतिरपि

१ "Nâgeśa has अन्यसृष्ट्युपरागात्" Aph.<sup>३</sup> 267, note 2 ।  
२ Mahâdeva विरमते च०, Nâgeśa निवर्ततेऽ । ३ Vijñâna  
perhaps •स्यै० ; cf. the different notes in Aph.<sup>३</sup> । ४ A  
प्रति instead of प्रब० । ५ C •स्य० instead of the Ava-  
graha । ६ Corrected; the MSS. •कारणे । • B omits  
•क० । • A B •स्यै० ।

भिद्यन्ते हृदयग्रन्थिम्बिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

अदृष्टस्य<sup>१</sup> बुद्धिकार्यत्वादहंकाराद्युत्पत्तौ भवत्वदृष्ट-  
'सहायता, प्रकृतेः स्वकार्यकरणे कादृष्टसहकारितेत्य-  
बाह ॥

सृष्टौ हि कर्मापि निमित्तमित्युक्तम् । तच्चाज्ञानिनो ऽस्ति<sup>२</sup>, ज्ञानिनो  
नास्ति, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि'ति श्रुतेः ॥

अदृष्टस्याकारणत्वे ऽप्याह ॥

नैरपेक्ष्ये<sup>३</sup> ऽपि प्रकृत्युपकारं विवेकी निमित्तम्  
॥ ६८ ॥

अदृष्टनैरपेक्ष्ये<sup>४</sup> ऽपि प्रकृतेरविवेकः सहकारीति ॥

प्रकृतिर्निवृत्तिं दृष्टान्तेनाह ॥

अदृष्टनैरपेक्ष्ये ऽप्यविवेकः प्रकृतिप्रवृत्तावपेक्षितः ॥

प्रकृतेर्निवृत्तिं दृष्टान्तेनाह ॥

१ B अदृष्ट । २ There is a lacuna in A, extending  
to the next अदृष्ट in this commentary । ३ a omits  
अज्ञानिनो ऽस्ति । ४ B C नैरपेक्ष्ये । ५ A C insert •प्य• ।  
६ B C नैरपेक्ष्ये । ७ B प्रकृतेः, C प्रवृत्तः ।



नर्तकीवत्प्रवर्तकस्यापि<sup>१</sup> निवृत्तिश्चारितार्थात्॥६९॥

यथा नर्तकी परिषच्चारितार्थान्निवर्तते, तथा प्रकृति-  
रपि पुरुषस्य विवेकचारितार्थात्सर्गान्निवर्तते ॥

निवृत्तापि प्रकृतिः कुतो ऽपि कारणात्प्रवर्तिष्यत  
इत्यत्राह ॥

नर्तकी यथा सभाग्रत्यात्मानं प्रदर्श्य नृत्यान्निवर्तते, तथा प्रधानमपि ॥

नर्तकीवत्पुनः कदाचित्प्रवर्तिष्यते । नेत्याह ॥

दोषबोधे<sup>२</sup> ऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य, कुलवधूवत्  
॥ ७० ॥

स्वदोषविज्ञानाद्विवेकेन प्रकृतेर्नोपसर्पणं<sup>३</sup>, यथा कुल-  
वधूः परपुरुषेण<sup>४</sup> दृष्टा 'न पुनस्तद्दर्शनं मे' भविष्यती-  
त्यवहित्या<sup>५</sup> कुरुते ॥

यस्य बन्धस्तस्य मोक्षः । न च पुरुषस्य तौ स्त  
इत्यत्राह ॥

१ B प्रवृत्तस्यापि, the reading of the other commen-  
tators । २ A बोधो । ३ A प्रकृतेर्नापिसर्पणी, C प्रकृतेर्नापि-  
सर्पणं । ४ A •व instead of •न । ५ B omits मे । ६ C  
•नवाहित्या ।

विवेकज्ञानाच्च दोषबोधे सति उपसर्पणं नैवेत्यर्थः । कुलवधूर्यथा  
'परपुरुषेण दृष्टाहमि'ति जानामा नोपसर्पति तम् ॥

बन्धमोक्षौ च पुरुषस्याविवेकादेव, न तु स्वाभाविकावित्याह ॥

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते ॥ ७१ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकाद्बन्धमोक्षावित्यभिमानमात्रमिति ॥

असत्यस्य<sup>१</sup> सत्यपूर्वकत्वात् कस्य बन्धमोक्षौ सत्यावि-  
त्यत्राह ॥

एकान्ततः स्वाभाविकौ ॥

प्रकृतौ स्वाभाविकावित्याह ॥

प्रकृतेराञ्जस्यात्ससङ्गत्वात्, पशुवत् ॥ ७२ ॥

आञ्जस्यात् तत्त्वतः । ससङ्गत्वात् गुणयोगात् । यथा  
पशुः सङ्गात् गुणयोगात् बध्यते । तस्मात्प्रकृतेर्बन्ध-  
मोक्षौ सत्यौ । अविवेकिनं प्रति प्रवर्तनमेव बन्धः,  
मोक्षः पुनर्विवेकिनं प्रत्यप्रवर्तनम् । तेन च<sup>२</sup> न स्वभा-  
वप्रच्युतिदोष इति ॥

केन रूपेण प्रकृतिरात्मानं बध्नाति केन च विमो-  
चयती<sup>३</sup>त्यत आह<sup>४</sup> ॥

१ A पुनर्विवर्तकाद् । २ A असत् । ३ C omits च ।

४ B omits केन च विमोचयति । ५ B •त्याह ।

आञ्जस्यात् तत्त्वतः । ससङ्गत्वात् गुणयोगात् तत्स्यात्<sup>१</sup> । प्रकृतिगत-  
योरपि बन्धमोक्षयोर्विवेकाद्यहात्पुरुषसंबन्ध इति भावः ॥

प्रकृतिः कियद्गौ रूपैरात्मानं बध्नाति । तदाह ॥

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं, कौशंकारवत्,  
विमोचयत्येकेन रूपेण<sup>२</sup> ॥ ७३ ॥

रूपैः सप्तभिर्धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानिश्वर्यै-  
र्बध्नाति । विमोचयत्येकेन रूपेण ज्ञानेन ॥

काम्याकाम्यकर्मभ्यां<sup>३</sup> भुक्तिर्भुक्तिश्चेति । तत्त्यागे  
दृष्टहानिरित्यत्राह ॥

सप्तभिर्धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानिश्वर्यैः । एकेन ज्ञानेन ॥

ननु विवेकस्यात्यर्थं निरन्तरं ध्यानानुष्ठाने भुक्तिहेतुभूतकर्म-  
णां<sup>४</sup> त्यागात् भुक्तिर्न स्यादित्यत आह ॥

निमित्तत्वमविवेकस्येति<sup>५</sup> न दृष्टहानिः<sup>६</sup> ॥ ७४ ॥

१ Corrected; my MSS. तत्स्यात् । २ a •त्युद्धे । ३ A C कोष• । ४ Nāgeśa omits वि• । ५ Vijñāna and Nāgeśa •त्वेकरूपेण । ६ A inserts ज्ञान here । ७ B omits अवैराग्य । ८ A B •कर्मभ्यां । ९ c •कर्म । १० B offers the reading of the other commentators by omitting इति । ११ A दृष्टान्तहानिः ।

अदृष्टस्य ज्ञानद्वारेण परंपरया कारणत्वं मुक्तौ ।  
संसारस्य तु कारणमविवेकः । तस्मान्न दृष्टहानिरिति ॥  
विवेकश्च<sup>१</sup> कथं स्यादित्यत्राह<sup>२</sup> ॥

संसारस्य कारणमविवेकः, तन्निवृत्तये विवेकख्यातावेव यतनीयम् ।  
तेन न दृष्टफलमुक्तिहानिर्भवत्यति । कर्मतस्तु<sup>३</sup> चित्तशुद्धिद्वारा  
मुक्तिः फलमिति तदृष्टमि<sup>४</sup>त्युच्यते ॥

विवेकः कथं स्यात् । तत्राह ॥

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेती<sup>५</sup>ति त्यागादिवेकसिद्धिः ॥७५॥

स्पष्टम् । श्रुतिश्च 'स एष नेति नेत्यात्माऽष्टहो, न हि  
यृह्यते, ऽशीर्यो, न हि शीर्यते' इत्यादि ॥

यदि तत्त्वाभ्यासादिना मोक्षः, उपदेशानन्तरं सर्व-  
शिष्याणां मुक्तिः स्यात्, अभ्यासस्य तुल्यत्वादित्यत्राह ॥

नेति नेतीति तत्त्वाभ्यासात् देहेन्द्रियादिवैलक्षण्येनात्मनः पुनःपुन-  
स्त्विन्ननात्, त्यागात् संन्यासात् च विवेकसिद्धिः विवेकसाक्षात्कारः ।  
तथा च श्रुतिः 'अथात आदेशो नेति नेती'ति 'त्यागेनैके अमृत-  
त्वमानश्चरि'ति च ॥

१ B omits च । २ B •व्याह । ३ c omits त ! । ४ a न  
दृष्टमि । ५ •ती• is omitted in A C ।

नन्वभ्यासेन चेद्विवेकसिद्धिदारा मोक्षः, तर्हि सर्वेषां शिष्याणां  
स्यादेकदा, अभ्यासाविशेषात् । अत आह ॥<sup>१</sup>

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

उत्तममध्यमाधमशक्तिभेदादेकदेति न नियमः ॥

यदि विवेकान्मुक्तिः, कथं विवेकिनो भोगदर्शन-  
मित्यवाह ॥

बाधितानुवृत्तेर्मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥

तीव्रविवेकस्योपभोगो नास्ति । मध्यविवेकस्याप्युप-  
भोगो रागाभावादस्त्विति<sup>२</sup> ज्ञानेन बाधितत्वाद्वास-  
नानुवृत्तिमात्रम् । उपारूढफलं<sup>३</sup> कर्मोपभोगात्क्षिणो-  
मीत्युपभुङ्क्त इति ॥

मध्यविवेकिनः स्वरूपमाह ॥

मध्यत्वं नाम विदेहमुक्तिप्रतिबन्धकप्रारम्भशेषवत्त्वम् । तदतो विवे-

१ This Avatârana is given, in all three MSS., as  
commentary to aphorism 76; in fact, there is either  
no comment by Mahâdeva on the next Sûtra, or it is  
lost । २ Mahâdeva अधिकारः, cf. Aph.<sup>३</sup> 277, note 4 ।

३ So reads Aniruddha only; the other commentators  
have बाधितानुवृत्त्या मध्यः, cf. Aph.<sup>३</sup> 278, note 3 । ४ B

भावादववर्त्तते ! । ५ B •यत् ।

कात् उपभोगो ऽप्येत्यन्वयः । रागद्वेषाभावात् 'बाधितस्य' हर्ष-  
विषादयोरप्रयोजकस्य कामानुत्पादकस्यापि 'अनुवृत्त्या' प्रारब्ध-  
कर्मफलत्वेनावश्यकतया । तथा च विवेक्यविवेकिनोरुपभोगे महान्भेद  
इति भावः ॥

मध्यविवेकिनः स्वरूपमाह ॥

जीवन्मुक्तस्य ॥ ७७ ॥

मुक्त इव मुक्तो रागाभावाद्भर्मानुत्पत्तेश्च<sup>१</sup> । श्रुतिरपि<sup>२</sup>  
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।  
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥  
जीवतो मुक्तिरित्यनुपपत्तेरिदमाह ॥

जीवन्नपि मुक्त इव ॥

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह ॥

उपदेष्ट्यापदेष्टृत्वात्तत्किञ्चिः ॥ ७८ ॥

तीव्रविवेकिनो<sup>३</sup> बाह्यांसंवेदिन उपदेष्टृत्वमेव नास्ति,

१ "The च is omitted by Vedânti Mahâdeva" Aph.<sup>3</sup>  
279, note 2 । २ च is omitted in B । ३ श्रुतिरपि is  
omitted in B । ४ abc उपदेशो । ५ a उपदेश । ६  
B विपाकिनो । ७ B बाह्य ।

मन्दविवेकिना ऽप्यज्ञानान्नोपदेष्टृत्वं, किं तु स उप-  
देश्यः । उपदेष्टा मध्यविवेकी । अतस्तत्सिद्धिः जीव-  
न्मुक्तसिद्धिः ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति ॥

जीवन्मुक्तस्य रागाद्यभावान्नोपदेश्यत्वसंभवः, मन्दविवेकी<sup>१</sup> त्वपदेश्यः ।  
तथा च तदुपदेष्टृत्वाज्जीवन्मुक्तिसिद्धिः ॥

अत्र प्रमाणं दर्शयति ॥

अतिसूत्रम् ॥

उवाच 'जीवन्नेव हि विद्वान्दर्पायासाभ्यां विमुच्यत'  
इति ॥

मन्दविवेको ऽप्युपदेष्टा भविष्यतीत्यचाह ॥

'समित्पाणिः ओचियं ब्रह्मनिष्ठमि'ति, 'तस्मै स विद्वानुपसन्नाय  
सम्यगि'ति श्रुतिः विदुष उपदेष्टृत्ववादिन्ययस्ति ॥

विपक्षे बाधमाह ॥

इतरथात्रप्रसंगः ॥ ८१ ॥

अज्ञानी गुरुः, किं च शिष्यो ऽज्ञातेति' ॥

१ b •न्नोपदेश्यत्वे, c •न्नोपदेष्टृत्वे • १ २ c •क्तिः । ३ B ऽज्ञातेति

उपदेशे हि ज्ञानान्मोक्षः, उपदेशानन्तरं मुच्येत,  
किं विलम्बेनेत्यत्राह ॥

अज्ञानिना कथमज्ञान्युपदेशः ॥

ज्ञानिनः शरीरं कथं तिष्ठतीत्याह ॥

चक्रभ्रमणवद्भुतशरीरः ॥ ८२ ॥

यथा दण्डापगमे संस्कारवशाच्चक्रं भ्रमति, तथा विवेकि-  
नामपि देहधारणकर्मणो ऽक्षीणत्वान्न तत्क्षणान्मुक्तिः,

किं तूपभोगादिना<sup>१</sup> कर्मक्षयादिति । तथा च श्रुतिः

दीक्षयैव नरो मुच्येत्तिष्ठेन्मुक्तो ऽपि विग्रहे ।

कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नो ऽपि भ्रमेद्वटः ॥

तस्मादस्ति जीवन्मुक्त इत्याह ॥

यथा दण्डेन भ्राम्यमाणं चक्रं निवृत्ते ऽपि दण्डे भ्राम्यत्येव, एवं  
विवेकिनं प्रति प्रकृतेर्निवृत्तावपि<sup>२</sup> पूर्वव्यापारेण जातं शरीरं  
तिष्ठतीत्यर्थः ॥

ननु दण्डक्रियाया<sup>३</sup> अभावे ऽपि तत्संस्काराद्भ्रमणमस्तु, रागाद्य-  
भावे उपभोगस्तु कथं स्यात् । अत आह ॥

१ AC तूपभोगाद्यानादिना । २ C •निमित्तावपि । ३ C  
•क्रिया ।



संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

\*जीवन्मुक्तिसिद्धिः ॥

कदा परममुक्तिरित्यत्राह ॥

संस्कारो रागादीनां, स एव लेशो रागाद्याभास इत्यर्थः । तत-  
स्तत्सिद्धिः उपभोगसिद्धिः । अत एव विवेकिनां रागादिदर्शने ऽपि  
न तद्रागादि, किं तु रागाद्याभास<sup>१</sup> एवेति भावः ॥

विदेहमुक्तिमाह ॥

विवेकान्निःस्पृहनिवृत्तौ कृतकृत्यो, नेतरान्ने-  
तरात् ॥ ८४ ॥

निःशेषेण<sup>२</sup> चिविधदुःखस्यात्यन्तनिवृत्तौ कृतकृत्यः,  
परमुक्तिप्राप्तेः<sup>३</sup> । नेतरात् कर्मण इति<sup>४</sup> ॥ नेतरादिति  
वीक्षाध्यायपरिसमाप्तौ ॥

उपभोगेन प्रारब्धसमाप्तौ प्रोक्तचिविधदुःखस्यात्यन्तनिवृत्तौ कृतकृत्यो  
मुक्तो भवति । कर्मणो मुक्तिहेतुत्वाभावमुपसंहरति 'इतरस्मात्'  
कर्मणः । इतरादिति तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा क्वाब्द-  
सत्त्वं वा स्वीकृत्य संगमनीयम् ॥ वीक्षाध्यायसमाप्त्यर्था ॥

१ A संस्कारलोपस्त०, a संस्कारालेशतस्त० । २ A C prefix  
स । ३ ०भा० is effaced in c । ४ A निःशेष । ५ C परं ।  
६ C ०प्राप्तः । ७ B omits this clause ।

इति 'कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ' वैराग्याध्याय-  
स्तृतीयः<sup>१</sup> ॥ वैराग्यानन्तरं शिष्यप्रबोधाया<sup>२</sup>ख्यायिकार्थं  
चतुर्थाध्यायारम्भः ॥

इति वेदान्तिमहादेवकृतवृत्तिसारे तृतीयोऽध्यायः ॥ वैरा-  
ग्यानन्तरं शिष्यप्रबोधायाख्यायिकाप्रायश्चतुर्थी<sup>३</sup>ऽध्यायः ॥

१ A ओ before कापिल । २ A °सूत्रे । ३ AC add  
समाप्तः । ४ B omits °या° । ५ a c °चतुर्थी° ।

राजपुत्रवत्तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

कश्चिद्राजपुत्रो गण्डक्षणजन्मा निःसारितः शबराधि-  
पेन गृहीतः पुत्रत्वेन तदाचारमात्रं जानाति । अथा-  
पुत्रस्य राज्ञो मरणे ऽमात्यैराणीय प्रबोधितो 'न त्वं  
शबरः, राजपुत्रो ऽसीत्युक्तो' भटित्येव पूर्वसंस्कार-  
वशाद्राजपुत्राचारं गृहीतवान् । एवं मन्दानामपि  
प्रबोधायोपदेशो देय इति ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

'राजसूत्रोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधिभावो निवर्तते यथैवमात्मनो  
ऽश्लेषे'त्युक्तीत्या गुरुणा' तत्त्वोपदेशादवश्यं कृतकृत्यता भवति ।  
उक्तं च गारुडे

यद्वाविष्टो दिजः कश्चिच्छूद्रो ऽहमिति मन्यते ।

यद्वाग्रात्युनः स्त्रीयं ब्राह्मण्यं मन्यते यथा° ॥

मायाविष्टस्तथा जीवो देहो ऽहमिति मन्यते ।

मायानाग्रात्युनः स्त्रीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ॥

इति ॥

१ c राजपुत्रवत्तत्त्वो० । २ C शबरा० । ३ A C याचैरा० । ४ B  
•वृत्ते । ५ b व्याधि०, c व्याध्या० । ६ c गुरुणा । ७ b तथा ।

प्रसङ्गेनाप्यात्मज्ञानान्मुक्तिरित्याह ॥

पिशाचवदन्यार्थापदेशे ऽपि ॥ ८ ॥

कश्चिदाचार्यो 'विजने उपदेशं गृहाणे'ति शिष्यमा-  
दायाटवो प्रविश्योपदेशं दत्तवान्। गुल्मान्तरितेन  
पिशाचेन श्रुतम्। तस्यापि मुक्तिरभूत्। प्रसङ्गेना-  
प्यात्मज्ञानान्मुक्तिरिति वाक्यार्थः ॥

अथ विशेषमाह ॥

केनचिद्गुणा विजने शिष्य उपदिश्यमाने' ऽन्तर्हितेन केनचित्पिशा-  
चेन तदुपदेशः श्रुतः, मुक्तश्च सो ऽभूदित्याख्यायते। एवमन्यो  
ऽप्यन्यार्थापदेशान्मुच्यते ॥

अत्रैव कंचन विशेषमाह ॥

आवृत्तिरसम्बुद्धपदेशान् ॥ ९ ॥

तीव्रवैराग्याणां श्रुतिमात्रान्मोक्षो भवतु। मन्दानां  
निरन्तरोपदेशादावृत्तिः करणीया ॥

आस्थायिकान्तरमाह ॥

तीव्रवैराग्यैः सहृदुपदेशश्रवणादेव मोक्षो लभ्यते मन्दैस्त्वसहृदुप-  
देशात्, आवृत्तिः बोधावृत्तिरादरणीया ॥

न चोपदेशार्थं<sup>१</sup> गुरुरावश्यक इत्याह ॥

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

कश्चिद्ब्राह्मणो दारिद्र्याद्गुर्विणीं भार्यां तत्पितृगृहे<sup>२</sup>  
निक्षिप्य प्रतिग्रहार्थं देशान्तरं गतो बहुना कालेन  
गृहमागतः पुत्रं दृष्ट्वा न ज्ञातवान्<sup>३</sup>, तन्माता भर्तारं  
पुत्रं च विज्ञापितवती । तत उभयोरपि ज्ञानमभूत् ।  
गुरुं विना सहृदुपदेशादपि<sup>४</sup> तत्त्वज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

उभयोः गुरुशिष्ययोः दृष्टत्वात् दृष्टार्थत्वात् । नात्र ज्ञाने गुरु-  
नियमः, किं त्वभ्रान्तानामेवोपदेशः कार्यः । अधिकारिणा फल-  
माप्त्यमिति ॥ तच्च दृष्टान्तः पितापुत्रवदिति । कश्चिद्दरिद्रो ब्राह्मण  
आत्मनो भार्यां गुर्विणीं पितृगृहे स्थापयित्वा देशान्तरं गतो  
बहुना कालेन समागतः । स्वपुत्रं दृष्ट्वापि 'स्वपुत्रोऽयमि'ति न  
ज्ञातवान्, पुत्रोऽपि पितरं दृष्ट्वा 'मत्पितायमि'ति । ततो माया

१ c बोधा० । २ ab चोपदेशात् । ३ B तत्पितृगृहे ।  
४ B ज्ञानवान् । ५ C सहृदु उपदेशादपि । ६ c तु आभ्यान्ता० ।

भर्ता पुत्रश्चोपदिष्टः 'अयं ते पुत्रो, ऽयं ते पिते'ति ब्रमेण । ततस्तौ  
सुखिनावभृतामित्याख्यायिका ॥

सांसारिकसुखं दुःखमिश्रितत्वाद्देयमित्याह ॥

श्येनवत्सुखदुःखौ त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

केनापि पुंसा श्येनशावकः प्राप्तः खण्डगुडादिनाहारेण  
समानेन च पुष्टः । कालेन यौवनमवाप । कथमहमेनं  
दुःखिनं करोमीति पुंसा वने त्यक्तः । श्येनश्च बन्ध-  
त्यागात्सुखी पुरुषवियोगाद्दुःखीति । दुःखशबलत्वात्सु-  
खस्य<sup>१</sup> इयमपि हेयमिति ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

सर्वो ऽपि जनः सुखवान्दुःखवांश्च, दुःखमिश्रितसुखवानित्यर्थः ।  
त्यागवियोगाभ्यां श्येनवत् । केनचिन्मृगयां गत्वा संप्राप्तः श्येनशावकः  
पोषितश्चाश्रपानाभ्याम् । काले यौवनमाप्तवान् । अथैनं बन्धन-  
दुःखिनं कुतो ऽहं करोमीति चिन्तयता तेन श्येनो वने त्यक्तः ।  
स यथा बन्धनत्यागात्सुखी पोषकपुरुषवियोगाच्च दुःखी, तथा  
सर्वो ऽपि वैषयिकसुखी दुःखवानेवेत्यर्थः ॥

ममत्वद्वेहादिरनर्थावह इत्याह ॥

१ AC श्येनवत्सुखदुःखभोगाभ्यां । २ AC सुखिनं । ३ B  
•त्वात्सुखस्य । ४ B omits अपि हेयं ।

अहिनिर्वयनीवत् ॥ ६ ॥

निर्वयनी<sup>१</sup> निर्मोकः । कश्चिदहिर्विवरद्वारे<sup>२</sup> निर्मोकं  
त्यक्त्वा ममेदमिति धूलीपङ्कातं<sup>३</sup> दृष्ट्वा शोचति, स्नेहाच्च  
न संत्यक्तवान् । निर्मोकानुसारात्केनाप्याहितुण्डिकेन<sup>४</sup>  
गृहीतः । ममत्वस्नेहादयो न कर्तव्या इत्यर्थः<sup>५</sup> ॥

आस्थायिकान्तरमाह ॥

अहिनिर्वयनी<sup>१</sup> सर्पनिर्मोकः<sup>२</sup>, तस्यामिव । यथा सर्पः निर्मोकं  
विवरद्वारे त्यक्त्वापि स्नेहात्तत्र ममत्वं न त्यजति, किं तु धूलीपङ्कातं  
दृष्ट्वा शोचति, अथ च तदनुसारादेव केनचिदाहितुण्डिकेन<sup>४</sup>  
गृहीतो बह्वनर्थभाजनं भवति । तथा विषयेषु स्निग्धञ्जन्तुरित्यर्थः ॥

अकार्यं सर्वथा न कार्यं, प्रमादकृते च तस्मिन्नावश्यं निष्कृतिः<sup>६</sup>  
कार्येत्याह ॥

द्विन्नहन् ॥ ७ ॥

१ ABC •निर्वयनीवत्, ac •निर्वयिनीवत्, b •निर्वयि-  
नीवत्, cf. Aph.<sup>३</sup> 289, note 2 । २ The MSS. निर्मयनी ।  
३ B •द्वारेण । ४ B धूलीपङ्कातः । ५ Corrected; A •प्या-  
हितुण्डिकेन, C •प्यहितुण्डिकेन, B •प्यहितुण्डिकेन । ६ B omits  
इत्यर्थः । ७ Corrected; the MSS. निर्वयनीवत् । ८ a •वि-  
मोकः । ९ a •दाहितुण्डिकेन । १० Corrected; the MSS.  
निष्कृतिः ।

कश्चिन्मुनिर्भातुराश्रमं प्रविश्य फलादिकमाजहार ।  
 भ्रात्राप्युक्तः स्तेयी त्वमिति । तेनोक्तं प्रायश्चित्तं वद ।  
 भ्रात्राप्युक्तं हस्तच्छेदादन्यत्प्रायश्चित्तं नास्तीति । तेन  
 च राज्ञे निवेद्य स्वहस्तौ छेदितौ । तस्मादकार्यं न  
 कर्तव्यं, प्रमादकृते च तन्निष्कृतिरवश्यं कर्तव्येति ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

एवमाख्यायते

जहार फलपुष्पादि प्रविश्य भातुराश्रमम् ।

मुनिः कश्चित्ततो भ्रात्रा स्तेयीत्युक्त उवाच तम् ॥

प्रायश्चित्तं वदथाह प्रायश्चित्तं करच्छिदाम् ।

निवेद्य राज्ञे तेनाशु स्वकरौ छेदिताविति<sup>१</sup> ॥

असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥

भरतो नाम नृपः प्रत्यासन्नमेक्षो ऽपि तत्क्षणप्रसूतां  
 हरिणीं दृष्ट्वा हरिणशवकं पुपोप । तं विहाय नान्य-  
 मना बभूव । मरणसमये तद्गतमनाः प्राणांस्तत्याज ।  
 तत्सङ्गान्मुक्तिं नावाप । अनिष्ट<sup>२</sup>चिन्तनं न<sup>३</sup> कार्य-  
 मित्यर्थः ॥

१ B तन्निष्कृतिः । २ b च दिताविति in place of छेदिताविति ।

३ A अरिष्टः । ४ B omits न ।



बहुभिर्मेलकं<sup>१</sup> न कुर्यादित्याह ॥

भरतः<sup>२</sup> किल हरिणशावकं पुपोष । न तं विहायान्यमना<sup>३</sup> बभूव ।  
स च मरणसमये ऽपि तन्मना एव ममार । तेन मुक्तिं नाप, प्रत्युत  
जन्मलब्धवानिति पुराणेषु स्पष्टम् ॥

बहुभिर्मेलकं न कुर्यात् ॥

बहुभिर्मेलनविरोधो<sup>४</sup> रागादिभिः कुमारीशङ्खवत्  
॥ ६ ॥

बहुभिः कलहो<sup>५</sup> ऽवश्यं, यथा कुमारीशङ्खानामन्योऽन्यं  
झणत्कारः<sup>६</sup> परस्परसंघर्षात्<sup>७</sup> ॥

दाभ्यामपि न कुर्यादित्याह ॥

यथा कुमारीशङ्खवल्लयानां परस्परसंघर्षात् रणत्कारः<sup>८</sup>, तथा  
बहूनां<sup>९</sup> मेलने<sup>१०</sup> रागादिभिः परस्परं कलहो<sup>११</sup> ऽवश्यं भवेदिति बहु  
मेलनं न कुर्यात् ॥

दाभ्यामपि तथैव । १० ।

- १ A •मेलनं । २ b omits भरतः । ३ c तं विहाय नान्यमना ।  
४ So reads Aniruddha only ; Mahâdeva and the other  
commentators have •र्योगे विरोधो । ५ AC कलत्कारः ।  
६ B omits परस्परं । ७ B संघोषात् । ८ a सरसत्कारः ।  
९ b बहूनां । १० a b मेलने । ११ b inserts यो here ।

संकथनादिदोषात् ॥

आस्थायिकान्तरमाह ॥

संकथनादिदोषस्य तत्रापि संभवादिति भावः ॥

निराशाः सुखं पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

पिङ्गला नाम वेश्या रत्यर्थं भुजंगागमनप्रतीक्षणा-  
दुन्निद्रा<sup>१</sup> दुःखमनुभूतवती<sup>२</sup> । एकदा त्वत्यन्तदुःखनि-  
र्विणा 'पुनर्नैवं करिष्यामी'ति निर्विणा बभूव । निराशा  
सुखं स्वपिति ॥

गृह्यारम्भो दुःखायेत्याह ॥

आशा हि परमं दुःखं निराशा परमं सुखम्<sup>३</sup> ।

इति संत्यज्य कान्ताशां सुखं सुप्तापि पिङ्गलेति ॥

अन्तारम्भोऽपि परमृतेऽसुखं मर्षवत् ॥ १२ ॥

व्यक्तम् ॥

शास्त्रे व्याख्यानपरोपालम्भादिकमंसारमस्ति, त-  
त्परित्यजनीयमित्याह ॥

१ A पिङ्गलादिवत् । २ B C °गमनं । ३ B प्रतीक्षमाणा  
उन्निद्रा । ४ C °नुभूतवती । ५ The second pāda is mis-  
sing in b । ६ B व्याख्यातं, C व्याख्यानं । ७ A omits असारं ।

गृहहारम्भो मनुष्याणां न सुखाय कदाचन ।

सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधत इति ॥

बहुशास्त्रगुरूपामनेऽपि सागादानं पट्पदवत् ॥ १३ ॥

यथा भ्रमरः पुष्पं विहाय मधु समादत्ते<sup>१</sup>, तद्वन्मोक्षार्थिनाविद्या<sup>२</sup> त्याज्येति ॥

कस्य समाधिर्भवतीत्यत्राह ॥

‘सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य<sup>३</sup> इव काञ्चनमि’ति न्यायेन शास्त्रेभ्योऽपि सारमेव ग्राह्यं, न तु परविजयायाभिनिवेष्ट्यम् । किं च, गुरुनिष्ठं समाधेवादरणीयं न तु कादाचित्कं रागद्वेषादीत्यर्थः । अत एवोक्तं मार्कण्डेये

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् ।

स तु कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयादिति ॥

एकाग्रतादरणीयेत्याह ॥

इषुकारवन्नकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

यथेषुकार इषौ गतमनाः<sup>४</sup> समीपे गच्छन्तं राजानं न बुद्धवान्, तथैवैकाग्रमनसो न समाधिहानिरिति ॥

१ A मधुररसमादत्ते । २ B •क्षार्थिना उपविद्या । ३ b •दद्यात् इमदश्मभ्य, c •दद्यात् इत्येभ्य । ४ The Visarga is missing in A C

सर्वेषु श्रुत्यै न व्रतादिभङ्गः कर्तव्य इत्याह ॥

१ हृषुकारो ह्रीषुगतमना राजानं समैत्यं<sup>२</sup> स्वसमीपमार्गेण गच्छन्तं<sup>३</sup>  
न<sup>४</sup> जानाति, तद्वदेकचित्तस्य<sup>५</sup> न समाधिहानिः। अन्यस्य तु  
सावश्यं भवतीति चित्तैकाग्रता तत्त्वज्ञानायादरणीया ॥

व्रतानियमलङ्घनत्वात्तत्त्वज्ञानार्थं लोकवत् ॥ १५ ॥

यथा लोके बहुभिः कृतसमयलङ्घनं सर्वे परित्यजन्ति,  
तथा व्रतादिलङ्घनाद्देदार्थबाह्यो भवतीति ॥

तत्त्वज्ञानविस्मरणेन<sup>६</sup> दुःखमवश्यं भवतीत्याह ॥

कृतानां<sup>७</sup> अङ्गीकृतानां नियमानां श्रौचादीनां लङ्घनात् अननुष्ठा-  
नात् आनर्थक्यं नैष्कल्यम्। तत्त्वज्ञानसामग्र्या<sup>८</sup> इति शेषः। श्रौचा-  
द्यनुष्ठानं<sup>९</sup> तत्त्वज्ञानसाधनेन तत्त्वज्ञाने जननीये सहकारीति भावः।  
'लोकवत्' लोके यथा कृतानां नियमानां समयानां लङ्घने राज्यादि

१ C सर्वं। २ C ०र्थे। ३ The commentary as far  
as समाधिहानिः is missing in a। ४ b राक्षः सैन्यं। ५ b  
गच्छन्। ६ b तद्वदेकाग्रचित्तस्य। ७ AC कृतं, the reading  
of Mahādeva and of the other commentators; cf.  
Aph.<sup>३</sup> 296, note 2; my MSS. of Mahādeva offer the  
wrong reading कृतं or कृतं। ८ AC ०विस्मरणे। ९  
Corrected; the MSS. कृतानां। १० bc ०सामग्र्यं। ११ a  
०अनुष्ठानादानं।

सुखकारणमपि<sup>१</sup> निष्फलं<sup>२</sup> भवति, समयलङ्घने प्रजोद्वेगेन राज्यमपि  
सुखदं न भवति तदत् ॥

तत्त्वज्ञानविस्मरणे<sup>३</sup> दुःखं भवतीत्याह ॥

तद्विस्मरणं ऽपि भवतीति ॥ १६ ॥

कश्चिन्नृपो मृगयां गतो वने सुन्दरीं कन्यामपश्यत् ।  
तामपृच्छत्का त्वमिति । सा प्राह राजदुहिताहम् ।  
राजा प्राह मां भजस्व । सा प्राह बाढं, किं तु समयं  
कुरु, त्वया जलं मम न दर्शनीयमिति । एवमस्त्वित्युक्त्वा  
तस्याः पाणिं जग्राह । एवं गते काले क्रीडयायासिता  
कुत्र जलमिति राजानं पप्रच्छ । राजापि संभ्रमात्स-  
मयं विमृष्य जलमदर्शयत् । सा च भेकराजदुहिता  
जलस्पर्शाद्वेको बभूव । राजापि जालादिना ताम-  
न्विष्याप्राप्य बहु दुःखमनुबभूव । तस्मात्तत्त्वाभ्यास-  
विच्छेदो न कार्य इति ॥

आख्यायिकान्तरमाह ॥

तदिति बुद्धिस्थित्या तत्त्वज्ञानं परामृश्यते ॥ यथा कश्चिद्राजा मृगयां

१ ab °करणम्० । २ b omits अपि । ३ the MSS.  
निःफलं । B c °विस्मरणो ! ।

गतः सुन्दरीं कन्यामद्राचौत्, तां<sup>१</sup> दृष्ट्वा च तस्यां साभिलाषो भूत्वा  
पप्रच्छ कासि त्वमिति । सा च राजदुहिताहमित्याह । राजा मां  
भजस्वेत्याह । तथा च जलं मे न दर्शयितव्यमिति समयपूर्वकं  
राजा पतित्वेनाङ्गीकृतः । एवं गते काले क्रीडयायासिता सती  
कदाचिद्राजानमाह कुच जलमिति । राजा तु समयविस्मरणज्जलं  
प्रदर्शयामास । सा च जलस्यर्शाङ्गिकी भूत्वा जलं प्रविष्टा । राजा तु  
तद्विरहाद्दुःखमवापेत्याख्यायते ॥

नोपदेशश्रवणमात्रेण कृतकृत्यता, अपि तु गुरुनिकटे स्थित्वा  
मननादि कुर्वत एवेत्याह ॥

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यः<sup>२</sup> परामर्शाद्विरो-  
चनवत् ॥ १७ ॥

न श्रवणमात्रान्मुक्तिः, किं तु मननादेव<sup>३</sup> । यथेन्द्र-  
विरोचनौ तत्त्वज्ञानाय ब्रह्मलोकं<sup>४</sup> गतौ ब्रह्मणा  
चोपदिष्टौ । विरोचनस्तत्त्वज्ञानश्रवणात्स्वयम्भूतमागतौ  
न मननादि कृतवान् । अतो नामुच्यत । इन्द्रस्तु  
ब्रह्मणमाराधयन्बहुकालं मननमकरोत् ॥

१ c omits तां । २ Mahâdeva नोपदेशे । ३ So reads Aniruddha only, Mahâdeva and the others कृतकृत्यता ।  
४ B मननादेः । ५ A पुण्येन्द्र० । ६ A B ०कोक० । ७ A ०आवणात् । ८ A मननं ।

इन्द्रस्य किं वृत्तमित्यत्राह ॥

परामर्शा मननादिः । विरोचनो ह्युपदेशं श्रुत्वेव गृहं गतो न मननादि कृतवान् । अतो नामुच्यत ॥

दृष्टस्तयोर्गिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तयोर्मध्ये इन्द्रस्य बोधो दृष्टः । बहुकालाभ्यासेन<sup>१</sup> ब्रह्म-  
प्रसादान्मनननिदिध्यासनसाक्षात्कारात्सिद्धिरिति ॥

ज्ञानप्राप्तिश्च कथमित्यत्राह ॥

तयोः इन्द्रविरोचनयोर्मध्ये इन्द्रस्य दृष्टः कृतकृत्यभाव इति शेषः ॥  
कथमिन्द्रस्य कृतकृत्यभावः । तत्राह ॥

प्रणयितव्यं यत्तु ॥ १९ ॥  
सह ॥ १९ ॥

अप्रणतस्याब्रह्मचारिणोऽनधिकारः । तद्वत् इन्द्रवत् ।  
यथा ब्रह्माराधनेनेन्द्रेण ज्ञानं प्राप्तं, तथा गुर्वाराधने-  
नान्येनापि ॥

१ B •कालाराधनेन । २ AC omit मनन । ३ C •ना• ।  
४ C •त्कारसिद्धि• । ५ The three MSS. of Aniruddha  
have •पसर्पणाङ्गता । ६ A अप्रयतस्या• ।

किं कालदेशनियमान्मुक्तिः । तथा च चिरस्त्रि-  
प्रभावो न स्यादित्यत्राह ॥

उपसर्पणं समीपे ऽवस्थानम् । तद्वत् अन्यस्यापीति शेषः ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

आराधनार्थं कालनियमो, न<sup>१</sup> मोक्षार्थं, वामदेवस्य  
तत्त्वज्ञानात्क्षिप्रं मुक्तिदर्शनात् ॥

ज्ञाते हि ध्यायेत्, न चात्मा केनापि दृष्टः । दृष्ट-  
श्चेत्, किं ध्यानेनेत्यत आह<sup>२</sup> ॥

साधने न कालनियमः, एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वेति । गर्भस्य एव  
हि वामदेवो जन्मान्तरानुष्ठितसाधनाज्ज्ञानमवापेति<sup>३</sup> श्रूयते ॥

ननु दृष्टे ध्यानं स्यात्, न चात्मा केनापि दृष्टः । दृष्टश्चेत्, किं  
ध्यानेन । तत्राह ॥

अध्वस्तारूपोपासनात्पारंपर्येण यज्ञोपासकानामिव

॥ २१ ॥

धर्मश्च<sup>४</sup> केन दृष्टः, तथापि धर्मलाभाय<sup>५</sup> यज्ञोपासनं,  
पारंपर्येण देवतोद्देशेन हविस्त्यागात् । अत्रापि गुरुणा

१ B omits न । २ B ० त्र्यत्राह । ३ a ० ज्ञानमापेति । ४ B  
omits च । ५ B inserts हि ।



यदध्यस्तं रूपं, तत्सदृशोपासनात्पारंपर्येण तद्रूपं  
प्रकाशते । दृष्टं च समानवस्तुचिन्तायां समानानु-  
स्मरणम् । तथा च<sup>१</sup>

सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः ।

अतो नातिप्रसङ्गो ऽस्ति स्वप्नादौ भावनाबलात्<sup>२</sup>॥

ब्रह्मादिलोकलाभात्कृत्यस्य किमात्मज्ञानेनेत्यत्राह ॥

यज्ज्ञानुष्ठायिनां अदृष्टधर्मलाभवत् पारंपर्येण गुरुपरंपरया अध्यस्तस्य  
उपदिष्टस्य रूपस्य स्वरूपस्य उपासनात् आत्मतत्त्वदर्शनमिति शेषः ।  
ध्याने दर्शनं नापेक्ष्यते, ऽपि तु ज्ञानं, तच्च गुरुपरंपरया सुखभमे-  
वेति भावः ॥

ननु मुक्तिजनकतत्त्वज्ञानेनालं, ब्रह्मलोकलाभेनापि दृढतत्त्वत्वात् ।  
तत्राह ॥

दृढतरलाभे ऽप्यार्वृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतः ॥

२२ ॥

अग्निहोत्रादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिः, कर्मजस्य स्वीयत  
इति पुनरावृत्तौ जन्मश्रुतिः 'यथेह कर्मजितो लोकः

१ B तत्स्वरूपो० । २ B omits च । ३ AC •बले ।

४ B •भावात् instead of •जाभात् । ५ A a आवृत्तिः; cf. Aph.<sup>3</sup> 302, note 3 ।

क्षीयते, एवमेवामुच पुण्यजितो' लोकः क्षीयत' इति,  
'न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वं  
मानशुरि'ति ॥

विरक्तस्य किं स्वरूपमित्यत्राह ॥

पञ्चाग्नियोगतः पञ्चाम्युपासनात् । इतरलाभे ऽपि ब्रह्मलोकलाभे  
ऽपि आवृत्तिः । कुतः । जन्मश्रुतेः, 'इमं मामवमावर्तं नावर्तन्त'<sup>१</sup>  
इति श्रुतौ 'इममि'ति विशेषणान्मानवान्तरे जन्मप्रतीतेः ॥

तच्च तत्त्वज्ञानं विरक्तस्यैवेत्याह ॥

विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसशीरवत ॥२३॥

यद्यपि सर्वेषां हेयहानमुपादेयोपादानं, तथापि प्रक-  
रणविशेषाद्धेयः संसारः, उपादेयो मोक्ष इति द्रष्टव्यम् ॥  
अत्र युक्तिमाह ॥

हेयः संसारः, उपादेयो मोक्षः ॥

कुत इत्यत आह ॥

नव्यातिशययोगात् तद्वत् ॥ २४ ॥

१ Corrected according to Chhând. Up. 8. 1. 6; my MSS. पुण्यजितो । २ A C नामृतत्वम् । ३ b °मावर्तमावर्तन्त ।  
४ B °योगाद्वा, the reading of Mahâdeva and Vijñâna;  
Aph.<sup>१</sup> 304, note 3, states only the fact that Nâgêśa  
omits वा ।

हंसवत् 'हंसस्यैवातिशयशक्तिर्येन मिश्रितमपि क्षीरं  
पिबति जलं त्यजति । तथा लब्धातिशयस्य<sup>१</sup> पुंसः  
संसारो हेय उपादेयो मोक्ष इति ॥

सरागस्यापि मुक्तिर्भविष्यतीत्यचाह<sup>२</sup> ॥

तद्वत् हंसवत् । हंसस्यैव क्षीरनीरविवेचनशक्तिवत् विरक्तस्यैव हेयो-  
पादेयविवेचनातिशयशक्तिलाभादिति भावः । वाशब्द एवार्थः ।  
विरक्तस्यैवेत्यादिः ॥

न कामचारित्वं रागोपहतं शुकवत्<sup>३</sup> ॥ २५ ॥

रागोपहतस्य कामचारित्वमेव नास्ति, किं पुनर्मुक्ति-  
रिति । यथा व्यासस्य सरागस्य न मुक्तिरिति । तत्सु-  
तस्य शुकस्य वीतरागत्वान्मुक्तिर्भूतैवम् ॥

बन्धः कथमित्यचाह ॥

रागोपहते कामचारित्वमपि न, किं<sup>४</sup> पुनर्मुक्तिरिति शेषः । वीत-  
रागे तु मुक्तिः शुकदेव इव ॥

बन्धः कथमित्यचाह ॥

१ B हंसस्यैवा० । २ C लब्धातिशययोगात्तस्य । ३ B ०तीत्याह ।  
४ Thus A C like the other commentators ; B puts शुक-  
वत् before कामचारित्वं, cf. Aph.<sup>३</sup> 304, note 7 ; b has काम-  
विचारित्वं, c कामिचारित्वं । ५ c omits किं ।

गुणयोगादन्धः' शुकवत् ॥ २६ ॥

यथा शुकः पक्षी गुणयोगादन्धमाप्नोति, तथा गुण-  
योगात्पुमानपि बन्धमाप्नोति ॥

भोगादेव वैराग्यं कालवशाद्भविष्यति, किं ज्ञाने-  
नेत्यत्राह<sup>१</sup> ॥

गुणशब्दः श्लिष्टः । यथा मधुरभाषणादिगुणयोगात् शुकः पक्षी  
बध्यते, एवं सत्त्वरजस्तमआत्मकगुणयोगात् आत्मा बध्यत इति  
भावः ॥

वैराग्यं च न भोगात्, अपि तु दोषदर्शनादित्याह सूत्राभ्याम् ॥

न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

न मुनेरपि भोगाद्रागशान्तिः, किं पुनरन्यस्य । यथा  
कक्षसौभरिप्रभृतयः ॥

विषयिणां कथं वैराग्यं भविष्यतीत्यत्राह ॥

दोषदर्शनादभयेः ॥ २८ ॥

१ B °द्वन्द्वः; F. E. Hall says, Aph.<sup>3</sup> 305, note 3:  
"All the commentators but Vijñāna read बन्धः, instead  
of बद्धः," but my three MSS. of Mahādeva have बद्धः ।

२ C व्यावृत्ताह instead of ज्ञानेनेत्यत्राह । ३ B कक्षप० ।

उभयोः आत्मनो विषयस्य च<sup>१</sup> । आत्मनो दोषः सङ्गा-  
न्नरकपातो गर्भवासादिश्च<sup>२</sup> । विषयदोषः परिणति-  
विरसत्वादिः ॥

<sup>१</sup>उपदेशानधिकारिणं पुरुषमाह ॥

सौभरिप्रसृतौनामपि मुनीनां भोगाद्रागशान्तिर्नाभूत् । अस्मात्सदृशां<sup>३</sup>  
तु का वार्ता ॥ उभयोः आत्मनो विषयस्य च । सङ्गान्नरकपात-  
गर्भवासादय आत्मनो दोषाः, परिणतिविरसत्वादयस्तु विषयस्य ॥

न मलिनचेतस्युपदेशबोजप्ररोहो ऽजवत् ॥ २६ ॥

यथासंस्कृते क्षेत्रे न बीजप्ररोहः, तथा रागादिमलिन-  
चेतसि नोपदेशबोजप्ररोहः । 'अजवदि'ति अजनामि  
नृपे भार्याशोकार्ते<sup>४</sup> यथा वसिष्ठेनोपदेशो दत्तो<sup>५</sup> न  
स्थिरीबभूव ॥

रागादिमलिने चेतसि नाभासज्ञानमपीत्याह ॥

उपदेशरूपस्य बीजस्य कारणस्य प्ररोहः फलोन्मुखत्वम् । 'अजवत्'  
अजनामि नृपे भार्याशोकार्ते वसिष्ठोपदेशो न कार्यक्षम आसीत् ॥

अतिमलिनचेतसि ज्ञानाभासो ऽपि नेत्याह ॥

१ A B omit च । २ B गर्भवासादयस्य । ३ A C उपदेशे  
जगधि० । ४ c अस्मादृशां । ५ One of F. E. Hall's MSS.  
has मलिने, Aph.<sup>३</sup> 307, note 3 । ६ B •मलिने । ७ A  
•शोकार्ते । ८ A •पदेशे दत्ते ।

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

यथा मलिने दर्पणे मुखाभासमपि न प्रतिभाति,  
तथा प्रधानप्रतिबिम्बितत्वादात्मनः<sup>१</sup> प्रधानकार्यमात्म-  
ज्ञानम्<sup>२</sup> ॥

ननु महानेव कारणरूपत्वादात्मास्त्वित्यत्राह ॥

प्रकृतिजन्यस्य भूतभौतिककर्तृत्वादेरिव तज्जन्यस्य<sup>३</sup> मोक्षस्यापि  
संसारत्वं स्यात् । तत्राह ॥

न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजादिवत्<sup>४</sup> ॥ ३१ ॥

न कार्यमेव कारणं भेदात् । नहि पङ्कज एव पङ्कः<sup>५</sup> ॥

अणिमादिविभूतिसिद्धस्यापि न<sup>६</sup> कृतकृत्यतेत्याह<sup>७</sup> ॥

यथा पङ्काज्जातस्यापि न पङ्करूपता, तथा प्रकृतिजन्यस्यापि न  
संसाररूपत्वं, दुःखास्यर्गेन विशेषात् ॥

ननु दुःखास्यर्गा ऽणिमादिसिद्धिर्लाभे ऽस्तीत्यत्राह ॥

१ C °दात्मनि । २ आत्मनः प्रधानकार्यं is missing in A ।  
३ B adds इव । ४ a भूति० । ५ a b तज्जन्य० । ६ Mahā-  
deva has तज्जन्यस्यापि । ७ So reads Aniruddha only;  
the others पङ्कजवत्, cf. Aph.<sup>3</sup> 309, notes 2 and 3 ।  
८ A कारण । ९ A पङ्कजः, C पङ्कजं । १० A omits न ।  
११ A °तेत्यत्राह ।

न भूतियोगे<sup>१</sup> कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवदुपास्यसि-  
द्धिवत् ॥ ३२ ॥

यथा गुरुपासनया तत्त्वज्ञानेन सिद्धस्यानावृत्तेः कृत-  
कृत्यता, तथा न<sup>२</sup> भूतियोगेन, पुनरावृत्तेः ॥ उपा-  
स्यसिद्धिवदिति वीष्माध्यायपरिसमाप्तौ ॥

आवृत्तिमत्त्वादिति भावः । उपास्येन राजादिना या सिद्धिर्विशि-  
ष्टाधिकारलाभादिस्तस्यामिव । सा हि चयिष्णुत्वान्न कृतकृत्य-  
तावहेति ॥ वीष्माध्यायसमाप्तिं द्योतयति<sup>३</sup> ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तावाख्यायिकाध्या-  
यश्चतुर्थः ॥ आख्यायिकानन्तरं परपक्षनिरासार्थं<sup>४</sup> पञ्च-  
माध्यायारम्भः<sup>५</sup> ॥

इति महादेवकृते सांख्यवृत्तिसारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ परपक्ष-  
जयार्थं पञ्चमाध्याय आरभ्यते ॥

१ The remark Aph.<sup>३</sup> 310, note 2, is not confirmed by my MSS. with regard to Mahâdeva; all three read भूति० । २ A C add उप, to make up the reading of the other commentators; cf. Aph.<sup>३</sup> 310, note 3 । ३ A C transpose तथा न । ४ b •लाभादितस्त० । ५ a b द्योतति । ६ B इति श्रीकपिल० । ७ B •विजयार्थं । ८ A B •ध्यायप्रारम्भः ।

तत्र ग्रन्थारम्भे मङ्गलं न कार्यं, निष्प्रयोजनत्वात्, तच्च कृते ऽपि  
मङ्गले ग्रन्थस्यासमाप्तेरकृते ऽपि समाप्तेऽप्येति । तदूषयति ॥

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारानुपपन्नदर्शनाद्भूतितथ्येति' ॥१॥

कृते ऽपि मङ्गले ग्रन्थापरिसमाप्तेरकृते ऽपि समाप्तेः,  
किं मङ्गलेनेति यैरुक्तं, तदनेन निरस्तम् ॥

पूर्वसिद्धमीश्वरासत्त्वम् । इदानीं न्यायमाह ॥

श्रुतिरिति शिष्टाचारानुमितश्रुतिरिति इत्यर्थः । 'असमाप्तिरङ्गवैक-  
स्यात्, समाप्तिर्जन्मान्तरीयमङ्गलादिति समाधानसंभवात् । परा-  
क्रान्तं चात्र सूरिभिः ॥

ईश्वरेणाधिष्ठिते कारणे कार्योत्पत्तिः, कुलालाद्यधिष्ठिते  
मृदादौ घटाद्युत्पत्तिदर्शनादिति दूषयति ॥

नेत्यादिधिष्ठिते फलसंपत्तिः<sup>१</sup>, कर्मणा तत्सिद्धेः ॥२॥

१ A C read like Mahādeva and the other commenta-  
tors: 'दर्शनाद्भूतितथ्येति । २ c 'चारात् मित' । ३ c समाप्तिः ।  
४ Corrected according to the other commentators;  
A 'धिष्ठितैव, B 'धिष्ठित, C 'धिष्ठितः । ५ So read Aniruddha  
and Mahādeva, the two other commentators have  
'विष्यत्तिः; my MSS. A C 'संपत् ; cf. Aph.<sup>3</sup> 313, note 4.  
The reading सदाफलसंपत्तिः, attributed to Mahādeva by  
F. E. Hall, is not found in any of my MSS ।



यदीश्वरः स्वतन्त्रः कर्ता, कर्मणा विनापि कुर्यात् ।  
 अथ कर्मसहकारी कुरुते । कर्मैवास्तु, किमीश्वरेण ।  
 न च सहकारी प्रधानशक्तिं बाधते । स्वातन्त्र्यविधा-  
 तात् । किं च स्वार्थपरार्थाभ्यां प्रवृत्तिर्दृष्टा । न चेश्व-  
 रस्य स्वार्थमस्ति । परार्थत्वे कारुणिकस्य दुःखमय-  
 सृष्ट्यनुपपत्तिः । न च<sup>१</sup> परार्थप्रवृत्तिः, परोपकारा-  
 दिनापि<sup>२</sup> स्वार्थलाभात्प्रवृत्तेः । तस्मात्कर्मैव जगत्कार-  
 णमस्तु ॥

एतद्दर्शयति ॥

ईश्वरः किं कर्मापेक्ष्य सृजति, अनपेक्ष्य वा । आद्ये कर्मैव कारण-  
 मस्तु, नेश्वरः । अन्ये स्वातन्त्र्यविधातः । किं चेश्वरस्य स्वार्था परार्था  
 वा प्रवृत्तिः । नाद्यः, तस्याप्रकामत्वस्वीकारात् । नान्यः, कारुणि-  
 कस्य दुःखसृष्टिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥

किं च, यः कारणमधितिष्ठति स परोपकारायैव, एवमीश्वर-  
 स्थापि स्थादित्याह ॥

परोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

न च नित्यस्य परोपकारः समस्ति ॥

परोपकार एव<sup>३</sup> भविष्यतीत्याह<sup>४</sup> ॥

१ B प्रधाने । २ B परार्थे । ३ A C वा । ४ A परार्थे ।  
 ५ A C omit अपि । ६ B परोपकारः । ७ B ०तीत्याह ।

खोपकारादिति फले हेतौ पञ्चमी ॥

अथास्त्रीश्वरे ऽपि खोपकारः । तत्राह ॥

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

असर्वज्ञ इत्यर्थः ॥

दूषणान्तरमाह ॥

इतरथा खोपकारस्त्रीकारे । लौकिकेश्वरवत् अनाप्तकामत्वापत्ति-  
रिति शेषः ॥

लौकिकेश्वरवैलक्ष्ये पारिभाषिक एवेश्वरः स्यादित्याह ॥

पारिभाषिका वा ॥ ५ ॥

प्रकृतिच्छायापत्त्या तत्कर्तृत्वादात्मैव कर्तेति तस्येश्वर<sup>१</sup>-  
संज्ञेति परिभाषेति ॥

हेत्वन्तरमाह ॥

वा एवार्थः ॥

कथं पारिभाषिकः । तत्राह ॥

न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

१ C तस्येश्वरः । २ Mahādeva reads जगत्सिद्धिः ; cf. Aph.<sup>3</sup> 316, note 3 ।

अविनाभावस्य कारणस्य<sup>१</sup> व्यभिचारे सर्वज्ञानाश्वासः<sup>२</sup> ।  
 रागश्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति तं विना कथं जगन्निर्मा-  
 तृत्वं<sup>३</sup>, न च मुक्तस्य रागो ऽस्ति ॥

राग एव भविष्यतीत्यचाह ॥

न रागादृते जगन्निर्मातृत्वादिसिद्धिः, निर्माणरागयोः कार्यकारण-  
 भावादित्यर्थः ॥

रागाङ्गीकारे दूषणमाह ॥

तद्योगे ऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगे ऽपि ॥

प्रधानशक्तियोगात्कर्तृत्वं भविष्यतीत्यचाह ॥

अपिस्त्वर्थे । स्यादिति शेषः ॥

प्रधानशक्तियोगाच्चेत्सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

‘असङ्गो ह्ययं पुरुष’ इति तद्विरोधापत्तिः ॥

न प्रधानसङ्गः, किं तु प्रधानसत्ताभावेण कर्तृत्वं  
 भविष्यतीत्यचाह ॥

प्रधाननिष्ठा या कर्तृशक्तिः तद्योगाच्चेत्कर्तृत्वं, तर्हि प्रधानेन साकं  
सङ्गः स्यात् । तत्र 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतिविरोधः ॥

प्रधानसत्तामात्रेण कर्तृत्वे त्वाह ॥

सत्तामात्राच्चैत, सर्वैश्वर्यम् ॥ ८ ॥

सर्वात्मनः प्रति प्रधानसत्ताया अविशेषात्सर्वात्मना-  
मीश्वरत्वम् ॥

ईश्वरसाधनानि<sup>१</sup> सन्ति । तत्कथमित्यत्राह ॥

प्रधानसत्तायाः सर्वात्मनः प्रत्यविशेषात्सर्वेषामात्मनामैश्वर्यं स्यात् ॥

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः । १० ॥

प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् ॥

अनुमानं भविष्यतीत्यत्राह<sup>२</sup> ॥

तत्सिद्धिः ईश्वरसिद्धिः । प्रत्यक्षप्रमाणाभावस्य प्रसिद्धत्वात् ॥

अनुमानं निराकरोति ॥

संबन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्वाप्तेस्तदभावात्कुतः संबन्धग्रहः<sup>३</sup> । न  
चासाधारणस्य संबन्धग्रहः ॥

१ b सा योगा० । २ B adds प्रमाणाणि । ३ B ०तीत्याह ।

४ B संयहः instead of संबन्धग्रहः ।

शाब्दं प्रमाणं भविष्यतीत्यत्राह ॥

संबन्धाभावात् व्याप्त्यभावात् ॥

श्रुतिर्जगतो नेश्वरकार्यत्वस्य 'बोधिकास्ति, प्रत्युत प्रधानकार्य-  
त्वस्यैव बोधिका 'अजामेकामि'त्यादिरस्तीत्याह ॥

श्रुतिरपि प्रधानकार्यस्य ॥ १२ ॥

'प्रधानाज्जगदुत्पद्यत' इति श्रुतिरस्ति । तस्मादीश्वर-  
साधकप्रमाणान्याभासानि<sup>१</sup> ॥

अविद्यायोगादात्मनः कर्तृत्वमिति केचित् । तत्राह ॥

बोधिकेति<sup>२</sup> शेषः ॥

अविद्याशक्तियोगात्कर्तृत्वमिति केचित् । तदूषयति ॥

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

व्यक्तम् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

स्पष्टम् ॥

किं च ॥

१ c बोधका० । २ So reads Aniruddha only, Mahâdeva  
and the others प्रधानकार्यत्वस्य । ३ B C ० प्रमाणाभासानि ।

४ c बोधकेति :

तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यया विना न सृष्टिः, सृष्ट्या विना नाविद्येत्य-  
न्योऽन्याश्रयत्वम् ॥

अनादित्वादीजाङ्गवस्तान्योऽन्याश्रयत्वमित्याह ॥

अविद्यायोगमिदुौ सत्यां तद्योगे कर्तृत्वयोगे ऽन्योऽन्याश्रयत्वं, कर्तृ-  
त्वमिदुौ अविद्यायोगादित्यर्थः ॥

न च कर्तृत्वाविद्ययोरनादित्वमित्याह ॥

न चो जाङ्गवत्सादिमंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

भवेदेवं, यद्यनादिः संसारः । किं तु सादिः संसारः ।  
श्रुतिश्च

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो  
विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्यात् ।  
सं बाहुभ्यां धमति सं पतच्चै-  
द्यावाभुमी जनयन्देव एकः ॥

तस्मात्प्रलये प्रवाहविच्छेद इति ॥

अविद्यास्वरूपमाह ॥

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि’त्यादिश्रुत्या प्रसूते  
संसारस्याभावावगमात्संसारस्य सादित्वम् ॥

अविद्याया ब्रह्मभिन्नत्वे दूषणमाह ॥

विद्यातो ऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गेः ॥ १६ ॥

विद्यातो ऽन्यत्वे ब्रह्मणो ऽपि विद्यातो ऽन्यत्वे ऽवि-  
द्यात्वं स्यात् । ततश्च ब्रह्मत्वबाध इति ॥

युक्त्यन्तरमाह<sup>१</sup> ॥

विद्यातो ज्ञानस्वरूपाद्ब्रह्मणः । अविद्याया अन्यत्वे ब्रह्मबाधस्य<sup>२</sup> प्रसङ्गः,  
‘विविधपरिच्छेदशून्यत्वस्य ब्रह्मणि तयाङ्गीकारात् । अविद्याया  
ब्रह्मभिन्नत्वे ब्रह्मणो ऽप्यविद्याभिन्नत्वे<sup>३</sup> च भेदप्रतियोगित्वानुयोगित्व-  
रूपवस्तुपरिच्छेदापत्तिरिति भावः ॥

किं च, विद्ययाऽविद्याया अबाधो बाधो वा । आद्ये आह ॥

अबाधे नैष्कल्यम् ॥ १७ ॥

१ So read Aniruddha and Nāgēśa; Mahādeva and Vijñāna have ‘प्रसङ्गः; cf. Aph.<sup>३</sup> 324, note 3 । २ A अयु-  
क्त्यन्तरमाह !, C अयुक्त्यन्तरमाह । ३ b adds वा । ४ b विविधः ।  
५ c ‘भिन्नत्वं । ६ A B C नैष्कल्यं, a नैष्कल्यं ।

यदि विद्याविद्या' न बाध्यते, विद्यैव न भवि-  
ष्यतीति ॥

बाध्यत एवेत्यत्राह ॥

विद्याया 'नैष्कल्यापत्तिरित्यर्थः ॥

अग्रे आह ॥

विद्याबाध्यत्वं जगतो ऽप्येवम् ॥ १८ ॥

जगतो ऽप्यविद्यात्वम् ॥

अस्ति' जगतो ऽप्यविद्यात्वमित्यत्राह ॥

अविद्याया इव जगतो ऽपि बाधः स्यात् । तथा च जगज्ज प्रतीये-  
तेति' भावः ॥

तद्रूपत्वं सादित्वम् ॥ १९ ॥

अनादिरियमविद्या । जगतस्तद्रूपत्वे ऽविद्यायाः सादि-  
त्वम् ॥

न कर्मणो जगत्कारणत्वं, स्वभावादेव जगदुत्पद्यत'  
इत्यत्राह ॥

१ A यद्यविद्यादिविद्या । २ n नैष्कल्या । ३ A C अस्तु ।  
४ b प्रतीयेति । ५ A C •दुष्प्रसन्न ।



पुनस्तद्रूपत्वे<sup>१</sup> जगदभिनवं जायत इत्यभ्युपगमे ऽविद्याया  
अथभिनवाया उत्पत्तिर्वाच्या । तथा चाविद्यायाः सादित्वं स्यात् ।  
एवं चानिर्माचापत्तिरिति भावः ॥

इदानीं धर्मस्य सृष्टिकारणतामाह ॥

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

‘प्रकृतेर्नित्यत्वात्त्वभावस्यैकत्वाद्बर्माभावादि<sup>२</sup>चित्रका-  
र्यानुत्पत्तिः । तस्माद्बर्मभेदेन कार्यवैचित्र्यम् । न धर्मा-  
पलापः ॥

धर्मसिद्धौ प्रमाणमाह ॥

कार्यवैचित्र्यं प्रकृतिमात्रेण न संभवति, तस्या एकस्वभावत्वात्, अपि  
तु धर्मवैचित्र्येण । धर्मशब्देन चात्रादृष्टमुच्यते ॥

न च धर्मं मानाभाव इत्याह ॥

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

‘श्रुती’ति शब्दं प्रमाणं दर्शितं, ‘लिङ्गे’त्यनुमानम् ।  
आदिशब्दाद्योगिप्रत्यक्षं दर्शितम्<sup>३</sup> । एभिर्धर्मसिद्धिः ॥

१ ८ °पत्वं । २ A प्रकृतेर्नित्यत्वाद्भावस्यै०, B प्रकृतेर्नित्यस्यात्म-  
भावस्यै० । ३ B °दि० instead of °ति० । ४ A C लिङ्गमित्यनु० ।  
५ दर्शितम् is omitted in B ।

यदि देशकालयोर्न कारणत्वं, कथं काश्मीरे<sup>१</sup> कुङ्कुमं<sup>२</sup>,  
वसन्ते चूतमुकुलोत्पत्तिरित्याह ॥

लिङ्गं अनुमानम् । आदिपदाद्योगिप्रत्ययम् ॥

देशकालादीनां कारणत्वमाह ॥

न नियमः, प्रमाणान्तर्गवकाशात् ॥ २२ ॥

नादृष्टमेव कारणमिति नियमः । किं त्वदृष्टं सहकारि-  
कारणं, अन्ये षामपि कारणत्वं, प्रमाणसद्भावात् ॥

दुःखमयसंसारदर्शनाद्दुःखितादृष्टमेवास्त्वित्यत्राह ॥

नादृष्टमेव कारणमिति नियमः । अपि तु प्रमाणान्तरेस्तत्कारण-  
त्वयाहकैरन्येषामपि कारणत्वावकाशादन्यान्यपि ॥

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

सुखस्यापि दर्शनाच्छुभादृष्टमेवास्तु ॥

दुःखाभावे सुखाभिमानात्तत्रादृष्टशब्दो मुख्यः,  
सुखकारणे गौण इत्यत्राह ॥

१ B काश्मीरं, C काश्मीरे । २ A C कुङ्कुमो । ३ c ०गी० ।

४ C कारणत्वं, A कारणमेवं । ५ b ०त्वा० instead of ०त्व० ।

६ B ०भिमानान्नात्र दृष्ट० ।

इहलोके परलोके च । एवं अदृष्टजन्यं सुखं दुःखं<sup>१</sup>, मिश्रितं सुख-  
मिति यावत् ॥

अर्थात्सिद्धिश्चेत्समानमुभयोः ॥ २४ ॥

एतद्विपरीतसंभवादुभयोस्तुल्यत्वमिति ॥

धर्मादीनामात्मधर्मत्वं निषेधति ॥

अर्थात् लोकोत्तरादिषयात् दिव्याङ्गनादिरूपात् सिद्धिः उत्पत्तिः  
सुखस्य (परलोक इति शेषः), तथा च<sup>२</sup> दुःखमिश्रितत्वं सुखस्येति  
चेत्, उभयोः इहलोकपरलोकयोः समानमेतत् । इहलोके ऽपि हि  
सुखकारणभृताः सन्त्येव विषयाः, किं तु सुखं प्रति धर्मः कारणम् ।  
स च हिमादिमिश्रितत्वाच्च सुखं दुःखमिश्रितं जनयितुमौष्टे,  
अपि तु दुःखमिश्रितमेवेति भावः ॥

आत्मधर्मत्वं धर्मादीनां दूषयति ॥

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

बुद्धिधर्मत्वम् । आत्मधर्मत्वे<sup>३</sup> निःसङ्गत्वश्रुतिविरोधः ॥

अन्यधर्मस्यान्यत्र<sup>४</sup> कार्यादर्शनाद्वरमसत्त्वमेव धर्मा-  
दीनामित्यचाह ॥

१ b c दुःख । २ b inserts त, c न । ३ B •धर्मत्व । ४ A  
•स्यान्य • ५ B कार्यद •

‘असङ्गो ह्ययं पुरुष’ इति श्रुतेरिति भावः ॥

गुणः किं गुणवति वर्तते गुणरहिते वा । आद्ये आत्मान्नयः,  
अन्ये गुणादिष्वपि गुणप्रसङ्गः । तस्माद्वाधित एव गुणः । एवं  
कर्माद्यपौति केचिदादिनः । तदूषयति ॥

गुणादीनां नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

यथा पृथिव्यादीनां दृष्टत्वान्नात्यन्तबाधः, तथा गुणा-  
दीनां धर्मादीनामपि । अन्यधर्मस्याप्यन्यच्च कार्यका-  
रणं चित्तिच्छायापत्येत्यक्तम्

दुःखाभावः सुखमिति तद्व्यतिषेधार्थमाह ॥

दृष्टत्वादिति शेषः ॥

सुखे प्रमाणमाह ॥

पञ्चावयवयोगात्सुखमविवर्तिः ॥ २७ ॥

यद्यपि मानसप्रत्यक्षेण भावरूपं सुखमवसीयते,  
तथापि परबोधाय<sup>१</sup> प्रमाणमप्युक्तम् । पञ्चावयवयो-

१ So reads Aniruddha only ; Mahâdeva and the two other commentators add च । २ C omits अपि । ३ One of F. E. Hall's MSS. of Aniruddha has संयोगात्, Aph.<sup>3</sup> 332, note 2 । ४ “Nâgeśa has सुखादिसंवित्तिः” Aph.<sup>3</sup> 332, note 3 । ५ C परप्रबोधाय ।

गादिति ह्यवयवमनुमानमिति निरस्तम् । प्रतिष्ठा-  
हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनमिति<sup>१</sup> । अनेन पक्षधर्मत्वं  
सपक्षसत्त्वं<sup>२</sup> विपक्षाद्यावृत्तिरसत्प्रतिपक्षत्वमबाधितवि-  
षयत्वं सिद्धम् ॥

सकृद्दर्शनान्न व्याप्तिरित्याह ॥

पञ्च इन्द्रियाणि अवयवा इव यस्य मनसः, तस्य योगात् संनि-  
धात् सुखसंवित्तिः सुखज्ञानम् । तथा च मानसप्रत्यक्षविषयः  
सुखमिति भावः ॥

अथ व्याप्तिः किं सकृत्सहचारदर्शनाद्गृह्यते, उत भूयः । आद्ये  
वह्निरासभयोरपि व्याप्तिर्गृह्येत, तथा च रासभादपि वज्रानुमा-  
नापत्तिः । नाग्यः, शतशः सहचरितयोरपि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्व-  
योर्हरेरके<sup>३</sup> व्यभिचारात् । तस्मान्नानुमानं नाम प्रमाणं सुवचमिति  
केचित् । तदुच्यते ॥

न सकृद्ग्रहणात्संवन्धमिद्विः ॥ २८ ॥

स्वप्रतीतिविरोधात् । तथा च वह्निरासभयोः सकृद्दर्श-  
नादनुमानं स्यात् । नैवं प्रतीयत इति ॥

केयं व्याप्तिरित्याह ॥

१ A •योगादिभिः । २ B •निगमनमिति । ३ B सपक्षे सत्त्वं  
४ B •दर्शनाद्व्याप्तिः । ५ a •प्रत्यक्षे । ६ a •हरेरे ।

व्यभिचारादर्शनसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम् । तच्च सङ्गद्भूयो  
वेति नादर इति भावः । संबन्धसिद्धिः व्याप्तिग्रहणम् ॥

व्याप्तिस्वरूपमाह ॥

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः ॥

२८ ॥

उभयोरिति समव्याप्तिकयोः कृतकत्वानित्यत्वयोः<sup>१</sup> ।

एकतरस्य विषमव्याप्तिकस्य धूमस्येति । तथा च  
यावच्चाव्यतिरेकित्वं<sup>२</sup> शतांशेनापि शङ्क्यते<sup>३</sup> ।

विषमस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम् ॥

तच्चान्तरं व्याप्तिरिति । तन्निराकरोति ॥

धर्म आधेयः । नियतं आधेयसाहित्यं व्याप्तिरिति संबन्धः । तच्च  
समव्याप्तिके स्थले प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्गमनयोः, विषमव्याप्तिके एक-  
तरस्य धूमादेरिति व्याप्तिः ॥

पदार्थान्तरमिति मतं दूषयति ॥

न तच्चान्तरं, वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

१ Corrected according to the other commentators;  
my MSS. of Aniruddha have •साहित्य उभयो•. “Nāgeśa  
has, instead of नियतं, नियतं” Aph.<sup>3</sup> 334, note 3 । २ B  
•त्वानित्ययोः । ३ BC •रेकित्वं । ४ B शङ्कते ।

तत्त्वान्तरस्वीकारे ऽप्यव्यभिचारो वक्तव्यः । स एवास्तु,  
किं वस्तुकल्पनयेति ॥

स्वमतमाह ॥

व्याप्तिस्तत्त्वान्तरत्वे ऽपि यत्र व्याप्तिस्तस्याव्यभिचारः<sup>१</sup> आवश्यक एवेति ।  
स एव कुतो न व्याप्तिरिति भावः ॥

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अस्ति वह्निधूमयोर्निजा शक्तिः । सा द्वयोर्दर्शनेन  
गृह्यते । सैव व्याप्तिरिति ॥

एकदेशिमतमाह ॥

निजा सहजा या शक्तिः, तदुद्भवं नियतं वक्तृसाहित्यं धूमे  
इत्याचार्याः । बहुवचनेन स्वाभिमतत्वं ज्ञापयति ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिवः ॥ ३२ ॥

यदि निजा शक्तिः, अव्युत्पन्नस्यापि वस्तुनो दर्शनात्  
'अत्रायं शक्त' इति ज्ञानं स्यात् । न चैवम । तस्मादा-  
धेयशक्तिर्वाच्येति ॥

युक्तिमाह ॥

आधेयशक्त्या योगे संबन्धे सति साहित्यमिति शेषः । तथा च साहित्यमाधेयशक्त्युद्भवमिति । पञ्चशिख इत्येकवचनेन परमतमेतदिति सूचयति ॥

प्रसङ्गाच्छक्तेः शक्तपदार्थरूपतां निरस्यति ॥

न स्वरूपशक्तिनियमः, पुनर्वादप्रसङ्गे ॥ ३३ ॥

यदि स्वरूपं शक्तिः, शक्तो मन्त्र इति पुनरुक्तं स्यात् ॥

युक्त्यन्तरमाह ॥

स्वरूपं चासौ शक्तिश्चेति स्वरूपशक्तिः । तथा नियमो न व्याप्तिर्न, किं त्वतिरिक्तया शक्त्या । शक्तेरनतिरिक्तत्वे दूषणमाह 'पुनर्वाद-प्रसङ्गे' । 'शक्तो मन्त्र' इत्यादौ पुनरुक्त्यापत्तेरित्यर्थः ॥

विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गे ॥ ३४ ॥

१शक्तो देवदत्त इति प्रत्ययो न स्यात्, २किं तु देवदत्तो देवदत्त इति ॥

अपरां युक्तिमाह ॥

देवदत्तो ३ देवदत्त इतिवत् शक्तो मन्त्र इति विशेषणमनर्थकं स्यात् ॥

१ Vijñāna has स्वरूपशक्तिनियमः । २ A मन्त्र । ३ A prefixes यदि । ४ A inserts न । ५ b c देवदत्त ।



पञ्चवादिष्वनुपपत्तेः<sup>१</sup> ॥३५॥

पञ्चवादिषु स्वरूपस्य तादवस्थ्यादप्रयुक्ते ऽपि<sup>२</sup> मन्त्रे<sup>३</sup>  
विषापनोदनं स्यात् ॥

समाधानमाह ॥

पञ्चवादिस्वरूपस्य मन्त्रप्रयोगात्पूर्वमपि सत्त्वेन मन्त्रप्रयोगादृते ऽपि  
विषापनोदनादि<sup>४</sup> स्यात् ॥

तद्वाधेयशक्तिरेवास्तु, किं सहजशक्त्येति चेत्, तच्चाह ॥

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् ॥  
३६ ॥

निजा चासौ शक्तिश्चेति<sup>५</sup> निजशक्तिः, न तु स्वरूपमेव  
शक्तिः । तथा चाधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समा-  
नन्यायत्वात् । तथा च शक्तेरविशेषादाधेयशक्तियोगो  
वा निजशक्तियोगो वेति समानो<sup>६</sup> न्यायः । यच्च  
वस्तुग्रहणे प्रथमं न गृह्यते, चिच्चशक्तित्वात्पदार्थानां,  
यथा स्थितो ऽपि पितापुत्रसंबन्धो<sup>७</sup> विनोपदेशान्न  
गृह्यते । अत एवोक्तं 'निजशक्त्युद्भवमिति ॥

१ So reads Aniruddha only, Mahādeva and the other commentators add च; cf. Aph.<sup>३</sup> 339, note 4 । २ B ०द-  
प्रयुक्तेरपि । ३ C मन्त्रो । ४ B विदूषाप० । ५ b विषयायवोदनादि ।  
६ A C omit इति । ७ A सामान्यो, B समान । ८ B ०संबन्धौ ।

**‘पदार्थयोस्तादात्म्यं निषेधति ॥**

यथान्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रेण च पञ्चवादिषु त्रीह्यादिषु<sup>१</sup> चाधेय-  
शक्तिमिद्धिः । तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तद्वस्तुषु शास्त्रेण च तत्त-  
त्कर्मभेदेषु शक्तिमिद्धिः ॥

शब्दार्थयोस्तादात्म्यं निषेधयति ॥

**‘वाच्यवाचकसंबन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥**

तादात्म्यपक्षे घटो ऽपि श्रोत्रग्राह्यः स्यात्, शब्दो ऽपि  
चाक्षुषो भवेत्<sup>२</sup>, अग्न्याद्युच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्ग  
इति ॥

अत्र हेतुमाह ॥

तादात्म्ये हि घटो ऽपि श्रोत्रग्राह्यः स्यात्, शब्दो वा चाक्षुषः स्यात्,  
अग्निशब्दोच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्गश्च ॥

शक्तिग्रहोपायमाह ॥

**त्रिभिः संबन्धमिद्धेः<sup>३</sup> ॥ ३८ ॥**

१ C prefixes न हि । २ be omit त्रीह्यादिषु । ३ So reads Aniruddha only, Mahādeva and the other commen-  
tators have वाच्यवाचकभावः संबन्धः । ४ B चाक्षुषः स्यात् । ५  
So reads Aniruddha only, Mahādeva and the other  
commentators have ‘सिद्धिः ।

त्रिभिः प्रकारैर्व्युत्पत्तिग्रहणात् । आप्तोपदेशात्, यथा 'अयं घट' इति । दृढव्यवहारात्, यथा 'गामानय शुक्लां दण्डेने'ति, अत्र प्रयोजकदृढवाक्यात्प्रयोज्य-  
दृढप्रवृत्तिं दृष्ट्वा बालस्य । प्रसिद्धपदसामानाधिकर-  
ण्यात्, यथा 'पक्षी आम्रं भक्षयती'ति श्रुत्वाम्रभक्ष-  
णार्थं जानाति, पक्षीति तदानीं प्रतिपद्यते ॥

कार्ये व्युत्पत्तिरिति नियमं व्युदस्यति ॥

आप्तोपदेशेन, यथा 'अयं घट' इति । दृढव्यवहारेण, यथा 'गा-  
मानये'त्यादौ । प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन, यथा 'सहकारतरौ  
मधुरं पिको रौतौत्यादौ ॥

कार्यान्विते शक्तिरिति मतं दूषयति ॥

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३६ ॥

कार्ये व्युत्पत्तिर्दृष्टा, यथा 'अहरहः संध्यामुपासीते'ति ।  
सिद्ध्यर्थे च दृष्टा, यथा 'हरिर्देवाधिदेवः' । तथा हि  
विध्यर्थवादमन्त्रात्मका वेदाः । विधौ "कार्यतैकार्थसम-  
वेतायामिष्टसाधनतायां प्रामाण्यम् । विधिश्चैकैक-

भक्तत्वेनार्थवादस्यापि पारंपर्येण प्रवर्तकत्वात्प्रामा-  
ण्यम् । विहितस्मारकत्वेन<sup>१</sup> मन्त्रस्यापि प्रामाण्यम् ।  
यत्तु<sup>२</sup> प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्मन्त्रार्थवादयोः प्रामाण्यं, न तु  
प्रतिपादकत्वं, तन्न । उत्पत्तावस्ति प्रवृत्त्यर्थत्वं, ज्ञप्तौ  
तु सिद्ध्यर्थपरत्वमेव । तस्मात्सिद्ध्यर्थप्रतिपादकयो-  
रप्यर्थवादमन्त्रयोः प्रामाण्यमिति ॥

अतीन्द्रियत्वाद्देदार्थस्य कथमुभयथा व्युत्पत्तिरित्य-  
त्राह ॥

कार्यं कार्यान्विते । नियमः शक्तिनियमः, तत्रैव शक्तिरिति यावत् ।  
कार्यं इव<sup>३</sup> सिद्धे प्रयोगदर्शनात् ॥

ननु वेदे कार्यान्विते शक्तिरस्तु । तत्राह ॥

‘लोकव्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः’ ॥ ४० ॥

य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति सामान्यादिहापि  
व्युत्पत्तिरिति ॥

१ C °स्मारकत्वे । २ B अथ instead of यत्तु, C यत्तु अथ ।  
३ B omits अपि । ४ a इति । ५ So reads Aniruddha  
only; Mahādeva and the others have लोके व्यु० । ६ a  
कार्यं instead of वेदार्थः । ७ Vijnāna has °प्रतीतिः; cf.  
Aph.<sup>3</sup> 344, notes 2, 3 ।

भवेदेवं, यदि वेदस्य पौरुषेयत्वं स्यात्, न चैव-  
मित्याह ॥

य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायादिति भावः ॥

अथ वेदप्रामाण्यमाह ॥

न त्रिभिर्गपौरुषेयत्वाद्देदस्य तदर्थस्याप्यन्तोन्द्रिय-  
त्वात् ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्य निराकृतत्वात् अन्यस्यासंभवात्, भ्रान्तेः  
पुरुषधर्मत्वेनाप्तत्वानिश्चयाद्देदस्याप्रामाण्यापत्तेरिति ।  
वेदाप्रामाण्ये 'यागादावनाश्वास इति ॥

वेदप्रामाण्यप्रतिपादनार्थमाह ॥

न वेदस्याप्रामाण्यं अपौरुषेयत्वात् । तच्च त्रिभिर्हेतुभिः, ईश्वरस्य  
निराकरणेन, अन्यस्यासंभवेन, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वेनाप्तत्वानिश्चये-  
नेति । नन्वस्तु कस्यिद्विशिष्टो<sup>१</sup> जीवः कर्ता । तच्चाह । तदर्थस्य  
वेदार्थस्य स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावादिरूपस्येन्द्रियाद्यगोचरत्वात् ॥

ननु धर्मा वेदार्थः, स च यागदधिगुक्तादिरूपो नातीन्द्रियः ।  
तच्चाह ॥

१ अपि is read by Aniruddha only and omitted by  
the others; cf. Aph.<sup>३</sup> 345, note 1 । २ C योग० । ३ A  
•प्रामाण्यं । ४ a •द्विशिष्टे ।

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

वैशिष्ट्यं कालदेशपात्रापेक्षया, तन्निरपेक्षत्वे न स्वरूपतो धर्मत्वम् । अन्यथाऽशुद्धकाले श्लेष्मदेशे महापातकिभिः<sup>१</sup> कृता यज्ञादयो धर्महेतवः स्युः । न चैवम् ॥

अज्ञस्य फलदर्शनाद्देदप्रामाण्यमिति व्युत्पत्त्या किं क्रियत इत्यत्राह ॥

न यागादिमात्रं<sup>२</sup> धर्मः, शूद्रकृतयागादेरपि धर्मतापत्तेः, किं तु स्वर्गसाधनत्वावच्छिन्नः, स चातीन्द्रिय एव । कुतः । वैशिष्ट्यात् ।

‘अधिकारिदेशकालादिवैशिष्ट्यं हि स्वर्गसाधनत्वांश’ एवोपयोगि, न तु यागादिस्वरूपे ॥

व्युत्पत्तेरुपयोगमाह ॥

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते<sup>३</sup> ॥ ४३ ॥

अयं शब्दो ऽत्र वाचकत्वेन मुख्यो ऽत्र गौण इति व्यवच्छिद्यते ॥

व्युत्पत्तिसिद्धिः कथं ज्ञायत इत्यत्राह ॥

बोधकताख्या शब्दस्य सहजा शक्तिर्व्युत्पत्त्या शक्तिग्रहेण<sup>४</sup> व्यवच्छिद्यते,

१ A C वैशिष्ट्यात् । २ A C वैशिष्ट्यं । ३ B adds च । ४ c •मात्रः । ५ So far the commentary is missing in a । ६ a स्वर्गस्य धनत्वांश । ७ B विच्छिद्यते । ८ a शक्तिग्रहेण ।

मुख्यगौणताभ्यां व्यवस्थाप्यते । यस्य हि साक्षात्प्रत्ययस्तत्र मुख्यबोध-  
कता, यस्य तु शक्यद्वारा तत्र गौणबोधकतेति । उपयुज्यते चैतत्  
'मन्त्रस्य मुख्य एवार्थे' विनियोगो, न गौण' इत्यादिनिर्णये ॥

शक्तिसिद्धिस्त्वर्थप्रत्ययरूपकार्यानुमेयेत्याह ॥

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वान्तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धाप्रसिद्धेषु लौकिकवैदिकपदार्थेषु ज्ञानजनक-  
त्वात् व्युत्पत्तिसिद्धिः ॥

वेदनित्यत्वं निराकरोति ॥

योग्यायोग्येषु लौकिकवैदिकेषु तत्सिद्धिः शक्तिसिद्धिः ॥

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वमृते ॥ ४५ ॥

श्रुतिस्तावत् 'नाहरासीन्न \*राचीरासीत्' 'स तपो  
ऽतप्यत, तस्मात्तपस्तेपानाच्चयो वेदा अजायन्त' । अनु-

१ a एवार्थे । २ a omits रूप । ३ A C and one of F. E. Hall's MSS. (cf. Aph.<sup>3</sup> 347, note 1) तत्सिद्धेः ।  
४ प्रसिद्धा० is missing in A । ५ A अनुबन्तरासिद्धिः । ६ B a कार्यमृतेः; cf. Aph.<sup>3</sup> 347, note 4 । ७ A C राचि० ।  
८ B \*रासत् । ९ B जायन्त ।

मानं च कृतकत्वादित्यादि । प्रत्यक्षेणाप्युच्चरितप्रध्वं-  
सिनो वर्णा इति गृह्यन्ते । यस्तु 'स एवायं कवर्ण' इति  
प्रत्ययः, स सामान्यविषयः ॥

अनित्यत्वात्पौरुषेया वेदा इति । तच्चाह ॥

'त्रयो वेदा अजायन्ते'ति श्रुतेः कृतकत्वेनानित्यत्वानुमानात् । वर्ण-  
षूत्पत्तिध्वंसयोः प्रत्यक्षाच्चेति बोध्यम् ॥

अनित्यत्वे<sup>१</sup> पौरुषेयत्वापत्तिः । तच्चाह ॥

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

निराकृत ईश्वर इत्यभिसंधिः ॥

अन्य एव कर्ता भविष्यतीत्यच्चाह ॥

ईश्वरनिराकरणादिति भावः ॥

अन्य एव कर्तास्त्वित्यत आह ॥

न<sup>२</sup>, मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

मुक्तस्य निःसङ्गत्वात्कर्तृत्वायोगात्, अमुक्तस्य युगपदु-  
पादानानभिज्ञत्वादिति ॥

१ b °न instead of °ना° । २ a अनित्ये । ३ न is pecu-  
liar to Aniruddha and omitted by the other com-  
mentators ।



अपौरुषेयत्वात्तर्हि नित्यत्वम् । अत आह ॥

मुक्तस्य निःसङ्गत्वेनामुक्तस्य धर्माद्यनभिज्ञत्वेन कर्तृत्वायोग्यत्वात्<sup>१</sup> ॥

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥

स्पष्टम् ॥

अङ्कुरादीनामपि सकर्तृकत्वं कार्यत्वादिति पक्षे  
मुक्तस्य कर्तृत्वमित्यत्राह ॥

नह्यपौरुषेयत्वनित्यत्वयोर्व्याप्तिरस्ति, अङ्कुरादौ व्यभिचारात् ॥

अङ्कुरादौनामपि कार्यत्वात्सकर्तृकत्ववादिनं<sup>२</sup> प्रत्याह ॥

तेषामपि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रमक्तिः ॥ ५६ ॥

अङ्कुरादीनां<sup>३</sup> कर्तुरदृश्यत्वात्प्रत्यक्षबाधः । अयोग्यश्च  
कर्ता नास्तीत्युक्तम् । आदिशब्दाद्व्याप्यत्वासिद्धिर्दर्शिता ॥

अनित्यत्वपौरुषेयत्वयोर्व्याप्तिर्नास्तीत्याह ॥

तद्योगे कर्तृयोगे दृष्टस्याकर्तृकत्वस्य बाधः । आदिशब्दात् अदृष्ट-

१ a कर्तृत्वाद्ययोग्यत्वात्, c कर्तृत्वाद्ययोग्यत्वात्, corrected from कर्तृत्वाद्ययोग्यत्वात् । २ There is a lacuna in B from here to the beginning of Sūtra 50; Vijñāna's commentary to Sūtra 49 is inserted instead । ३ b •त्वा• instead of •त्व• । ४ a •वादिनः । ५ C adds अपि ।

सकर्तृकत्वकल्पनम्<sup>१</sup> । कार्यत्वहेतुस्त्वप्रयोजक इति भावः ॥

किं तर्हि सकर्तृकम् । तच्चाह ॥

यस्मिन्नदृष्टे ऽपि कृतबुद्धिरुपजायते, तत्पौरुषेयम्

॥ ५० ॥

यथा घटादिकं, न तु वृक्षादिषु । अदृष्टे ऽपीति कर्त-  
र्यदृष्टे ऽपि । न कार्यमात्रं सकर्तृकं, किं तु कार्यविशेषः ॥

परतः प्रामाण्यं दूषयति ॥

अदृष्टे ऽपि कर्तरि । अङ्कुरादौ तु न कृतमिति बुद्धिः, किं  
तत्पञ्चमिति । पौरुषेयं सकर्तृकम् ॥

निजशक्तिभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् । ५१ ॥

‘निजशक्तिज्ञानजनकसामग्रीमात्राधीनं’ प्रामाण्यं, न  
त्वधिकं गुणमपेक्षते, उत्पत्तिपक्षे । ज्ञानपक्षे<sup>२</sup> ऽप्यौत्सर्गि-  
की ज्ञानग्राहकाणां प्रामाण्यबोधशक्तिः । तदभिव्यक्तेः

१ a °सकर्तृकत्वकल्पनं, b °सकर्तृककल्पनं । २ Mahâdeva  
reads निजशक्त्याभिव्यक्तेः, cf. Aph.<sup>3</sup> 352, note 4; my MSS.  
bc are wrong in giving the reading of the other  
commentators । ३ Corrected; A C निजशक्तिः ज्ञा०, B  
निजशक्तिर्ज्ञा० । ४ A C insert प्रमाणाणां । ५ ज्ञानपक्षे is mis-  
sing in C । ६ B °बोध्यं, C °बोधं ।

स्वतः प्रामाण्यं, झटिति प्रवृत्तेश्च । यत्रापि<sup>१</sup> शङ्कानिवृत्तये  
प्रामाण्यजिज्ञासार्थं प्रमाणानुसरणं<sup>२</sup>, तत्रापि कारण-  
दोषोत्सारणाय,<sup>३</sup> न गुणाय । अत एवाप्रामाण्यं<sup>४</sup> प-  
रतः, तत्र दोषस्यापि कारणत्वादिति ॥

बौद्धमतं<sup>५</sup> दूषयति ॥

निजगत्त्वेव ज्ञानजनकनिजगत्त्वेवाभिव्यक्तेः, प्रमात्वस्येति शेषः । स्वतः  
प्रामाण्यं प्रमात्वावच्छिन्नजनकत्वं, न तु गुणाधीनं, येन वेदप्रामाण्या-  
र्थमाप्तकर्तृकत्वं वेदस्यापेक्ष्येत । <sup>६</sup>अनाप्तकर्तृकत्वं पुनरप्रामाण्यप्रयो-  
जकमिति । अधिकमाकरे ॥

इदं रजतमित्यादिभ्रमेषु बौद्धमतं दूषयति ॥

नासतः स्थानं नृशृङ्गवत् ॥ ५२ ॥

इदं रजतमित्यसदेव शुक्तिरजततादात्म्यं प्रतिभाति ।  
तन्न, असतो ऽर्थक्रियाविरहात् ज्ञानजनकत्वानुपपत्तेः,  
यथा मनुष्यशृङ्गस्य ॥

°प्राभाकरमतं दूषयति ॥

१ A यत्राभि० । २ B प्रमाणानुसरणं, C प्रमाणानुसारणं । ३ A C  
°दोषोद्धारणाय । ४ A एव प्रामाण्यं । ५ C बौद्धमतं । ६ bc  
नान्यकर्तृकत्वं । ७ A C प्रभा० ।

असदेव शुक्तिरजततादात्म्यं भातीति यत्तन्न, असतो ऽर्थक्रियाविर-  
हितत्वेन 'ज्ञानजनकत्वानुपपत्तेः, नृष्टङ्गस्येव ॥

प्राभाकरमतं दूषयति ॥

न, सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

इदं रजतमिति 'इदमि'ति पुरोवर्तिविषयं, 'रजत-  
मि'ति स्मरणम् । द्वे इमे संवित्ती । भेदाग्रहात्प्रवृत्तिः ॥  
न, अभेदग्रहणात्प्रवृत्तिदर्शनात्, नेदं रजतमिति बा-  
धाच्च । न च सम्यग्ज्ञानस्य बाधो ऽस्ति । तथा<sup>१</sup> सत्ययं  
घट इति ज्ञाने जाते 'नायं घट' इति ज्ञानं स्यात् ॥

'वेदान्तिमतं दूषयति ॥

इदमिति रजतमिति च द्वे ज्ञाने, एकं ग्रहणमितरस्मरणम् ।  
भेदाग्रहात्प्रवृत्तिः, न भेदग्रहादिति प्राभाकराः । तन्न, 'नेदं  
रजतमि'ति बाधदर्शनात् । अधिकमन्यच्च ॥

वेदान्तिमतं निराकरोति ॥

नानिर्वचनीयस्य, तद्भावात् ॥ ५४ ॥

इदं रजतमित्यसत्त्वे ऽपरोक्षज्ञानाभावात् सत्यत्वे

बाधाभावात्<sup>१</sup>, अतः सदसद्विलक्षणा<sup>२</sup>निर्वचनीयत्वम् ।

तथा च

न सत्त्वे बाधसंवित्तिर्न भानमसतो ऽपि च ।

न हयात्म विरुद्धत्वादतस्तत्त्वान्तरं कुतः ॥

मायामयत्वसिद्धौ तु प्रपञ्चस्य प्रमाणतः ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं <sup>३</sup>व्यावहारिकम् ॥

अद्वैतागमवाक्यं तु तत्त्वावेदनलक्षणम् ।

प्रमाणभावं भजते<sup>४</sup> बाध<sup>५</sup>वैधुर्यहेतुतः ॥

तस्मान्मायामयत्वे ऽपि युक्ता ब्रह्मणि मानता ।

अद्वैतागमवाक्यानामिति तावद्व्यवस्थितम् ॥

तन्न, इदं रजतमित्यनेनैव निर्वचनीयत्वात्, 'न सन्ना-  
सन्नि<sup>६</sup>'त्यनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनाच्च<sup>७</sup> ॥

न्यायमतं दूषयति ॥

तदभावात् 'न' सत् नासदित्यनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनेनानिर्वचनी-  
याभावात्<sup>८</sup> ॥

नैयायिकमतं निराकरोति ॥

१ सत्त्वत्वे बाधाभावात् is missing in A ; C has सत्त्वत्वे भावात् ।  
२ B ०४० instead of ०४१० । ३ A C व्यव । ४ A C भजता ।  
५ B भाव । ६ B निर्वचनीयत्वाच्च । ७ तदभावात् न is miss-  
ing in a । ८ a adds वा ।

नान्यथास्यातिः, स्ववचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

इदं रजतमिति शुक्तिरेव रजतात्मनावभासत<sup>१</sup> इति ।  
न । अन्यदन्यात्मनावभासत<sup>२</sup> इति संविद्विरुद्धम् ॥

आरोपितरजतमेव तत्रावभासत इति स्वमतमाह ॥

शुक्तिरेव रजतात्मनावभासत इति, आरोपितरजतमेव तत्रावभासत  
इति स्ववचसोः परस्परविरोधात् ॥

स्वमतमाह ॥

<sup>३</sup>सदसत्स्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

इदं रजतमिति पुरोवर्तिविषयतया सत्, अबाधनात् ।  
रजतविषयतया त्वसत्, बाधात् । तस्मात्सदसतो<sup>४</sup> त-  
त्त्वम् ॥

स्फोटं निराकरोति ॥

‘इदं रजतं’ सदसदात्मकम् । ‘नेदं रजतमि’ति हि रजतस्य बाधो,  
न पुरोवर्तिन इति ॥

स्फोटं निराकरोति ॥

१ A C •त्तनावभासत । २ A C संविद्विरुद्धः । ३ A सद-  
सत्स्यातिः । ४ B तस्मात्सदसतो ।

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रतीतिर्वर्णेषु<sup>१</sup>, अप्रतीतिः स्फोटे । तस्मान्न स्फोटात्मकः शब्दः । यदि वर्णाः किञ्चिदपि न प्रतिपादयन्ति, स्फोटप्रतिपादनमपि कुतः । अथ प्रतिपादयन्ति, किमन्तर्गडुना स्फोटेन, वर्णा एव प्रतिपादकाः सन्तु । नानात्वादपि<sup>२</sup> न स्फोटसिद्धिः ॥

प्रत्यक्षबाधाद्देदस्यानित्यत्वमुक्तम् । वर्णानामनित्यत्वं प्रतिपादयति ॥

प्रतीतिर्वर्णानां, अप्रतीतिः स्फोटस्य वर्णातिरिक्तस्य । तस्मान्न स्फोटः शब्दः, किं तु वर्णा एव ॥

ते चानित्या इत्याह ॥

न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतिः ॥ ५८ ॥

प्रत्यक्षादेः शब्दश्रवणानन्तरं नास्तीति प्रतीतिः । अन्यथा घटस्यापि नित्यत्वं स्यात्<sup>३</sup> ॥

प्रकृतिपुरुषादन्यत्सर्वं कार्यमिति "प्रतिपादनार्थं" शङ्कते ॥

१ B प्रतीतिर्वर्णैः । २ A तथा अनुमानादपि । ३ B omits शब्दः । ४ B omits स्यात् । ५ A C add नित्यत्वम् ।

उत्पन्नो गकार<sup>१</sup> इत्यादिप्रतीतेः ॥

आशङ्कते ॥

पूर्वमिदमस्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव<sup>२</sup> घटस्य ॥ ५९ ॥

यथान्धकारस्थो घटो दीपेनाभिव्यज्यते, तथा वर्णा  
ध्वनिभिर्यज्यन्ते<sup>३</sup> । तदभावान्न सन्तीति प्रतिभानं, न  
त्वसत्त्वात्<sup>४</sup> ॥

समाधानमाह ॥

दूषयति ॥

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत्सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिमाश्रित्य नित्यत्वमुच्यते, ततः सत्कार्यसि-  
द्धान्तश्चेत्<sup>५</sup>, सिद्धसाधनम् ॥

एक एवात्मा । तथा च<sup>६</sup>

सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।

१ a गकारस्य । २ A C °व्यक्तिः प्रदीपेनेव । ३ B b °व्यङ्ग्यते ।

४ This commentary is literally repeated by Mahâdeva ।

५ B °सिद्धान्त इति । ६ A C यथा च, B तथा ।



भ्रान्तदृष्टिभिरेवात्मा तथैकः सन्पृथक्पृथक् ॥

तन्निराकरोति ॥

अभिव्यक्तिमाश्रित्य नित्यत्वकथनस्य को ऽभिप्रायः, किं सत्कार्यं न  
त्वसदिति, किं वा प्रकृतिपुरुषयोरिव नित्यत्वं वर्णानामिति । नाद्यः<sup>१</sup>,  
इष्टापत्तेः । अपरत्र वक्ष्यते ॥

एकात्मवादं प्रत्याह ॥

नाद्वैतमात्मनो, लिङ्गान्तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

जरामरणादिलिङ्गनियमात् ॥ पूर्वत्र<sup>२</sup> सिद्धवदुक्तं, इ-  
दानो<sup>३</sup> साध्यत<sup>४</sup> इत्यपौनरुक्त्यम् ॥

मा भूत्सजातोयाद्वैतम् । अनात्मानो भविष्यन्ति  
घटादयस्त्वात्मरूपा इति विजातोयाद्वैतं भविष्यती-  
त्यत्राह ॥

आत्मनो ऽद्वैतं ऐक्यं न । कुतः । लिङ्गात् जरामरणादितः आत्म-  
भेदसिद्धेः ॥ पूर्वचानैक्यं<sup>५</sup> सिद्धवदुक्तं, इह तु साध्यत इति न  
पुनरुक्तिः ॥

नानात्मनापि, प्रत्यक्षावाधात् ॥ ६२ ॥

१ b नाद्या । २ A C लिङ्गात् भेदप्रतीतेः; Nāgeśa has  
नाद्वैतमात्मनां००, cf. Aph.<sup>३</sup> 363, note 2 । ३ A C पूर्वे । ४ B  
वाध्यत । ५ B •स्वा• instead of •स्वा• । ६ b c पूर्वत्रैक्यं ।

'न अनात्मना घटादिना आत्मन एकत्वं, घटादीनां बाह्यत्वेन भेददर्शनात् । एकत्वे घटादीनामात्मत्वमात्मनश्च<sup>१</sup> परिणामित्वमिति ॥

सजातीयविजातीयाद्वैतं भविष्यतीत्यत्राह ॥

अनात्मना घटादिनापि नात्मन एकत्वं, प्रत्यक्षबाधात् ॥

किं च ॥

नोभाभ्यां, तेनैव ॥ ६३ ॥

अबाधितप्रत्ययेनैव<sup>२</sup> भेददर्शनात् ॥

एवमद्वैतश्रुतिविरोध इत्यत्राह ॥

तेनैव प्रत्यक्षबाधेनैव । उभाभ्यां आत्मानात्मभ्यां ऐक्यं न । 'त्वं सुखी, अहं दुःखी, घटो ऽयमि'त्याद्यबाधितप्रत्यया एवात्मैक्यबाधकाः<sup>३</sup> सन्तीति भावः ॥

नन्वाद्वैतश्रुतेः का गतिः । तत्राह ॥

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अन्धानां तच्छ्रुतेरन्यपरत्वं सामान्यपरत्वम् ॥

१ The first two words are missing in C । २ A C omit च । ३ A °प्रत्ययेष्वेव, C °प्रत्ययेष्वेव ! । ४ B °बाधता ।

एकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि<sup>१</sup> नास्ती-  
त्याह ॥

तत्र आत्मैक्यश्रुतौ आत्मत्वैकत्वं<sup>२</sup> प्रतिपादिकायां अविवेकानां मूढानां  
अन्यपरत्वं आत्मैक्यपरत्वं भातीति शेषः । तथा च न श्रुतिविरोध  
इति भावः ॥

किं चैकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि नोपपद्यत इत्याह ॥

नात्माविद्या<sup>३</sup> नोभयं जगदुपादानकारणं निःसङ्ग-  
त्वात् ॥ ६५ ॥

कूटस्थत्वान्नात्मा कारणम् । अविद्याया असत्यत्वान्न  
कारणत्वम् । सत्यत्वे ऽद्वैतहानिः । संबन्धाभावान्नोभयं<sup>४</sup>  
कारणम् ॥

चिदानन्दस्वरूप आत्मेत्यत्राह ॥

नात्मा कूटस्थत्वात् । अविद्या सती<sup>५</sup> चेत्, द्वैतापत्तिः, असती<sup>६</sup> चेत्,  
न कारणं बन्ध्यापुत्रवत् । अत एव नोभयमपि ॥

चिदानन्दरूप आत्मेति तन्मतं दूषयति ॥

१ A C •करणमपि । २ b c आत्मैक्यत्वम् । ३ Mahâ-  
deva reads नात्मा नाविद्या ; cf. Aph.<sup>३</sup> 366, note 2 ; my  
MSS. bc exhibit the wrong reading नात्मनाविद्या ;  
Nâgeśa has नात्मनाद्यविद्या । ४ AC तयोरसंबन्धान्नोभयं । ५  
Corrected ; a सति, b संतीति, c संभवतीति । ६ a असति ।

नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

आनन्दः सुखम् । चित् ज्ञानम् । आनन्दचिद्रूपत्वे द्वैत-  
त्वापत्तिः<sup>१</sup> । न च 'आनन्दो न<sup>२</sup> विषयजं सुखं, चित्तिर्वा  
वृत्तिज्ञानं, किं त्वन्यदेवालौकिकमि<sup>३</sup>ति वाच्यं<sup>४</sup>, असौ-  
किकत्वेना<sup>५</sup>प्रामाणिकत्वात् । प्रामाणिकत्वे<sup>६</sup> प्रमाणसत्त्वे-  
नैव<sup>७</sup> द्वैतत्वम् । किं च, आत्मन आनन्दरूपत्वं आनन्द-  
धर्मत्वं वा<sup>८</sup> । आनन्दधर्मत्वे द्वैतत्वापत्तिः, निर्गुणत्वा-  
दिश्रुतिविरोधश्च । आनन्दरूपत्वे संसारावस्थायां कथ-  
मानन्दो नानुभूयते । अविद्यातिरोधानादिति चेत्,  
अमूर्तत्वादविद्याया न तथा<sup>९</sup> कुश्चवत्तिरोधानसम्भवः<sup>१०</sup> ।  
अथाभिभवस्तिरोधानशब्दार्थः । नित्यस्य<sup>११</sup> विभुनो  
नाभिभवः ॥ अविद्याया मिथ्यात्वादात्मनः सत्यत्वान्ना-  
नयोः<sup>१२</sup> संबन्धः, वस्तुवस्तुनोः संबन्धाभावात्, संबन्धे  
वा निःसङ्गादिश्रुतिविरोधः । आनन्दानुभवे च कर्म-  
कर्तृविरोधः । किं आनन्दात्मत्वे किं प्रमाणम् । किं

१ B द्वैतापत्तिः । २ B omits न । ३ A बोध्यं । ४ B ० न०  
instead of ० ना० । ५ B प्रामाणिके । ६ B प्रमाणत्वेने० । ७ B  
omits वा । ८ A C निर्गुणादि० । ९ B omits न तथा । १०  
B ० घातासंभवः । ११ B चित्तगोर्नाभि० । १२ B सत्यत्वान्न नयोः ।

प्रमाणानुसरणेन, स्वयमेव प्रमाणरूपत्वादात्मन इति चेत्, तन्न<sup>१</sup>, प्रमाणव्यवस्थार्थं प्रमेयस्वीकारात्<sup>२</sup> । प्रमेयाभावात्किं प्रमाणेन परिच्छेत्तव्यम् । प्रमित्युपधानाभावाच्च प्रमाणत्वमेव नास्ति ॥ चिद्रूपत्वं च नानन्दरूपत्वं, द्वयोर्भेदात् । तयोरलौकिकत्वेनाभेदसिद्धिरित्यपि न, अलौकिकत्वादेव<sup>३</sup> व्याप्तिग्रहणाभावात् । ततो नात्मनो द्विरूपत्वमिति ॥ यदि च<sup>४</sup> मुक्तावानन्दो नानुभूयते, किं तेन । अनुभूयते चेत्, अनुभविचनुभवानुभवनीया वाच्याः । यथा च यावद्देहभावित्वेनात्मसाक्षात्कारादपि समाधिरित्युच्यते, देहपातानन्तरमात्मनः स्थितिरिति क्व समाधिः । तथा च<sup>५</sup> 'समाधौ सकलदुःखनिवृत्तेरानन्दलाभ' इत्यभिमान्यते । देहाभावात्समाधिनाशे क्लानन्दानुभवः । एवं च मुक्तावानन्दानुभवो भ्रान्त इति ॥

अथानन्दश्रुतेः का वार्ता । तथा च

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वांस<sup>६</sup> विभेति कुतश्चन ।

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य<sup>७</sup> मनसा सह ॥

इत्यबाह<sup>८</sup> ॥

१ B omits तत् । २ A C °स्वीकारः । ३ C व्याप्तादियद्वा ।  
४ B omits च । ५ A C रूपं च instead of विद्वांस । ६ A C  
प्राप्य । ७ B omits इत्यबाह ।

आनन्दः सुखम् । चित् ज्ञानम् । तयोर्लौके भेदात् । अलौकिक-  
मिदमिति चेत्, प्रमाणाभावे<sup>१</sup> न<sup>२</sup> सिध्येत् ॥ किं च, चित् आन-  
न्दरूपत्वे संसारदशायां कुतो नानुभवः । अविद्यातिरोधानादिति  
चेत्, साऽसंबद्धा कथं तिरोदध्यात् । संबद्धा<sup>३</sup> चेत्, असङ्गत्वश्रुति-  
विरोधः ॥ किं च, मुक्तावानन्दो ऽनुभूयते न वा । आद्ये, केना-  
नुभूयते । आत्मनेति चेत्, एकस्य कर्तृकर्मविरोधः । न चेत्,  
किमानन्दरूपतया ॥

अथ 'आनन्दं ब्रह्मणो विदास्य विभेति कुतश्चे'ति श्रुतेः<sup>४</sup>  
का गतिः । तच्चाह ॥

दुःखनिवृत्तर्गस्य ॥ ६९ ॥

व्यक्तम् ॥

प्रकारान्तरमाह ॥

सुखव्यपदेश इति शेषः ॥

प्रकारान्तरमाह ॥

विमूर्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

१ a प्रमाणाभावो । २ bc omit न । ३ a संबद्धा । ४ ac  
omit श्रुतेः ।

मन्दानां तामसानाम् । विमुक्तिप्रशंसा प्रवर्तनार्थं प्रो-  
त्साहनमिति ॥

मनोवैभवं निराकरोति ॥

मन्दानां राजसतामसानाम् । विमुक्तिप्रशंसा प्रवर्तनार्थं प्रोत्साहन-  
मित्यर्थः ॥

मनोवैभवं निराकरोति ॥

न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा, वास्या-  
दिवच्चक्षुरादिवच्च ॥ ६६ ॥

यच्च<sup>१</sup> 'शिरसि मे वेदना, पादे मे<sup>२</sup> सुखमि'ति ज्ञानं  
मनसो<sup>३</sup> विभुत्वं प्रतिपादयति, तदाशुसंचारित्वात्क-  
मौग्रहणनिमित्तम् । नानेन विभुत्वसिद्धिः ॥

दूषणान्तरमाह ॥

यत्तु<sup>४</sup> 'शिरसि मे वेदना, पादे मे<sup>५</sup> सुखमि'त्यादिज्ञानं मनसो

१ Vijnāna and Nāgeśa omit वास्यादिवच्चक्षुरादिवच्च which is found in all my MSS. of Aniruddha and Mahādeva; cf. Aph.<sup>३</sup> 370, note 3 । २ B omits यच्च । ३ B यापैमि instead of पादे मे । ४ B मनो । ५ A •कम• । ६ Corrected; my three MSS. have clearly पतु । ७ a omits मे ।

विभुत्वसाधकमाहुः<sup>१</sup>, तदाशुसंचारित्वात्मनसः क्रमाद्यहर्णनिमित्त-  
मिति न तेन विभुत्वसिद्धिः ॥

सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः<sup>२</sup> ॥ ७० ॥

सक्रियत्वादित्यनुमानं दर्शितम् । गतिश्रुतेरिति शब्दो  
दर्शितः ॥

अणुत्वे ऽपि 'कारणाभावा'न्नित्यं<sup>३</sup> भविष्यतीत्यत्राह ॥  
सक्रियत्वादित्यनुमानं दर्शितम् । गतिश्रुतेरिति सक्रियत्वे मानं  
दर्शितम् ॥

न निर्भागत्वं, तद्योगाद्घटादिवत्<sup>४</sup> ॥ ७१ ॥

न निर्भागत्वं नाकारणवत्त्वम् । तद्योगात् भागयो-  
गात् । किमस्य कारणम् । अहंकारः । षट्केन युगप-  
द्योगात्परमाणूनां सभागत्वंसिद्धिः । तस्माद्घटादिवद-  
नित्यं मनः ॥

१ a विभूत्वं । २ a °जा° instead of °ण° । ३ Mahâdeva  
adds च । ४ B adds स° । ५ C अणुत्वे कारणाभावा° । ६ B  
°न्नित्यत्वं । ७ Vijnâna and Nâgeśa have घटवत् which  
reading is exhibited by my MS. B ; the commentary  
shows, however, that घटादिवत् is the reading not only  
of Mahâdeva ( Aph.<sup>3</sup> 372, note 2 ), but of Aniruddha  
also । ८ A C समागित्व° ।



नित्यानित्यविभागमाह ॥

मनसो नाकारणकत्वं, कारणयोगात् । किमस्य कारणमिति चेत्,  
अहंकार इति गृहाण ॥

किं च ॥

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

स्पष्टम् ॥

दिक्कालादीनां नित्यत्वात्कथं सर्वमनित्यमित्यचाह ॥

प्रकृतेः कथं नित्यत्वम् । तचाह ॥

न भागलाभो भागिनो निर्भागत्वंश्रुतेः ॥ ७३ ॥

न कारणलाभो भागिनो जगत्कारणस्य प्रधानस्य,  
निर्भागत्वंश्रुतेः 'मूलकारणत्वान्नास्य कारणान्तरमिति'  
श्रुतेः ॥

आनन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति । तदूषयति ॥

भागाः कारणानि यस्य कार्यत्वे न सन्ति, तस्य प्रधानस्य न<sup>१</sup> कारण-

१ See Aph.<sup>3</sup> 374, note 2 । २ A निर्भागित्व० । ३ B  
omits मुक्तिः । ४ a omits न ।

लाभो<sup>१</sup>, निर्भागत्वश्रुतेः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति साधारण-  
प्रकृतित्वश्रुतेः, प्रधानस्य<sup>२</sup> कारणे<sup>३</sup> ऽनवस्थानाच्च ॥

आनन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति<sup>४</sup> मतं दूषयति ॥

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मकत्वात्<sup>५</sup> ॥ ७४ ॥

मुक्तौ धर्मधर्मिभावाभावात् । 'साभिव्यक्तिः किं सर्व-  
दास्ति । संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गः । अथ मुक्तौ  
क्रियते । कार्यभावस्यावश्यं<sup>६</sup> नाशात्पुनरनिर्माद्य इति ॥

विशेषगुणोच्छिन्तिर्माद्य इति दूषयति ॥

किमात्मस्वरूप आनन्द उतान्यः । अद्ये संसारदशायां मुक्तिप्रसङ्गः ।  
अन्ये कार्यभावस्यावश्यं नाशादनिर्माद्यापत्तिः ॥

विशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति मतं निरस्यति ॥

न विशेषगुणोच्छिन्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

विशेषनिषेधात्सामान्यगुणस्वीकारः । तथा च गुण-  
योगादनिर्माद्यः ॥

१ b कारखालाभो । २ ac सावधारणः । ३ c प्रधानः । ४ a  
सकारणं । ५ \*रिति is missing in c । ६ मुक्तिः is read by  
my three MSS. of Mahādeva ; cf. Aph.<sup>3</sup> 375, note 4 ।  
७ Vijñāna and Nāgeśa read \*निर्धर्मत्वात् ; so do my  
MSS. AC । ८ AC अभिव्यक्तिः । ९ B कार्यस्यावश्यं ।

देहपरिमाण आत्मा, तस्य देहमात्राद्गतिरेव मुक्ति-  
रिति<sup>१</sup> । तदूषयति ॥

तद्वदिति न मुक्तिरित्यर्थः । सामान्यगुणस्वीकारे प्रमाणाभावादिति  
भावः ॥

देहपरिमाणस्यात्मनो देहान्निष्क्रान्तस्य<sup>२</sup> सततोर्ध्वगमनं मुक्ति-  
रिति बाधमतं दूषयति ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य<sup>३</sup> ॥ ७६ ॥

नोर्ध्वगत्या मुक्तिः, 'निर्गुणनिष्क्रियनिर्धर्मक'<sup>४</sup> आत्मे'ति  
श्रुतेः । कुतो मुक्तिः, हस्तिहृदिदेहपरिणामित्वेन सं-  
कोचविकासाभ्यां सावयवत्वेनानित्यश्च स्यात् ॥

बौद्धमुक्तिं दूषयति ॥

देहपरिमाणत्वे ह्यात्मनो हस्तिहृदिदेहप्रवेशे उपचयापचययोराव-  
श्यकत्वेन सावयवत्वं वाच्यम् । ततश्चानित्यता स्यात् । अतो व्यापक-  
त्वमात्मन उचितम् । ततो निष्क्रियत्वादूर्ध्वगमनं न संभवतीति  
भावः ॥

बौद्धमुक्तिं दूषयति ॥

१ B omits इति । २ a संततो • । ३ a b • गतिनिष्क्रियस्य ।  
४ A C • निर्धर्म ।

नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥७७॥

स किमाकारो ज्ञानस्वरूपः । तथा च ज्ञानस्याप्युच्छेद इति कस्य मुक्तिः । अथ धर्मः । क्षणिकत्वात्सर्वदा<sup>१</sup> तन्नाशे संसारिणामपि मुक्तिः स्यात् । अथ वासनावशात्तदा न मुच्यते, वामनोच्छित्तिरेव मोक्षो ऽस्तु, किमाकारोपरागोच्छित्त्या ॥ आदिशब्दात्स्वच्छसंवित्प्रवाहस्यापि नश्वरत्वात्कस्य मुक्तिरिति ॥

बौद्धविशेषस्य<sup>२</sup> मुक्तिं दूषयति ॥

आकारस्य विषयस्य उपरागः संबन्धः । तदुच्छित्तिर्न मुक्तिः, पूर्वपूर्वविषयसंबन्धोच्छेदस्य सर्वक्षणिकत्वेन संसारे ऽपि सुलभत्वात्, स्वच्छसंवित्प्रवाहस्यापि क्षणिकत्वात् आत्मनो ऽपि क्षणिकत्वेन कस्य मुक्तिरित्यादिदोषाच्च<sup>३</sup> ॥

आत्मातिरिक्तसर्वोच्छेदो मुक्तिरिति मतं दूषयति ॥

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

स्पष्टम् ॥

शून्यं श्रुक्तिरिति दूषयति ॥

१ १/ transposes the two words क्षणिकत्वात् सर्वदा ।  
२ C omits स्वच्छ । ३ B बौद्धविषयस्य विशेषस्य । ४ a c add आत्मनि । ५ c omits आत्मातिरिक्तम् ।

को हि सर्वस्यापराधो, येन तदुच्छ्रित्तिः प्रार्थनीया स्यात् । असं-  
भवाच्च ॥

एवं श्रुत्यमपि । ७६ ॥

अपुरुषार्थत्वादेः । आदिशब्दादनुष्ठानाभावः सूचितः ॥  
'यद्यात्मा स्वीक्रियते, तदा तत्परिपन्थिनि द्वेषः, तद-  
नुकूले च स्नेह इति तयोर्बन्धहेतुत्वादनिर्योषः स्यात् ।  
'मैवम । नहि रागद्वेषमात्रादन्धः, किं तु तद्विशेषात् ।  
यथा बौद्धपक्ष एव न संवित्संतानमात्रादन्धः, स्वच्छ-  
संवित्संतानस्य मोक्षाङ्गत्वात्, तथा कैवल्यात्मपरि-  
पन्थिनि 'द्वेषान्निरूपहितात्मस्थितौ रागात्' बन्धः,  
प्रत्युत मोक्षहेतुत्वमेवेति ॥

कालदेशकर्मविशेषान्मुक्तिरिति । तद्वृषयति ॥

अपुरुषार्थत्वादिदोषात्, असंभवाच्चेत्यर्थः ॥

लोकोत्तरदेशे लोकोत्तरसकृद्वन्दनवितादिज्ञात एव मुक्ति-  
रिति दूषयति ॥

१ B यथात्मा । २ C नैवं । ३ A विद्वेषा० । ४ A ०पा०  
instead of ०प० । ५ A inserts च । ६ a अपुरुषार्थादि० ।

संयोगाश्च वियोगान्ता इति' न देशादिलाभो  
ऽपि ॥ ८० ॥

देशसंयोगस्य वियोगान्तत्वात्पुनः संसारः । आदि-  
शब्दात्कालकर्मणोरपि परिग्रहः । कालयोगस्याप्ये-  
वम् । कर्मणश्च' क्षयित्वात्पुनः संसार इति ॥

भागस्य जीवात्मनो भागिनि ब्रह्मणि योगो मुक्ति-  
रिति । तद्व्ययति ॥

स्पष्टम् ॥

भागस्य जीवस्य भागिनि ब्रह्मणि योगो मुक्तिरिति दूषयति ॥

न भागयोगो ऽभागस्य' ॥ ८१ ॥

न ब्रह्मणो भागो जीवात्मा, ब्रह्मणो भागाभावात् ।  
योगस्य वियोगान्तत्वात्पुनर्वन्धप्रसङ्गः । अथ संसार-  
कारणाभावान्न वियोग इति, एवं च स एवास्तु, किं  
भागयोगकल्पनया ॥

अखिमादिसिद्धिरेव' मुक्तिरित्यत्राह ॥

१ A C omit इति । २ A C omit च । ३ So reads Ani-  
ruddha only ; Mahâdeva has न भागियोगो भागस्य like Vi-  
jñâna and Nâgeśa । ४ A C ०चिद्धिरपि ।

१ ब्रह्मजीवयोर्भागिभागत्वकल्पनायां मानाभावात्, योगस्य वियोगान्तत्वाच्च ॥

नाणिमादियोगो ऽप्यवश्यंभावित्वात्तदुच्छित्ते<sup>१</sup>रितर-  
वियोगवत् ॥ ८२ ॥

तेषामपि कार्यत्वादनित्यत्वम् । आदिशब्दास्तद्धिमा-  
गरिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यच्चकामा-  
वसायित्वमिति ॥

परमैश्वर्यपदप्राप्तेरेव<sup>२</sup> मुक्तिरित्यचाह ॥

मेन्द्रादिपदयोगो ऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

अनित्यत्वात् ॥

भौतिकानीन्द्रियाणीति<sup>३</sup> । तन्निरस्यति ॥

सूत्रे स्पष्टे ॥

इन्द्रियाणि भौतिकानीति निरस्यति ॥

१ a ब्रह्मणि instead of ब्रह्म० । २ c •भागी० । ३ a •भावि-  
तत्वात्० । ४ A •त्त० instead of •त्ते० । ५ So reads Ani-  
ruddha only ; Mahâdeva has •रितरयोगवत् like Vijñâna  
and Nâgeśa ; cf. Aph.<sup>३</sup> 380, note 1 । ६ C •प्राप्तिरेव । • B  
omits इति ।

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहंकारिकत्वेऽश्रुतेः ॥ ८४ ॥

तथा च,

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च

खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य<sup>१</sup> धारिणी ॥

भूतप्रकृतित्वमिति तु येनेन्द्रियेण यद्भूतकारणं तन्मात्रं  
गृह्यते, तस्य तत्प्रकृतित्वाभिमानाद्व्यपदेशः ॥

षट्पदार्थज्ञानान्मुक्तिरित्यत्राह ॥

भूतप्रकृतित्वमित्यत्र षड्व्रीहेस्त्वप्रत्ययः । सात्त्विकाहंकार<sup>२</sup>कार्यत्वं  
हीन्द्रियाणां श्रूयते पुराणादिषु । भूतप्रकृतित्वमिति लौकिको  
व्यपदेशस्तु येनेन्द्रियेण यद्भूतकारणं तन्मात्रं गृह्यते, तस्य तत्प्रकृति-  
त्वाभिमानकृतः ॥

षट् पदार्थाः, तज्ज्ञानान्मुक्तिः, षोडश पदार्थाः, तज्ज्ञानान्मु-  
क्तिरिति वैशेषिकनैयायिकमतदूषणाय सूत्रे ॥

न षट्पदार्थनियमस्तदोधान्मुक्तिः<sup>३</sup> ॥ ८५ ॥

१ The statement of F. E. Hall, Aph.<sup>3</sup> 381, note 2, that Mahâdeva has, instead of आहंकारिकत्व०, अहंकारत्व०, is not confirmed by my MSS.; b आहंकारिकत्व०, c अहं-  
कारिकत्व०, a अहंकारत्व० । २ AC त्रिभुवः । ३ b भूतिः । ४ b सात्त्विकारामहंकारः । ५ Thus Aniruddha only, the other commentators add च ; cf. Aph.<sup>3</sup> 381, note 4 ।



‘द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया इति । पृथिव्य-  
 तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति द्रव्याणि । रूप-  
 रसगन्धस्पर्शाः<sup>१</sup> संख्या परिमाणानि<sup>२</sup> पृथक्<sup>३</sup> संयोग-  
 विभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छादेषौ प्र-  
 यत्नश्च<sup>४</sup> गुरुत्वद्रवत्वक्षेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दा गुणाः ।  
 उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि कर्माणि ।  
 परमपरं च सामान्यम् । नित्यद्रव्यवृत्तयो ऽन्या वि-  
 शेषाः । अयुतसिद्धानां यः संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः सम-  
 वाय’ इति नास्ति नियमो ऽनियतपदार्थवादित्वात्सां-  
 स्थानाम् । न च तदोधान्मुक्तिः, आत्मज्ञानादेव मुक्तेः ॥  
 षोडशपदार्थज्ञानान्मुक्तिरित्यचाह<sup>५</sup> ॥

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

‘प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-  
 निर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रह-  
 स्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति<sup>६</sup> । प्रत्य-

१ B •स्पर्श• । २ B परिमाण• । ३ B पृथक्• । ४ Thus all three MSS; Vaiśeṣika Sūtra I. 6 प्रयत्नाश्च । ५ B transposes the two words •द्रवत्व-क्षेह• । ६ Corrected; AC उत्क्षेपणावक्षेपणा•, B उत्क्षेपणाविक्षेपणा• । ७ AC •रिति तथाह । ८ इति is read by my three MSS., but not in Nyāya Sūtra I. 1 ।

क्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि । आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गाः<sup>१</sup> प्रमेयम् । समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः<sup>२</sup> संशयः । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते<sup>३</sup> तत्प्रयोजनम् । लौकिकपरीक्षकाणां<sup>४</sup> यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः । तन्वाधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः । स चतुर्विधः<sup>५</sup> सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः । अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षभ्यामर्थावधारणं निर्णयः । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे वादः । यथोक्तोपपन्नञ्जलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । स प्रति-

१ तु is added in Nyāya Sūtra I. 9, but omitted by my MSS. | २ B समाने । ३ Corrected according to Nyāya Sūtra I. 23; my MSS. have •नुपकम्पि• । ४ AC विमर्शः । ५ B omits अर्थम् । ६ AC प्रवर्तते । ७ B •परीक्षिकाणां । ८ स चतुर्विधः is not found in the Nyāya Sūtra itself, but at the end of Vātsyāyana's commentary to I. 26 । ९ B •लोपननन• ।

पक्षस्थापनाहोनेन वितण्डा । 'सव्यभिचारैविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला' हेत्वाभासाः । वचनविधातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । तन्निविधं, वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च<sup>१</sup> । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्णनावर्णविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरण<sup>२</sup>हेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्<sup>३</sup> । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो ऽपसिद्धान्तो<sup>४</sup> हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि<sup>५</sup> । इयन्त इति न नियमः, न वा तदोधान्मुक्तिः । आदिशब्दादन्ये ऽपि नियतपदार्था निराकार्याः ॥

१ A omits स० । २ A ०२१० instead of ०२० । ३ B ०कला । ४ Nyāya Sūtra I. 52 reads चेति । ५ A C ०प्रकरणम् । ६ Corrected according to Nyāya Sūtra V. 1. 1; A C ०नुपलब्ध्यनित्यनित्य०; in B there is a lacuna । ७ A स्थानानां । ८ B ऽपसिद्धान्तो । ९ B omits ०स्थानानि ।

नित्याश्चतुर्विधाः परमाणवः, तैरेव महाभूतारम्भा-  
त्किं प्रधानेनेत्यत आह ॥

आदिशब्दादन्ये ऽपि नियतपदार्था निराकार्याः ॥

नित्यैश्चतुर्विधैः<sup>१</sup> परमाणुभिर्जगदारम्भ इति दूषयति ॥

नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

प्रधानात्सर्वमजायत, प्रकृतिपुरुषादन्यत्सर्वमनित्यमिति  
श्रुतेः कार्यत्वात्परमाणूनां न नित्यत्वं कारणत्वं वा ॥

एवं च परमाणुत्वमेव न भवतीत्याह ॥

प्रकृतिपुरुषयोरेव<sup>२</sup> नित्यत्वश्रवणेनेतरस्य सर्वस्य कार्यत्वावगमादित्यर्थः॥

कार्यत्वादेव च परमाणुर्न निरवयव इत्याह ॥

न तन्निर्भागत्वं<sup>३</sup> कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

यत्कार्यं, न तन्निर्भागि, यथा पट इति ॥

उद्भूतरूपवत्त्वाच्च प्रत्यक्षमित्यत आह ॥

१ b c add नियमैः । २ b •रेवेति । ३ So reads Aniruddha only, the others न निर्भागत्वं; cf. Aph.<sup>3</sup> 383, note 2 । ४ Between प्रत्यक्षं and इति, my MSS. add न चाद्यु [; C वायुः] तथेति कथं प्रत्यक्षं; this clause has been blotted out by me, as totally spoiling the connexion with the next Aphorism ।

परमाणूनामिति शेषः । यत्कार्यं, तन्न निर्भागं, यथा घट इति ॥

उद्धूतरूपनिबन्धनं द्रव्यप्रत्यक्षत्वमिति दूषयति ॥

न रूपनिबन्धनात्प्रत्यक्षत्वनियमः' ॥ ८६ ॥

‘इहायं पक्षी’त्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाभिचारादुद्धूतरूप-  
निबन्धनात्<sup>१</sup> प्रत्यक्षत्वनियमः । असौलौकिके<sup>२</sup> च समा-  
धिबलजे योगिप्रत्यक्षे न पर्यनुयोगो ऽस्ति ॥

अणु महद्दीर्घं ह्रस्वमिति चतुर्विधं<sup>३</sup> परिमाणं  
नास्तीत्याह ॥

‘इहायं पक्षी’त्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वादिति ॥

अणु महद्दीर्घं ह्रस्वमिति चतुर्धा परिमाणमिति<sup>४</sup> दूषयति ॥

न परिमाणंचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ६० ॥

१ So read Aniruddha and Mahâdeva only, Vijñâna and Nâgeśa have •प्रत्यक्षनियमः; cf. Aph.<sup>३</sup> 384, note 2; a प्रत्यक्षत्वमिति नियमः । २ A C •निबन्धनत्वाद् । ३ C असौलौकिकत्वे । ४ A समाधाधिः, C समधिः । ५ B चतुर्विधः । ६ b परिमाणा-  
नामिति । ७ One of F. E. Hall's MSS. of Aniruddha has परिमाणे, cf. Aph.<sup>३</sup> 384, note 5 ।

महदणुभ्यां<sup>१</sup> कार्यकारणयोगोद्यवहारसिद्धेः । एतत्प्र-  
भेदा एवान्ये परिमाणभेदा इति ॥

प्रकृतिपुरुषव्यतिरिक्तं<sup>२</sup> सामान्यं नित्यमस्तीत्युच्यते ॥

महदणुभ्यामेव तयोः कार्यकारणयोर्योगात्, अन्येषां परिमाणानां  
महदणुभेदत्वेनैवोपपत्तेः ॥

प्रकृतिपुरुषाभ्यामन्यत्सामान्यं नित्यमिति । <sup>३</sup>तदुच्यते ॥

अनित्यत्वे ऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं सामा-  
न्यस्य ॥ ८१ ॥

यथा 'सो ऽयं देवदत्त' इति न सामान्यविषया प्रत्य-  
भिज्ञा, तथाऽनित्यत्वे ऽपि सामान्यस्य बहुकालस्थैर्यात्<sup>४</sup>  
ज्वालादिषु<sup>५</sup> प्रत्यभिज्ञानमिति ॥

सामान्यासत्त्वं निराकरोति ॥

यथा 'सो ऽयं देवदत्त' इति न सामान्यविषया प्रत्यभिज्ञा, किं तु  
व्यक्तिविषया, व्यक्तिः स्थिरत्वात्, तथा सामान्यस्यापि स्थिरत्वात्प्रत्य-  
भिज्ञा, न तु नित्यत्वात् ॥

१ B महदणुभ्यां । २ B कार्यवन्नयोगः । ३ C omits  
• व्यतिरिक्तं । ४ b c प्रकृतिपुरुषाभ्याम् । ५ a omits तद् । ६ C  
• स्थैर्यात् । ७ B ज्ञानादिषु ।

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ६२ ॥

न सामान्यापलापः, प्रत्यभिज्ञानात् परोक्तयुक्तेः प्रत्य-  
क्षबाधात् ॥

अस्त्येकाकारा बुद्धिः, 'सान्यनिवृत्तिपरेत्यत आह' ।

तस्मात् प्रत्यक्षात् तदपलापः सामान्यापलापो न कार्यः । अबाधि-  
तप्रत्यक्षस्य विषयसाधकत्वादिति भावः ॥

अन्यापोहो<sup>१</sup> जातिरिति निरस्यति ॥

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ६३ ॥

अभावरूपत्वे प्रतियोगिस्मरणाधीनं ज्ञानं लभ्येत<sup>२</sup>, न  
तु विधिमुखतयेति ॥ तथा च

सिद्धश्चागौरपोह्येत, गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तच्च गौरेव वक्तव्यो नञ् यः प्रतिषिध्यते ।

गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति तदभावे च<sup>३</sup> गौः कुतः ॥

सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा भविष्यतीत्यत आह ॥

१ A सामान्यनिवृत्तिः, C सामान्यनिवृत्तिः । २ B •परा इत्यत्राह ।

३ b अन्यपोहो । ४ Corrected; A C लभेत, B लभते । ५ A C omit च ।

गोत्वादेः अगोभेदरूपत्वं न । कुतः । भावप्रतीतेः अगोरूपप्रतिद्योगि-  
स्मरणं विनैव भावरूपतया तत्प्रतीतेः । अत एवोक्तं .....१ इति ॥  
सादृश्यं पदार्थान्तरमिति निरस्यति ॥

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ८४ ॥

भूयोऽवयवसामान्ययोगः सादृश्यं, न तत्त्वान्तरं, प्रत्य-  
क्षेणैव बहुतरतयावयवग्रहणात् 'तत्सदृशोऽयमि'ति  
ज्ञानोत्पादात् ॥

प्रकारान्तरमाह ॥

तत्तद्व्यगुणादिरूपस्यैव प्रत्यक्षेणोपलभ्यमादित्यर्थः ॥

\*निजधर्माभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः ॥ ८५ ॥

\*अस्ति पदार्थानां निजा शक्तिः । सा तुल्यपिण्डान्तर-

१ c 'प्रतिद्योगी', a 'प्रतीते योगी' । २ Here follows the same quotation as in Aniruddha's commentary (b अवो-  
द्येत, a b c न भावः instead of नञा यः) । ३ A बहुतरतया-  
वयवः, B बहुतरतयावयवः, C बहुतरतयावयवः । ४ So reads Ani-  
ruddha only; Mahādeva has निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा like Vi-  
jñāna and Nāgeśa; cf. Aph.<sup>3</sup> 387, note 4 । ५ One leaf  
is missing in B, though the numeration is not inter-  
rupted; the lacuna reaches into the commentary to  
Aphorism 104 ।



दर्शनादभिव्यक्ता विशिष्टा सती 'सादृश्यो ऽयमि'ति  
सादृश्योपलब्धेः कारणं, न तु तत्त्वान्तरं सादृश्यम् ॥

संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानहेतुः सादृश्यमिति तत्सिद्धि-  
रित्यचाह ॥

निजशक्त्यभिव्यक्तिरिति अभिव्यक्ता<sup>१</sup> निजशक्तिरित्यर्थः । अभिव्यक्ता  
तत्तत्कार्यानुकूलतया सिद्धा । वैशिष्ट्यात् तादृशशक्तिसंबन्धात् । तदु-  
पलब्धेः सादृश्योपलब्धादित्यर्थः । तथा च, तत्तत्पदार्थनिष्ठा शक्ति-  
रेव 'सादृश्यप्रतीतिविषय इति भावः ॥

न संज्ञासंज्ञिसंबन्धो ऽपि ॥ ६६ ॥

न संबन्धज्ञानहेतुः सादृश्यं, व्यभिचारात्, अन्यत्राप्यु-  
पदेशादेः संज्ञासंज्ञिसंबन्धनिश्चयात् । कारणव्युत्पत्त्या  
विषयिणो ज्ञानस्योपलक्षणम् ॥

शब्दार्थयोनित्यः संबन्ध इति निरस्यति ॥

नित्य इति शेषः ॥

किं वज्रणा, शब्दार्थयोः संबन्ध एवानित्य इत्याह ॥

न संबन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ६७ ॥

शब्दार्थयोरनित्यत्वात्कथं संबन्धो नित्यः स्यात् ॥

१ a अभिव्यक्ता । २ "The reading of Nāgēśa is न संज्ञा-  
संज्ञिनोः संबन्धो ऽपि" Aph.<sup>3</sup> 388, note 4 ।

अजसंबन्धमापकरोति ॥

स्यष्टम् ॥

अजसंबन्धं निराकरोति ॥

नाजः संबन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् ॥ ८८ ॥

संयोगो भवन्कर्मजो भवेत्, न च नित्यस्य व्यापकस्य क्रियास्ति । महदादयश्चानित्याः, कथं तत्संयोगो नित्यः । आत्मनां च निर्धर्मत्वान्न तैः प्रधानेन संयोगो ऽस्ति । किं च<sup>१</sup>, येन प्रमाणेन वस्तु दृश्यते तेनैव संयोगग्रहणमिति धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः ॥

समवायं निरस्यति ॥

विशिष्टप्रतीत्या विशेषणविशेष्याधीनसंबन्धस्यैव सिद्धेः तस्य च विशेषणविशेष्याभावे<sup>२</sup> ऽसंभवात् संबन्धस्याजत्वमयुक्तमिति ॥

समवायं निरस्यति ॥

न समवायो ऽस्ति<sup>३</sup> प्रमाणाभावात् ॥ ८९ ॥

१ •प्रमाद्य• is read by Aniruddha only, the others have •मान• instead; cf. Aph.<sup>3</sup> 390, note 3 । २ Conjectural; A C, the two MSS. only available here, have न च which is evidently wrong । ३ b •स्याभावो । ४ “The reading of Nāgeśa is तत्राप्यस्ति” Aph.<sup>3</sup> 391, note 3 ।

समवायः संबद्धो<sup>१</sup> ऽसंबद्धो<sup>२</sup> वा । असंबद्धत्वे<sup>३</sup> कथमन  
संबन्धिनं कुर्यात् । संबन्धित्वे ऽन्यसंबन्धस्यासंभवात्  
समवाय एव<sup>४</sup> वक्तव्यः । तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यन-  
वस्थानान्नास्ति समवायः । यस्त्वविभागेन संप्रतिभास  
स संयोगविशेषवैचित्यात्, यथा तप्तायःपिण्डे वह्नेः<sup>५</sup>

यदि समवायो नास्ति, कथं शुक्लः पट इति अश्वे  
गच्छति गौरयमिति ज्ञानमित्यत्राह ॥

प्रमाणाभावमेवोपपादयति ॥

उभयत्राप्यन्यथामिद्वेः<sup>६</sup> प्रत्यक्षमनुमानं वा<sup>७</sup> ॥ १००

उभयत्रापि तादात्म्येनैवोपपत्तेः, अन्यथा सामानाधि-  
करण्यं न स्यादिति ॥

अनुमेया क्रिया स्यादित्यत्राह ॥

समवाये<sup>८</sup> हि शुक्लो<sup>९</sup> घट इत्यादिप्रत्यक्षं प्रमाणं, विशिष्टप्रतीति

१ A संबद्धो । २ A ऽसंबद्धो, C ऽसंबद्धो । ३ A असंबद्धत्वे  
४ Corrected, A C समवायो वा । ५ Corrected, A C वह्नि  
इ इति ज्ञानम् is missing in A । ६ My MSS. of Anirud-  
dha omit अपि which is read by the other commen-  
tators, and likewise required as Aniruddha's reading by  
his explanation । ७ The omission of न which is read  
by the others is peculiar to Aniruddha; cf. Aph.<sup>३</sup> 39:  
note 1; a नसिद्धिर्न । ८ "Nāgeśa gives प्रत्यक्षानुमाने" Aph  
392, note 2 । ९ a समवायो । १० c शुक्ल ।

विशेषश्चविशेषोभयसंबन्धविषया<sup>१</sup> विशिष्टप्रतीतितात् दृष्टीति  
प्रतीतिवदनुमानं च । उभयत्रापि तादात्म्येनैवान्वयासिद्धिः<sup>२</sup> । 'इह  
तन्नुषु पट' इत्यादिप्रतीतिस्तु स्ववासनामात्रकल्पिता, नार्थसा-  
धिका<sup>३</sup> । किं च, समवायः संबद्धः<sup>४</sup> संबन्धिनौ संबन्धयेत्, असंबद्धो  
वा<sup>५</sup> । आद्ये तस्यापि संबन्धान्तरं वाच्यमित्येवमवस्था । समवायस्य  
स्वरूपमेव संबन्धयेत्, आदावेव कुतो न तत् । असंबद्धत्वं<sup>६</sup> त्वन्याय्य-  
मेवेति ॥

देशान्तरसंयोगविभागाभ्यामनुमेयैव क्रिया, न प्रत्यक्षा, सूर्य-  
क्रियावदिति मतं निरस्यति ॥

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिप्रस्य तत्तद्वतोरेवा<sup>७</sup>-  
परोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥

निकटस्थस्य क्रियाक्रियावतोरेवापरोक्षप्रतीतेः । अन्य-  
था सिद्धस्य प्रत्यक्षस्य बाधाद्यदि संयोगविभागाभ्यां<sup>८</sup>  
कर्मानुमीयते, तयोरुभयवृत्तित्वाद्वृक्षमूलादग्रं गच्छति  
पुरुषे वृक्षे ऽपि कर्मानुमीयेत । ननु पुरुषकर्मणा संयोग-  
विभागसिद्धौ किमर्थं वृक्षे कर्म स्वीकर्तव्यम् । उत्पत्तौ

१ b •विषय । २ b •नेव सिद्धिः, c •नेवासिद्धिः । ३ b •सा-  
धिकाः । ४ Corrected; a b संबद्धः, c संबन्धः । ५ असंबद्धो  
वा is missing in b । ६ Corrected; a असंबन्धत्वं, b असं-  
बद्धसंबन्धत्वं, c असंबद्धसंबन्धत्वं । ७ Nāgēśa omits एव at both  
places in this Aphorism; cf. Aph.<sup>3</sup> 393, notes 2 and  
3 । ८ A वियोगाभ्यां ।

भवेदेवं, अव्यभिचारात्तु संयोगविभागाभ्यां वृक्षे कर्मा  
नुमानं न निवर्तते, किं च, अन्धकारे<sup>१</sup> 'भुजाग्रं मे कम्प-  
ते' इत्यादौ कम्पमाचक्षानं भ्रान्तिः<sup>२</sup> । सूर्यक्रियानुपल-  
म्भश्चातिदूरादिदोषात् ॥

पञ्चभूतारब्धं शरीरमित्यचाह ॥

नेदिष्ठस्य अतिनिकटवर्तिनः । तत्तदतोः क्रियाक्रियावतोः । तद्य-  
चानुभवापलापो नोचित इति भावः । सूर्यक्रिया तु दूरस्थत्वा-  
प्रत्यक्षा ॥

पञ्चभूतारब्धं शरीरमिति दूषयति ॥

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानायोगात्

॥ १०२

बहूनां भिन्नजातीयानाम् । उपष्टम्भकत्वे तु चतुर्ण-  
निमित्तत्वमस्त्येव । तेन च पाञ्चभौतिकत्वमुच्यत इति

नास्ति सूक्ष्मशरीरं प्रमाणाभावादित्यचाह ॥

उपादानत्वायोगादित्यर्थः । किं च, शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वे घटा-  
काग्रसंबन्धोऽस्येवाप्रत्यक्षत्वापत्तिः, योग्यसमवेतस्यैव प्रत्यक्षत्वनियमात्

शरीरं द्विविधमित्याह ॥

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमान-  
त्वात् ॥ १०३ ॥

मनसो निराश्रयस्य गत्यभावान्मरणे देहप्राप्तये मनस  
आश्रयो वक्तव्यः । स एवातिवाहिकं सूक्ष्मशरीर-  
मिति । श्रुतिरपि 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बला-  
द्यमः' । पुरि स्थूलशरीरे शेन इति पुरुषः सूक्ष्मदेहः ॥

अप्राप्तप्रकाशकमिन्द्रियं दूरे शब्दोपलम्भात् का-  
चाभ्रस्फटिकान्तरोपलब्धेऽप्येवमित्याह ॥

मनसो निराश्रयस्य गत्यभावाद्देहान्तरगमने आश्रयो वाच्यः । स एवा-  
तिवाहिकं सूक्ष्मं च शरीरमित्युच्यते । 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष  
द्यमो बलादि'त्यत्र पुरुषपदवाच्यमपि तत्, पुरि स्थूलशरीरे शेन  
इति व्युत्पत्तेः ॥

नेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमः, चक्षुषस्तैजसत्वेन विषयदेशे  
गमनसंभवेऽपि ओचादेशदभावात् । किं तु शब्द एव वीचीतरङ्ग-  
न्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा ओचदेशं गतः ओचेषण गृह्यते । गन्धो  
ऽपि साश्रवो ज्ञानदेशमागतो ज्ञाप्येन । एवमन्यथापि । दूरे<sup>१</sup> शब्द  
इत्यादिप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव कारणशब्दविषयिणी<sup>२</sup> 'वेत्यादिमतं  
निरस्त्यति ॥

१ C सूक्ष्मं । २ a नेन्द्रियाणामप्राप्य । ३ a b ज्ञानादेशः । ४ b  
c दूरः । ५ c clearly चेत्वादि ।

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्व

॥ १०४

नाप्राप्तार्थप्रकाशकत्वं यत्प्राप्तप्रकाशकत्वम् । श्रोत्रं च  
 त्तिद्वारेण शब्देन सह संबध्यते । काचादयस्तु स्वच  
 त्वान्न चक्षुःप्रसारं प्रतिबध्नन्ति । दूरे च दृष्टिद्वारे  
 वस्तुग्रहणम् । यद्यप्राप्तेर्न<sup>१</sup> गृह्णाति, कुक्ष्यव्यवहितव  
 दूरत्वेनाप्राप्तेरविशेषादव्यवहितमपि न गृह्णातेति  
 अथाप्राप्तेरपि गृह्णाति । अविशेषाज्जगदुदरदृष्टि र  
 गृह्णीयादिति ॥

यदि प्रसारि चक्षुः, तैजसं तर्हीत्यत्राह ॥

अप्राप्तानां विषयासंबद्धानां<sup>२</sup> प्रकाशकत्वमिन्द्रियाणां न, अप्राप्तेः न  
 बन्धात् । अथ व्याप्तत्वादिन्द्रियाणामस्येव संबन्धः । तत्राह 'सर्वप्राप्ते  
 तथा च जगदुदरवर्ति सर्वमेव गृह्णीयुः । तस्मादिलक्षणः संबन्ध अ  
 ष्यक इति भावः ॥

स<sup>३</sup> च दृष्टिरित्याह ॥

न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्दृष्टितस्तत्सिद्धेः ॥ १०

१ A यद्यप्राप्ते च । २ B गृह्णाते । ३ c विषयासंबद्धानां ।  
 सा । ५ Mahādeva puts this Aphorism after 107 ।

तेजस इवापसर्पणादूरे ऽपि प्रकाशकत्वात्तेजसमित्य-  
भिमानः । वस्तुतस्तु वृत्तिदारेण संबन्धात्तत्सिद्धेः प्रमेय-  
सिद्धेः ॥

वृत्तेरप्रत्यक्षत्वात्कथं वृत्तिसिद्धिरित्यत्राह ॥

तेजस इवापसर्पणात् दूरगमनात् न चक्षुः ।

वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फुरिताक्षस्य<sup>१</sup> यत्र च ।

अदृष्टानुगमनात्तत्र संबद्धानुवबोधिका<sup>२</sup> इति ॥

अमर्ता वृत्तिः कथं सर्पति । तत्राह ॥<sup>३</sup>

प्राप्तार्थप्रकाशनिष्ठावृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

व्यक्तम् ॥

वृत्तिः किं दीपज्वालेव भागरूपा गुणान्तरं वेत्य-  
त्राह ॥

व्यक्तम् ॥

वृत्तिस्वरूपमाह ॥

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः, संबन्धार्थं सर्पतीति<sup>४</sup>

॥ १०७ ॥

१ AC इवोप० । २ B omits ०क० । ३ Thus all three MSS.; cf. Aniruddha's commentary to 107 । ४ Cor-  
rected; my MSS. have ०बोधका । ५ This is the Ava-  
târana to Aphor. 108 । ६ a सर्पतीति ।



कार्यानुमेया वृत्तिस्तत्त्वान्तरमाहंकारिकं, अनियत  
पदार्थो यतः । असंबद्धस्य<sup>१</sup> ज्ञानायोगात् तदर्थं सर्पति  
तथा च

वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फुरिताक्षस्य<sup>२</sup> यत्र च ।

अदृष्टानुग्रहात्तत्र<sup>३</sup> संबद्धार्यावबोधिकाः<sup>४</sup> ॥

कथममूर्ताया वृत्तेः सर्पणक्रियेत्यत्राह ॥

कार्यानुमेया वृत्तिस्तत्त्वान्तरमाहंकारिकं,<sup>५</sup> न भागो न वा गुण  
अनियतपदार्थवादिनो हि सांख्याः । वाचा संबद्धस्य<sup>६</sup> ज्ञानायोग  
सर्पतीति शब्दो यथानुभवकल्पनार्थः ॥

ननु<sup>७</sup> यदि चतुर्विषयपर्यन्तं गच्छति, तर्ह्यतिवेगवत्त्वात्ते  
स्यात् । अत आह ॥<sup>८</sup>

न द्रव्ये नियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

अनियतत्वात्पदार्थानां न द्रव्य एव<sup>९</sup> क्रियानियम

१ C संबद्धस्य । २ B स्फुरिताक्षस्य ; cf. Mahâdeva's co-  
mentary to Aphor. 105 । ३ A C संबद्धार्या । ४ Corre-  
ed ; my MSS. have •बोधकाः, cf. Mahâdeva's co-  
mentary to 105 । ५ a •न्तरं माहंकारिकं । ६ a संबद्ध  
• b c तथा वाङ्मयः instead of ननु । ७ This is the A  
târâṇa to Aphor. 105 । ८ द्रव्ये is read by Anirudh  
and Mahâdeva only, Vijñâna and Nâgeśa have द्रव्य  
cf. Aph.<sup>१</sup> 398, note 3 । ९ C एव ।

किं तु यच्च प्रमाणं दृश्यते तदनुमन्यामहे । वृत्तौ च क्रिया दृष्टा, अन्यथा वस्तूपलम्भाभावात् ॥

देशभेदे भौतिकानोन्द्रियाणि भविष्यन्ति, यथा वृश्चिकदृष्टस्य देशभेदे मरणमित्यत्राह ॥

द्रव्य एव क्रियेति न नियमः, किं तु तद्योगात् क्रियायोगात् क्रियानियमः । यच्च प्रमाणं दृश्यते तच्च क्रियेत्यर्थः<sup>१</sup> । वृत्तिक्रियायां च विषयप्रकाशः साधक इति भावः ॥

देशभेदे भौतिकानोन्द्रियाणि भविष्यन्ति, यथा वृश्चिकदृष्टस्य मरणमिति । तत्राह ॥

न देशभेदे ऽप्यन्योपादानतास्मदादिवन्त्रियमः<sup>२</sup> ॥

१०६ ॥

स्वशरीर एव व्याप्तिर्गृहीता, आहंकारिकाणीन्द्रियाणि । तद्व्यभिचारे धूमो ऽप्यग्निं व्यभिचरेत् ॥

पाञ्चभौतिकमिति व्यपदेशे हेतुमाह ॥

अन्योपादानता भूतोपादानकत्वम् । इन्द्रियाणामिति शेषः । किं तु अस्मदादिवत् अस्मदादौन्द्रियाणामिव नियमः आहंकारिकत्वमेव । आहंकारिकाणीन्द्रियाणीति स्वशरीरे व्याप्तिर्गृहीता । तद्व्यभिचारे धूमो ऽप्यग्निं व्यभिचरेदिति भावः ॥

१ b inserts वृत्तिक्रियेत्यर्थः । २ Nāgārjuna reads 'अस्मदादिवन्त्रियमः' नियमः; cf. Aph.<sup>3</sup> 399, not 2 ।

यदि न पञ्चभूतोपादानकं शरीरं, तर्हि पाञ्चभौतिकमि  
व्यवहारः कथम् । तत्राह ॥

निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

पञ्चोपादानता निषिद्धा, न निमित्तता । तेन पा  
भौतिकमिति व्यपदेशः ॥

कति शरीरभेदा इत्यत आह<sup>१</sup> ॥

पञ्चभूतेति<sup>२</sup> निमित्तव्यपदेशात् तद्व्यपदेशः पाञ्चभौतिकेति नैमि  
कव्यपदेशः । उपादानतैव निषिध्यते, न निमित्ततेति भावः ॥

शरीरभेदानाह ॥

ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसंकल्पजसामिद्भिकं :  
ति न नियमः ॥ १११ ॥

ऊष्मजो दन्दशूकादिः । अण्डजाः पक्षिसर्पादय  
जरायुजो मनुष्यादिः<sup>३</sup> । उद्भिज्जा वृक्षादयः । संकल्प

१ A B इत्यत्राह । २ c पञ्चभूते । ३ A C •जरायुज उ  
ज्ज• । ४ संकल्पज is read by Aniruddha only (cf.  
commentary); the others have सांकल्पिक which read  
is erroneously exhibited by my MS. B (but in  
text only, not in the comm.) । ५ A C पक्षि  
६ A C omit the Visarga ।

मन्वादिः । सांसिद्धिको मन्त्रौषधादिसिद्धः । चत्वार्ये-  
वेति न नियमः ॥

देहे किं भूतं प्रधानमित्यत्राह ॥

सांक्षिपिकं मन्वादिशरीरं, सांसिद्धिकं मन्त्रौषधादिसिद्धिजमिति  
हेतोः चत्वार्येवेति न नियमः ॥

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यत्तद्व्यपदेशः पूर्व-  
वत् ॥ ११२ ॥

सर्वेष्विति बाहुल्येन, 'सूर्यादिलोके तैजसं शरीरमिति'  
श्रुतेः । तत्रापि बहुतरपार्थिवावयवावष्टम्भकत्वं, अ-  
ल्पत्वे चानुपभोगात् । पूर्ववदिति सर्वमेवोक्तम् ॥

देहे प्राणदर्शनात्तस्य देहारम्भकत्वशङ्कामपनयति ॥

सर्वेषु शरीरेषु पार्थिवमित्यसाधारण्यपदेशात् सूर्यादिलोकस्थे  
तैजसादिशरीरे ऽपि पार्थिवावयवावष्टम्भकत्वमेव तेजश्चादेः<sup>१</sup>, उप-  
भोगे पार्थिवावयवानामेवोपयोगात् । तद्व्यपदेशः इतरभूतव्यपदेशः ।  
पूर्ववत् निमित्ततयेत्यर्थः<sup>२</sup> ॥

प्राणो वायुरिति मतं निरस्यति ॥<sup>३</sup>

१ A C •पार्थिवावयवोपष्टम्भकत्वं । २ B अल्पं वायुदनुपभोगात् ।  
३ b •वष्टम्भकमेव तेजः । ४ a नियमतयेत्यर्थः । ५ The Avatāraṇa  
is missing in a ।

न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितत्त्वसिद्धेः<sup>१</sup>

॥ ११३ ॥

भौतिकवायोर्देहारम्भकत्वं, न तु प्राणवायोर्भौतिकत्वं,  
'प्राणात्सर्वमजायते'ति श्रुतेः । यावद्देहभावित्वे चारम्भ-  
कत्वभ्रमः<sup>२</sup> । सर्वेन्द्रियशक्त्या<sup>३</sup> प्राणो धार्यत इति याव-  
दिन्द्रियं<sup>४</sup> तावत्तत्त्वसिद्धिः प्राणधारणसिद्धिः<sup>५</sup> ॥

देहे<sup>६</sup> निष्पन्ने आत्माधिष्ठानं, आत्माधिष्ठिते वा  
देहनिष्पत्तिरिति<sup>७</sup> निर्णयमाह ॥

देहजनकस्य वायोर्न प्राणत्वं, सर्वेन्द्रियशक्तितः सर्वेन्द्रियशक्तिरूपेण<sup>८</sup>  
तत्त्वसिद्धेः प्राणसिद्धेः<sup>९</sup> । सामान्यकरणवृत्तिः प्राण इति भावः ॥

भोक्तुरधिष्ठानाद्देहागायतननिर्माणमन्यथा पृतिभा-  
वप्रसङ्गः<sup>१०</sup> ॥ ११४ ॥

१ F. E. Hall's statement "Instead of तत्त्वसिद्धेः, Vedânti Mahâdeva has तत्त्वसिद्धिः" (Aph.<sup>३</sup> 403, note 2) is wrong; none of my three MSS. nor the commentary offers this reading. २ B वारम्भकत्वविभ्रमः । ३ B शक्तीः । ४ B यावद्दीन्द्रियं । ५ प्राणधारणसिद्धिः is omitted in A C । ६ A C लिङ्गदेहे । ७ A C देहलिङ्गनिष्पत्तिरिति । ८ b देहे । ९ a रूपे । १० bc omit प्राणसिद्धेः । ११ So reads Aniruddha only (A प्रवृत्तिः, C प्रसक्तिः); Mahâdeva प्रसङ्गः, Vijñâna and Nâgeśa प्रसङ्गात्; cf. Aph.<sup>३</sup> 404, note 1 ।

स्फुटम् ॥

प्रधानमूलत्वाच्छरीरस्य तद्द्वारेणैवाधिष्ठानं भवि-  
ष्यतीत्यत्राह ॥

योनौ बीजमारभेत्यादिः<sup>१</sup> । अधिष्ठानात् संबन्धविशेषात् । पूति-  
भावः दुर्गन्धिता ॥

पुरुषस्य मृत्युप्रायं प्रधानम् । तद्द्वारैवाधिष्ठानमस्तु, न तु स्वात-  
न्येण, बीजादौ । तत्राह ॥

मृत्युद्वारा स्वाम्यधिप्रतिर्नैकान्तात् ॥ ११५ ॥

जडे मृत्ये ऽवलम्बिनी<sup>२</sup> सर्वत्र 'स्वस्थितिर्यथा, तथा  
जडस्य प्रधानस्याधिष्ठानाच्च पूतिभावविरोधः'<sup>३</sup> ॥

ब्रह्मरूपनिरूपणायान्येषां तुल्यरूपमाह ॥

प्रधानद्वारा पुरुषस्याधिष्ठितिः, नैकान्तात्, व्यभिचारात् सर्वत्र विद्य-  
मानत्वादिति यावत् । 'पूतिभावविरोधिनौति शेषः ॥

सुषुप्तिदृष्टान्तेन मोचे दुःस्वाभावं वक्तुमाह ॥

तस्माधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

१ a •त्वादि । २ A C and one of F. E. Hall's MSS. (Aph.<sup>3</sup> 405, note 2) have मृत्युवर्गद्वारा । ३ Corrected; A ऽवलम्बिनि, C ऽवलम्बितेन, B वर्णितेन । ४ A C सुस्थितिः । ५ A C •निरोधः । ६ c inserts न । ७ b सुप्तिः । ८ a •सुषुप्तः ।

ब्रह्मणा सह तुन्यरूपता, सर्वत्र बाह्यासंवेदनात्, न  
तु ब्रह्मरूपता ॥

ब्रह्मणः स्वरूपमाह १

ब्रह्मरूपता<sup>१</sup> दुःखसंवेदनम् ॥

मोक्षे विशेषमाह ॥

द्वयोः सबीजत्वमन्यस्य<sup>२</sup> तद्धतिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधिसुषुप्त्योः सबीजत्वं संस्कारवत्त्वं, अन्यस्य  
मोक्षस्य बीजहानम् ॥

समाधिसुषुप्त्योर्दृष्टा निरुद्धवृत्तिकत्वात्कृतकृत्यता, न  
तु मोक्षस्येत्यचाह ॥

सबीजत्वं पुनर्दुःखप्रयोजकसंस्कारवत्त्वम्<sup>३</sup> । तद्धतिः संस्कारवृत्तिः ॥

मोक्षे प्रमाणमस्तौत्याह ॥

द्वयोरिव त्रयस्यापि<sup>४</sup> दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

१ B offers, in place of this commentary and Avatârana, the beginning of Vijñâna's comm. and his Avatârana to Sûtra 117. २ a b ब्रह्मस्वरूपता । ३ So reads Aniruddha only (A C सबीजमन्यस्य); Mahâdeva सबीजत्वमन्यत्र, Vijñâna and Nâgeśa सबीजमन्यत्र; cf. Aph.<sup>३</sup> 406, note 4. ४ b •संस्कारत्वं । ५ "Vedânti Mahâdeva omits अपि" Aph.<sup>३</sup> 407, note 3.

यस्यापि मोक्षस्यापि दृष्टत्वात् श्रुत्यनुमानप्रतिपाद-  
नात्कृतकृत्यता, न तु द्वौ सुषुप्तिसमाधौ। सबीजत्वा-  
त्तयोः कृतकृत्यता गौणोति ॥

रागादौनां बन्धहेतुत्वात् किं वासनयेत्यत आह ॥

यथा सुषुप्तिः प्रत्यक्षमिद्धा<sup>१</sup> यथा वा समाधिरागममिद्धः, तथा  
मोक्षो ऽपि शास्त्रमिद्धः। तत्रापि द्वौ सुषुप्तिसमाधौ नात्यन्तपुरु-  
षार्थौ सबीजत्वात्, किं तु मोक्ष एव निर्बीजत्वादिति भावः ॥

रागादौनामेव बन्धहेतुत्वात् किं संस्कारापरपर्यायवासनयेत्यत  
आह<sup>२</sup> ॥

वासनयानर्थस्थापनं<sup>३</sup> दोषयोगे ऽपि, न, निमित्तस्य  
प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११६ ॥

न दोषादेव बन्ध इति वक्तव्यम्। वासनयानर्थस्थापन-  
मवश्यं कर्तव्यम्। दोषाणामेव निमित्तस्य प्रधानस्य  
मुक्तौ बाधकत्वं वक्तव्यम्। मुख्यं च वासनेति ॥

दृष्टादिक्षेपे वेगा<sup>४</sup>स्थात्संस्कारात्कर्म कर्मणा च संस्कार  
‘इत्यनेके संस्काराः। तन्निषेधति’ ॥

१ a inserts वा। २ a न्यत्राह। ३ A C न वासनया न्यानर्थ-  
स्थापनं; cf. Aph.<sup>3</sup> 409, notes 1, 2। ४ A योगा०। ५ C  
inserts पक्षे। ६ B इत्यनेकसंस्काराग्निरस्यति।



दोषयोगे ऽपि रागादियोगे ऽपि<sup>१</sup> । वासनयैव<sup>२</sup> अनर्थस्थापनं सौन्द-  
र्यासौन्दर्यज्ञानम् । कारणमिति शेषः । अतो न रागादेरेव बन्ध-  
हेतुत्वं, किं तु निमित्तस्य रागादेरपि निमित्तस्य<sup>३</sup> वासनायाः प्रधा-  
नबाधकत्वं मोक्षबाधकत्वम् । तस्मादासनोच्छेद एव यतितव्यमिति  
भावः ॥

इत्यादिचेपे वेगाख्यसंस्कारात्क्रिया क्रियातश्च स इत्यनेकसंस्का-  
राच्चिरस्यति ॥

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको<sup>४</sup>, न तु प्रतिक्रियं सं-  
स्कारभेदा<sup>५</sup> बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥

एकसंस्कारपक्षे इषोर्नृपात<sup>६</sup> इत्युक्तम्<sup>७</sup> । परिणामपक्षे  
च एकस्यैव मन्दतरादिपरिणामात्पात इति बहुकल्प-  
नायां गौरवमिति ॥

एको विषयः, यत एका बुद्धिः, सत्सदिति प्रत्यय-  
स्याविशेषादित्यत आह ॥

१ a omits रागादियोगे ऽपि । २ a न अर्थ० instead of अनर्थ० । ३ b omits असौन्दर्य० । ४ a omits रागादेरपि निमित्तस्य । ५ Corrected; A B a b c ० निर्वर्तको, C ० निर्वर्तको; cf. Aph.<sup>३</sup> 411, note 1 । ६ A C omit संस्कारभेदा । ७ B इषोर्नृपात, C इषोर्न पात । ८ A C इत्युक्तं । ९ B नाना० instead of मन्दतरादि० । १० A प्रत्ययः स्यादविशेषा०, C प्रत्यय-  
स्याविशेषा० ।

स्यष्टम् ॥

नन्वेकस्मात्संस्कारादेका क्रिया ततः संस्कार इति लोके बुद्धि-  
रस्ति । तच्चाह ॥

न बाह्यबुद्धिनियमः ॥ १०१ ॥

यथा सदिति प्रत्ययो ऽबाधितः, तथा घटपटादिप्रत्ययो  
ऽपि । सदिति प्रत्ययश्च<sup>१</sup> सामान्यविषयः । तस्मान्न  
बाह्यबुद्धावेकस्यैवेति नियमः ॥

पाञ्चभौतिकं जीवशरीरम् । कतिभूतारब्धं स्थाव-  
रमित्यच्चाह ॥

एकस्मादेव बह्वः<sup>२</sup> क्रिया इत्यपि बुद्धिरस्ति । तस्मान्नाघवादेक एव  
संस्कारः ॥

अङ्गमशरीरन्यायं स्थावरे ऽतिदिशति ॥

वृक्षगुल्मन्तैः पथिवनस्पतितृणवीरुधा<sup>३</sup> दीनामपि  
भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥ १०० ॥

१ Vijñāna and Nāgeśa combine this Sūtra with the following one. २ A C omit च. ३ B बाह्यबुद्धौ विवेकः. ४ a एकस्मादेवः. ५ A C °दा° instead of °धा°, the reading of B and of the other commentators.

पूर्ववदिति भोगायतनत्वात्पाञ्चभौतिकम् । भोगायत-  
नत्वं च जन्मान्तरीयक्रियाविशेषात् 'जीवात्मान एव'  
स्थावराश्रयतामुपगच्छन्ती'ति श्रुतेः ॥

अत्र स्मृतिरप्यस्तीत्याह ॥

वीरुत् झटिति वृक्षप्रसारिणी क्षता ॥

अत्र प्रमाणमाह ॥

स्मृतेश्च ॥ १२३ ॥

व्यक्तम् । तथा च

'अभिवादितश्च यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति ।

श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकङ्कनिषेवितः ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति' स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥

वृक्षादीनां देहत्वे कर्माधिकारिता स्यादित्यत

आह ॥

अभिवादितश्च ..... जातितामित्यादिस्थितेस्तेषामपि शरीरत्वाव-  
गमात् ॥

१ B जन्मान्तरं । २ C एवं । ३ B अतः । ४ This read-  
ing which exhibits one syllable too much in the first  
Pāda is found in all my six MSS. । ५ A C शरीरैः  
कर्मभिर्दुष्टैर्याति । ६ Viz. the two S'lokas quoted by Ani-  
ruddha । ७ b c शरीरित्वा ।

वृत्तादीनां शरीरत्वे<sup>१</sup> कर्माधिकारापत्तिं निरस्यति ॥

न देहमावतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः ॥ १२४ ॥

जीवदेहा अपि चाण्डालादयो न कर्माधिकारिणः, किं  
पुनः स्थावरा इति, विशिष्टदेहस्य कर्माधिकारित्वात् ॥  
देहभेदमाह ॥

अर्थो समर्थो विद्वानपर्युदस्तो ऽधिकारौति भावः ॥

देहभेदमाह ॥

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः  
॥ १२५ ॥

वीतरागाणां फलसंन्यासेन कर्मकरणात्कर्मदेहः । पश्चा-  
दीनामुपभोगदेहः । भोगिनां कर्माधिकारिणां कर्मोप-  
भोगदेहः ॥

चतुर्थमनधिकारिणं<sup>२</sup> देहमाह ॥

वीतरागाणां फलसंन्यासेन कर्म कुर्वतां कर्मदेहः । पश्चादीनामुपभोग-  
देहः । भोगिनां कर्मिणामुभयदेहः ॥

चतुर्थं<sup>३</sup> देहमाह ॥

न किञ्चिदणुशयिनः' ॥ १२६ ॥

‘विद्यादनुशयं द्वेषे’ पश्चात्तापानुबन्धयोः’ शाश्वतः । अनु-  
शयिनो’ योगिना न किञ्चिदपि सर्वानधिकारात् ॥

नित्यां बुद्धिं निराकरोति ॥

अनुशयः प्रारम्भकर्मशेषः, सो ऽस्यास्तीत्यनुशयी, तस्य ज्ञानिन इत्यर्थः ।  
न किञ्चिदपि कर्मेति शेषः । ज्ञानौ’ प्रारम्भशेषं भुञ्जानो न विधि-  
निषेधेष्वधिक्रियत इति भावः ।

जीवमंबन्धिन्यो ज्ञानेच्छाकृतयो यद्यप्यनित्यास्तथापि कचिन्नित्या  
भविष्यन्तीत्यत आह ॥

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषे ऽपि वह्निवत् ॥ १२७ ॥

व्याप्तिस्वरूपस्य’ व्यभिचारे सर्वज्ञानाश्वासः । तथा चा-  
श्रयविशेषे’ चन्दनप्रभवस्य वह्नेरनुष्णत्वम् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

यद्यप्याश्रयविशेषः सेत्स्यति तथापि ज्ञानादयो ऽनित्या एव तत्र स्युः,  
स्वकौयज्ञानादिषु व्याप्तिग्रहात् । अन्यथा चन्दनप्रभववह्नेरनुष्णत्व-  
मपि स्यादिति भावः ॥

१ A अनुशयिनः । २ B द्वेषः । ३ A B अनुशयिनो । ४  
ज्ञानि । ५ B व्याप्तिरूपस्य । ६ B चाश्रयविशेषे ।

आश्रयो ऽपि नास्तीत्याह ॥

आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२८ ॥

ईश्वरस्यासत्त्वात्, आत्मनां च धर्माभावात्, प्रकृति-  
धर्माणां परिणामित्वात्, महदादीनामनित्यत्वात् । न  
चानित्याश्रया धर्मा नित्या भवितुमर्हन्ति, तस्मान्नित्य-  
बुद्धेराश्रयो नास्ति ॥

मणिमन्त्रौषधितपःप्रभावात्सिद्धिर्दृष्टा, न तु योग-  
सिद्धयो दृष्टा इत्याह ॥

ईश्वरस्य निराकृतत्वात् ॥

मणिमन्त्रौषधितपःप्रभावजसिद्धयो दृष्टाः, न तु योगसिद्धयः ।  
तत्राह ॥

योगसिद्धयो ऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ॥

१२९ ॥

अलिमादिसिद्धिकायव्यूहपरपुरप्रवेशादयो दृष्टाः, ते  
च मन्त्रादिभ्यः सुद्रसिद्धिप्रदेभ्यो ऽसंभवन्तो योगमेवा-  
वलम्बन्त इति नापलपनीयाः ॥'

१ Mahâdeva copies this commentary literally, only  
putting भावः in place of नापलपनीयाः ।

'पृथग्भूतानां चैतन्यादर्शने ऽपि संहताः शरीर-  
भावमापन्नाश्चेतयिष्यन्तीत्यत्राह ॥

पृथग्भूतानां चैतन्यादर्शने ऽपि देहाकारपरिणतेषु स्यादि-  
त्यत्राह ॥

न मृतचैतन्यं प्रत्येकानुपलब्धेः<sup>१</sup> सांहत्ये<sup>२</sup> च सांहत्ये<sup>३</sup>  
च ॥ १३० ॥

यस्य स्वल्पा<sup>४</sup> शक्तिरस्ति, तस्य समुदायान्महच्छक्तिर्जा-  
यते, यथा तन्तूनां स्वल्पशक्तिमतां समुदायाद्गजबन्धन-  
शक्तिर्दृश्यते । न तथा<sup>५</sup> भूतानां पृथक् चैतन्यं दृष्टं, येन  
सांहत्ये चैतन्योद्भवः स्यात् । संहतत्वाविशेषान्मृतदेह-  
स्यापि चैतन्यप्रसङ्गः । तस्मादन्य एव चेतनः । उक्तम-  
प्यर्थं 'प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन व्यवहितमिति स्मारितं, तेन न  
पुनरुक्तम् ॥ सांहत्ये चेति वीष्वाध्यायपरिसमाप्तौ ॥

१ A C repeat एवम् । २ So reads Aniruddha only ;  
the text of Mahādeva is that of Vijñāna : प्रवेकादृष्टेः  
(thus also my MS. B) ; cf. Aph.<sup>३</sup> 418, note 2 । ३ The  
other commentators insert ऽपि, and so does my MS.  
B ; cf. the last clause of Aniruddha's commentary.  
Nāgārjuna has नानादृष्टेः, cf. Aph.<sup>३</sup> 418, note 3 । ४ B  
यस्यामुल्पा, after which there is a lacuna in this MS.  
extending as far as •शक्तिमतां । ५ B स्वल्प• instead of  
तथा । ६ A C प्रसङ्गान् । ७ B C omit •परि• ।

यच्च हि प्रत्येकं स्वल्पा शक्तिर्दृश्यते, भवति तच्च संघाते ऽधिका  
शक्तिः, यथा तन्तूनां स्वल्पशक्तिमतां समुदायाद्गजबन्धनशक्तिः । न  
च तथा भूतानां पृथक् चैतन्यं दृष्टं, येन सांहत्ये चैतन्योद्भवः स्यात् ।  
उक्तो ऽप्यर्थो व्यवहित इति पुनः स्मारितः ॥ वीष्ठाध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ परपक्षनिर्जया-  
ध्यायः पञ्चमः ॥ सकलशास्त्रार्थे कथिते परपक्षनिर्ज-  
यानन्तरं तमेवार्थं संकलय्य तन्त्रन्यायेन वक्तुं षष्ठा-  
ध्यायारम्भः ॥

इति वेदान्तिमहादेवकृते सांख्यप्रवचनवृत्तिमारे पञ्चमो  
ऽध्यायः ॥ षष्ठसन्नाध्यायः ॥



तच्च प्रायशः पूर्वोक्त एवार्थं उपसंहरियते । सूत्राण्यपि प्रायशः  
स्पष्टानि, कश्चिद्वास्थापने ॥

अस्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

स्पष्टम् । सामान्येनात्मन्यविप्रतिपत्तिः ॥

विशेषनिरूपणमाह ॥

देहादिव्यतिरिक्तो ऽसौ<sup>१</sup> वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

देहाभेदपक्षे बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकदेहभेदादनेका-  
त्मत्वप्रसङ्गः, मृते<sup>२</sup> देहे नाशात् तस्य<sup>३</sup> जन्मान्तरवैचि-  
व्यानुपपत्तिः । अतिथ

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति सर्वं नहि तस्य वेत्ता

तमाहुरग्यं पुरुषं पुराणम् ॥

हेत्वन्तरमाह ॥

१ Mahādeva reads नास्तित्वे; cf. Aph.<sup>३</sup> 419, note 2 ।

२ Mahādeva omits ऽसौ; cf. Aph.<sup>३</sup> 420, note 3 । १ B

• देहा • । ३ A C सत । ४ B कस्यापि ।

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

मम देह इति ज्ञानमस्ति, भेदे च षष्ठी श्रूयते । स्थूलो ऽहमिति सामानाधिकरण्यमस्तीति<sup>१</sup> चेत्, न, देहे प्रत्युपभोगात्तन्निमित्तो ऽयं गौणः प्रत्ययः ॥

शिलापुत्रकस्य<sup>२</sup> शरीरमित्यभेदे ऽपि षष्ठीश्रुतेर्न भेद इत्यत्राह ॥

मम देह इति ज्ञानपूर्वकाच्छब्दाभिलाषादित्यर्थः ॥

न शिलापुत्रवद्वर्मिण्याहकमानवाधात् ॥ ४ ॥

न, तच्च प्रत्यक्षेणैवाभेदप्रतीतेः षष्ठी बाधितेति गौणः प्रयोगः । मुख्यसंभवाद्गौणो ऽयं नास्ति ॥

सुखोत्कर्षात्कृतकृत्यता स्यादित्यत्र आह<sup>३</sup> ॥

शिलापुत्रकस्य शरीरमिति-वन्न भेदव्यपदेशो गौणः, किं तु मुख्यः, धर्मिण आत्मनो याहकेण शरीरादिभेदयाहकेण मानेन प्रत्यक्षानु-

१ B omits इति । २ B •पुत्रस्य । ३ A वक्ष्येति । ४ Ma-  
hâdeva reads शिलापुत्रकव•; the remark Aph.<sup>३</sup> 421,  
note 3, is not confirmed by my MSS. of Aniruddha ।

५ A omits एव । ६ A C ऽपि । ७ B •नचाह ।

मानशब्दरूपेण गौणत्वस्य बाधात्, शिलापुत्रकस्य<sup>१</sup> शरीरमित्यत्र  
तु प्रत्यक्षेष्वेवाभेदग्रहात् । कृग्रो ऽहमित्यादिस्तु प्रेम्णा तादात्म्याभि-  
मान इति भावः ॥

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुखोत्कर्षस्यापि क्षयित्वान्न कृतकृत्यता । अत्यन्तदुःख-  
निवृत्तिस्तु तथा, अपुनरावृत्तेः ॥

सुखाभावस्यापि विद्यमानत्वात्पुरुषार्थत्वमित्यत्राह ॥

न तु सुखोत्कर्षात्, तस्य क्षयित्वात् ॥

यद्या दुःखात्क्रेमः पुरुषस्य, न तथा सुखादभि-  
न्नापः ॥ ६ ॥

सुखे दुःखस्यावश्यंभावात् । यदि सुखे सति दुःखमवश्यं  
भवेत्, कः सुखमभिलषेत्<sup>२</sup> । तस्माद्दुःखबहुलत्वादुःख-  
निवृत्तिरेव पुरुषार्थः ॥

सुखस्य हेयत्वमाह ॥

१ a शिलापुत्रकः । २ Mahâdeva and Nâgêśa read हेयः  
instead of लोभः ; cf. Aph.<sup>3</sup> 423, note 2 । ३ Corrected ;  
A •मभिलषेत्, C •मभिलषेत् ; in B there is a lacuna in  
this commentary ।

यथा सुखे ऽपि दुःखात् दुःखावश्यंभावात् द्वेषः, तथा दुःखे ऽपि सुखात् अस्पात् लभ्यमानात्<sup>१</sup> अभिलाषो न । सुखं हि वज्रस-  
तर<sup>२</sup>दुःखमिश्रितमिति न सुखे ऽभिलाष इति भावः ॥

ननु कस्यचिदुःखा<sup>३</sup>मिश्रितमपि सुखं भविष्यतीत्यत आह ॥

कुत्रापि को ऽपि सुखी न ॥ ७ ॥

स्वयमेव चिन्त्यताम् ॥

प्रत्यक्षमेव वनितादीनां सुखहेतुत्वमित्यत्राह ॥

दुःखमिश्रिते<sup>४</sup> सुखे ऽसति<sup>५</sup> स्यादित्यादि<sup>६</sup> ॥

ननुस्तु दुःखमिश्रणं, सुखं तु काम्यं भवेत् । अत आह ॥

तदपि दुःखशयनमिति दुःखपक्षे निश्चायन्ते विवे-  
चकाः ॥ ८ ॥

१ b omits लभ्यमानात् । २ a वज्रतरं, b वज्रतरं । ३ b  
•ख• instead of •खा• । ४ This reading is peculiar to  
Aniruddha (B omits न); Mahādeva has न कुत्रापि को  
ऽपि सुखीति, cf. Aph.<sup>३</sup> 124, note 1; b c, however, fol-  
low Vijñāna and Nāgārjuna in omitting न । ५ All three  
MSS. insert ति । ६ a सुखीत्य, c सुखीत्य instead of सुखे  
ऽसति । • a c omit •त्यादि । ७ So read Aniruddha,  
Mahādeva (a निश्चायन्ते) and my MS. of Nāgārjuna;  
Vijñāna निःक्षिपन्ते ।

सगादोनामर्जने क्षयादौ च दुःखमिति स्वसंवेदनमेव  
प्रमाणमिति ॥

सुखमेव परमपुरुषार्थी, न त्वभाव<sup>१</sup> इत्यत्राह ॥

सर्गाद्यर्थार्जनक्षयभयदःखमस्येवेति भावः ॥

सुखस्यैव पुरुषार्थत्वं लोके दृष्टं, न दुःखाभावस्येत्यत आह ॥

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति<sup>२</sup> चेन्नैवं<sup>३</sup> द्वैवि-  
ध्यात्<sup>४</sup> ॥ ८ ॥

'रागिणां सुखं, वीतरागाणां दुःखाभाव इति ॥

विशेषगुणाच्छित्तिर्मुक्तिरित्यत्राह ॥

रागिणां सुखं पुमर्थः, वीतरागाणां पुनर्दुःखाभाव इति ॥

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गादिश्रुतेः<sup>५</sup> ॥ १० ॥

१ A C नाभाव । २ A B C •एवमर्थमिति । ३ So reads Aniruddha only, the others चेन्न, cf. Aph.<sup>१</sup> 424, note 4 । ४ B and one of F. E. Hall's MSS. have वैचित्र्यात्, see Aph.<sup>२</sup> 424, note 5 । ५ A inserts the following S'loka which is found in C at the end of the commentary to Sûtra 10: तथा च,

दुःखाभावो ऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते ।

नहि मूर्खानां वक्ष्यार्थं प्रवृत्तौ दृश्यते सुधीः ।

६ Thus only Aniruddha; Mahâdeva and Vijñâna ऽसङ्गादिश्रुतेः, Nâgârjuna ऽसङ्गादश्रुतेः, cf. Aph.<sup>३</sup> 425, note 3 ।

विशेषगुणनिषेधात्सामान्यगुणस्वीकारः । तथा चास-  
ङ्गादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥

यद्यसङ्गः पुरुषः, कथं धर्मात्स्वर्गो ऽधर्माक्षरक इत्य-  
चाह ॥

विशेषगुणोच्छिन्निर्भुक्तिरिति पक्षे सामान्यगुणस्वीकार आपतेत्, न  
च श्रुतिविरुद्धः ॥

नन्वसङ्गत्वे पुरुषस्य धर्मात्स्वर्गो ऽधर्माक्षरकमिति कथम् । तच्चाह ।

परमात्मत्वे ऽपि प्रकृतिविवेकात्प्राप्तत्वे ॥ ११ ॥

प्रकृतिधर्मत्वे ऽपि प्रकृतिपुरुषाविवेकात्तच्छायापत्त्या-  
त्मनः स्वर्गादिप्राप्तिरित्यभिमानः ॥

अविवेकः किं सादिरनादिर्वेत्यचाह ॥

अनादिरविवेकोऽत्यन्तः दोष इत्यप्रत्यक्षः ॥ १२ ॥

यदि सादिरविवेको भवेत्, तदुत्पत्तेः पूर्व<sup>१</sup> मोक्षः स्यात्  
तदुत्पत्तौ च बन्ध इति मुक्तस्य बन्ध इत्येको दोषः ।

१ A C insert सुखं between धर्मात् and स्वर्गो । २ This  
commentary is simply copied by Mahādeva, only तत्  
being omitted before कथा० । ३ B omits पूर्व ।

अविवेकप्रागभावस्यापि विद्यमानत्वान्मुक्तिसिद्धाववि-  
वेकनाशार्थमनुष्ठानं व्यर्थमिति द्वितीयो दोषः ॥

अविवेको ऽनादित्वात्किं नित्यो ऽनित्यो वेत्यबाह ॥

यदि<sup>१</sup> सादिरविवेको भवेत्, तर्हि तदुत्पत्तेः पूर्वं मोक्षः स्यात्  
तदुत्पत्तौ च बन्ध इति मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तिरेको दोषः । अवि-  
वेकाभावस्यापि विद्यमानत्वान्मुक्तिसिद्धावविवेकनाशार्थ<sup>२</sup> यत्रो ऽन-  
र्थकः स्यादिति द्वितीयो दोषः ॥

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः ॥ १३ ॥

नित्यो द्विधा, कूटस्थनित्य आत्मा, परिणामिनित्या  
प्रकृतिः । न ह्यमप्यविवेकः, किं त्वनित्य एव नाशात् ।  
अन्यथा नित्यत्वे ऽनुच्छित्तिः । आत्मवदित्युपलक्षणं,  
प्रकृतिवदित्यपि<sup>३</sup> द्रष्टव्यम् ॥

अविवेकनाशः केनेत्यबाह ॥

आत्मवत् कूटस्थनित्यः, नापि प्रकृतिवत्परिणामिनित्यः । अन्यथा  
नित्यत्वे ऽनुच्छित्तिः स्यात् ॥

प्रतिनियतकारणनाशत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

१ b यद्यपि । २ b नाशार्थे । ३ A C insert कूटस्थपरि-  
णामिः । ४ "Nāgeśa has स्यादात्मवदुच्छित्ते" Aph.<sup>३</sup> 427,  
note 3 । ५ A omits अपि ।

यथा ध्वान्तस्य नाशकः प्रकाश इति ॥

अथ को नाशक इत्यत्राह ॥

यथा ध्वान्तस्य नाशकः प्रकाशः, एवमस्य ॥

अविवेकनाशकमाह ॥

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

अव्यभिचाराद्विवेक एव नाशक इति ॥

किमविवेकादहं आत्मा, अथान्यदपि बन्धकारण-  
मस्तीत्यत्राह ॥

विवेकस्यातिरिति शेषः ॥

प्रकारान्तरासंभवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

व्यक्तम् ॥

मुक्तेः कार्यत्वाद्वाशे पुनर्बन्ध इत्यत्राह ॥

बन्धः संसारोऽविवेक एवेति कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । धर्मा-  
दिकं तु सहकारौति भावः ॥

मुक्तेः कार्यत्वाद्वाशमाशङ्क्याह ॥

१ b विवेका • । २ The statement of F E. Hall that Mahādeva has प्रकारान्तराभावाद • (Aph.<sup>3</sup> 429, note 1), is contradicted by my three MSS. ।



न मुक्तस्य पुनर्वन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

श्रुतिश्च 'आत्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्यो न पुन-  
रावर्तत' इति । 'न्यायश्च 'भावकार्यस्य नाशात्', दुःख-  
निवृत्तिस्त्वभावरूपेति ॥

विपक्षे दोषमाह ॥

अपिग्रन्थादिवेकस्यात्या मुक्तिः समुच्चयते । उभयत्राप्यनावृत्ति-  
श्रुतेः 'आत्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्यो न पुनरावर्तत' इ-  
त्यादेः<sup>१</sup> । भावकार्यस्यैव नाग्ननियम इति भावः ॥

विपक्षे दोषमाह ॥

विवेकः<sup>२</sup> पुरुषार्थः ॥

दृष्टणान्तरमाह ॥

सुषुप्तिममाधितुम्यत्नात् ॥

एतदेव स्पष्टयति ॥

१ A inserts नाष्टे । २ Corrected; b c इत्यादि; a इत्यादि ।  
३ Mahādeva (and one of F. E. Hall's MSS. of Aniruddha) transposes the two words: अन्वयादुपवर्तमानम्; cf. Aph.<sup>3</sup> 430, note 1; अन्वया is missing in A C. • B पुन-  
र्वन्धकः । ।

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १६ ॥

संसारिमुक्तयोर्बन्धयोगाविशेषात् ॥

'व्याध्यादयो योगान्तरायाः । तथा च पतञ्जलिः  
'व्याधिस्थानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनाल-  
ब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविश्लेषास्ते ऽन्तरायाः ।  
व्याधिर्ज्वरादिः', स्थानमकर्मण्यता, संशय उभयकोटि-  
सृग्ज्ञानं', प्रमादः समाधावनवधानं, आलस्यं काय-  
गुरुत्वं, अविरतिर्विषयतृष्णा, भ्रान्तिदर्शनं मिथ्याज्ञानं,  
अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः । अनवस्थितत्वं  
लब्धभूमेर्मनसि भ्रंशित्वम् । मुक्तौ<sup>१</sup> किमेषां ध्वंसमात्रं,  
धर्मान्तरप्राप्तिर्वेत्यत्राह ॥

उभयोः संसारमुक्तयोः ॥

मुक्तावन्तरायाणां ध्वंसमात्रं धर्मान्तरप्राप्तिर्वा । तत्राह ॥

१ A C insert के योगान्तराया इत्यत्राह । २ B C •स्य•  
instead of •स्या• । ३ Corrected, the MSS. •ज्वरादिः ।  
४ A •कोटिसंज्ञंज्ञानं । ५ B omits मुक्तौ । ६ A •ध्वंसो न  
परः, C •ध्वंसोः परंपरः ! "Nāgasa reads परा" Aph.<sup>३</sup> 431,  
not 2 ।

धर्मान्तरपक्षे' कूटस्थत्वं प्रच्यव इति ॥

अभ्युपगम्यायाह<sup>१</sup> ॥

अन्तरायध्वंस एव मुक्तौ, न परः । धर्म इति शेषः । धर्मान्तरपक्षे कूटस्थत्वव्याहतिरिति भावः । अन्तरायास्तु पतञ्जलिनोक्ताः .....<sup>४</sup> ॥

धर्मान्तरयोगे ऽपि प्रौढिवादेनाह ॥

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

भवतु धर्मयोगः, तथापि न काचित्क्षतिः । मुक्तावनाहतिरुक्ता, सा धर्मान्तरयोगे ऽप्यस्त्योति ॥

अवणमनननिदिध्यासनं किं सर्वपुरुषसाधारणं न वेत्यथाह ॥

अनावृत्तिश्रुतेरिति भावः ॥

अवणमनननिदिध्यासनानि सर्वे<sup>५</sup> कार्याणीति न नियम इत्याह ॥

१ A धर्मान्तरत्वपक्षे । २ C omits •त्व• । ३ B उपगम्यायाह ।  
 ४ Here follows the text just given by Aniruddha, from व्याधिसूत्रान् to •मनसि ध्यातुम्, with two deviations only: Mahādeva puts इति at the end of the quotation (Yoga-sūtra I. 30) and says कायबुद्धिगुणत्वं instead of the simple कायगुणत्वं . . . ५ he सर्व• ।

अधिकारिचैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

चिविधास्त्वधिकारिणो मृदुमध्याधिमात्राः । अधि-  
मात्रस्य श्रवणमात्रान्मुक्तिः, मध्यमस्य द्वाभ्यां, मन्दस्य  
त्रिभिः । न सर्वं सर्वस्य ॥

पञ्चान्तरमाह ॥

मृदुमध्याधिमात्रा अधिकारिणः । तत्राधिमात्रस्य श्रवणमात्रान्मुक्तिः,  
मध्यस्य द्वाभ्यां, मन्दस्य त्रिभिः ॥

एतदेवोपपादयति ॥

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् " २३ ॥

उत्तरेषां मन्दानां दाढ्यार्थं साधनत्रयमुक्तम् । श्रुति-  
रपि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-  
ध्यासितव्यश्चे'ति ॥

स्वस्तिकादीनां' मध्ये किमासनमनुष्ठेयमित्यत्राह ॥

उत्तरेषां मन्दानां मनननिदिध्यासने इति शेषः ॥

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

स्थैर्यार्थं सुखार्थं 'वासनानुष्ठानं, तदेवास्तु व्यापकत्वा-  
दिति ॥

एकाग्रतया विषयचिन्तनं ध्यानं, निर्विषयं वा'  
मनो' ध्यानमित्युच्यते ॥

इति हेतोः । स्वस्तिकादीनां न नियमः ॥

समाधिलक्षणमाह ॥

इष्टानं निर्विषयं मनः ॥ १५ ॥

समाधावच ध्यानशब्द इति ॥

वृत्तिनिरोधतुल्यत्वे सुषुप्तिसमाधौः को विशेष  
इत्युच्यते ॥

ध्यानं समाधिः ॥

सुपुत्तितः वमाधेर्विशेषमाह ॥

[illegible]

उपरागे विषयवासना । तन्निरोधः समाधाविति  
शेषः ॥

निःसङ्गत्वादात्मन उपरागाभावात्सर्वदा मुक्तिरित्युच्यते ॥

१ Comits वा । २ B निर्दिष्टवत्साधनो । ३ b समाधिदिष्टे ।

• A C • বি • instead of • বি • ।

वृत्तिनिरोधस्योभयत्र तुल्यत्वे ऽपि समाधानुपरागाख्यविषयवासना-  
निरोधादिशेषः ॥

निःसङ्गे ऽप्युपरागो ऽविवेकात् ॥ २७ ॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकात्प्रकृत्युपरागेणात्मोपराग<sup>१</sup> इत्यभि-  
मानः ॥

उपरागो ऽपि न तात्त्विक इत्यत्राह ॥

स्पष्टम् ॥

कौटुम्भपरग इत्याह ॥

जपास्फटिकयोः इव नापरागः, किं त्वभिमानः ॥ २८ ॥

तयोः संसर्गादुपरागो युक्तः । आत्मनस्त्वसंसर्गाच्चोप-  
रागः, किं त्वभिमानः आत्मन्यहंकाराध्यासादुपरागा-  
ध्यासः ॥

कथमभिमाननाश इत्यत्राह ॥

तयोर्हि संसर्गादुपरागो युक्तः । आत्मनस्त्वसंसर्गाच्चोपरागः, किं  
त्वभिमानः ॥

ध्यानधारणाभ्यामवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २९ ॥

१ B 'आत्मनोपराग' ।

आदिशब्दात्समाधिग्रहणम् ॥

एकदेशितमुक्त्वा स्वमतमाह ॥

तन्निरोधः विषयोपरागनिरोधः । आदिशब्दात्समाधिः ॥

ध्यानादीनामवधिमाह ॥

लयविश्लेषयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

लयः 'सुषुप्तिः, विश्लेषो जागरितम् । तयोर्व्यावृत्त्याहं-  
मानविनाशः' ॥

गुहादिस्थानेषु केषु ध्यानादयः कर्तव्या इत्येवाह ॥

लयः सुषुप्तिः, विश्लेषः स्वप्नजागरिते । अवस्थात्रयव्यावृत्तिपर्यन्तं  
ध्यानादीन्यनुष्ठेयानि ॥

तच्च च स्थाननियमो नास्तीत्याह ॥

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

यच्च चित्तप्रसादो न भवति, तच्च न कर्तव्यमनुष्ठा-  
नम् ॥

१ A C add स्वप्नः । २ B •मानादिनाशः । ३ F. E. Hall ascribes the reading •प्रसादाभावात् to Aniruddha, Aph.<sup>3</sup> 436, note 5; but this is not found in any of my three MSS । ४ B तथाकर्तव्यम् ।

अहंकारादीनामुपादानत्वमस्तु<sup>१</sup>, कृतं प्रकृत्येत्यबाह ॥

वचैव चित्तप्रसादस्तत्र ध्यानाद्यनुष्ठेयम् । न नदीपुलिनादिनिधमः ॥

प्रकृतेराद्योपादानतान्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

अहंकारादीनां कार्यत्वश्रुतेः<sup>२</sup> तेषामपि कारणं प्रकृति-  
रित्यसकृदावेदितम् ॥

प्रकृतिपुरुषयोः पूर्वकालभावित्वाविशेषात्कः<sup>३</sup> का-  
रणमित्यबाह ॥

अन्येषां महदादीनाम् ॥

नित्यत्वे ऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वसंसर्गित्वे<sup>४</sup> कारणयोग्यता, सा चात्मनि ना-  
स्तीति प्रकृतिः कारणम् ॥

आत्मनश्चेत्तत्वाद्भोक्तृत्वादि<sup>५</sup> युज्यते, न जडस्य प्र-  
धानस्येत्यबाह ॥

१ B •पादानमस्तु । २ These first two words are omitted in A C । ३ A किं instead of कः, B •भावित्वे कः, C •भावित्वात्कः । ४ A C गुणसंसर्गित्वं । ५ All three MSS. have •हृ• instead of •तृ• । ६ A •त्वात्तृत्वादि ।



मात्मन उपादानता, गुणवत्त्वसंसर्गित्वाभावादित्यर्थः ॥

आत्मनः स्मृत एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे, किं प्रकृत्युपरागेणेति दूषयति ॥

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापमदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

व्यक्तम् ॥

तन्मात्राणां महाभूतकार्यत्वदर्शनात्कथं प्रकृतेः कारणत्वमित्यत्राह ॥

कुतर्कयुक्तं अपसदः दुष्टा सभा । तच्चात्मज्ञानं न युक्तं, श्रुतिविरोधान्, स्मृतः कर्तृत्वादावनिर्माचप्रसङ्गाच्च,

आत्मा कर्त्तादिरूपस्येन्मा काङ्क्षीस्त्वर्हि मुक्ताम् ।

नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्भवेः ॥

इत्युक्तेः ॥

पारंपर्ये ऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥

यथा घटादेर्मृत्पिण्डकार्यत्वे ऽपि पारंपर्येण परमाणु-  
पादानत्वं, तथाचापीति ॥

प्रकृतिव्यापिका न वेत्यत्राह ॥

यथा घटादेर्मृत्पिण्डकार्यत्वे ऽपि पारंपर्येण परमाणुनामुपादानत्वं,  
तथा प्रधानस्येत्यर्थः ॥

सर्वत्र कार्यदर्शनादिभुत्वम् ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥

विपक्षे दोषमाह ॥

प्रधानस्येति शेषः ॥

विपक्षे बाधकमाह ॥

गतियोगे ऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिः क्रिया । तद्योगो यस्यास्ति तदव्यापकम् । प्रकृते-  
र्गतिसत्त्वे कार्यत्वं परमाणुवत्, न त्वाद्यकारणता<sup>१</sup> ॥

प्रकृतेरुपादानत्वे द्रव्यस्योपादानत्वात्तदन्तर्भावः  
स्यादित्यत्राह ॥

गतिः क्रिया । तत्प्रयोजकाविभुत्वयोगे ऽणूनामिव कार्यता स्यात् ।  
अणूनां कार्यत्वे च पराक्रान्तमन्यत्र ॥

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य, न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धेद्रव्येभ्यो ऽधिकं प्रधानं, अनियतत्वात्पदार्थस्य ।  
उपादानकारणता च न समवायिकारणता, किं तु  
प्रधानता<sup>२</sup>, वैशेषिकसमवायस्यानभ्युपगमात् ॥

१ The clause beginning with प्रकृतेः is omitted in B  
२ b c •का• instead of •का• । ३ B प्रसिद्धे । ४ B omits  
प्रधानता, C has तद्रूपता instead ।

प्रकृतिः किं गुणात्मिका गुणधर्मिणी वा । अचाह ॥  
प्रसिद्धाधिस्यमिष्टं, यतो ऽस्माकं पृथिव्यादीनि द्रव्याणीत्यादिर्न  
नियमः ॥

सत्त्वादयो न प्रकृतिधर्माः, किं तु सत्त्वरजस्तमोरूपैव प्रकृति-  
रित्याह ॥

सत्त्वादीनामतद्वर्तमानत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

तादात्म्यात्<sup>१</sup> ॥

उपभोगार्थं प्रवृत्तिर्दृष्टा, न तु जडस्योपभोग इत्य-  
चाह ॥

सत्त्वादीनां सत्त्वरजस्तमसां तद्रूपत्वात् तादात्म्यात् ॥

निष्प्रयोजनप्रवृत्त्यभ्युपगमे मोक्षानुपपत्तेः<sup>२</sup> ॥

अनुपभोगे ऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योद्भूतकुस-  
वहनवत् ॥ ४० ॥

१ A C स्पष्टम् । २ This Avatârana stands in a close syntactical connexion with the following Sûtra, or is even considered as part of it by Mahâdeva ; the words are found in Vijñâna's Avatârana, and form, with a slight alteration (•नुपपत्तिः), Sûtra 40 in Nâgeśa's exposition ; cf. Aph.<sup>१</sup> 412, note 2 ।

कृतव्याख्यानमेतत्तृतीये ऽध्याये 'प्रधाने'त्यादिसूत्रे ॥  
प्रकृतेरेकत्वात्कथं सृष्टिवैचित्यमित्यत्राह ॥

कर्मवैचित्यात्सृष्टिवैचित्यम् ॥ ४१ ॥

उपादानाभेदे ऽपि निमित्तभेदेन भेदः, यथा सुवर्णाभेदे  
ऽपि मुकुटग्रैवेयकादि'भेदः ॥

कथं सृष्टिप्रलयावित्यत्राह ॥

सृष्टे ॥

साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

साम्यात् प्रकृतेः सदृशपरिणामात् प्रलयः । वैषम्यात्  
प्रकृतेर्महदादिभावेन विसदृशपरिणामात्सृष्टिः ॥

प्रलयमाह<sup>१</sup> ॥

प्रकृतेः सदृशपरिणामात्प्रलयः । महदादिभावेन विसदृशपरिणामा-  
त्सृष्टिः ॥

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लाकवत् ॥ ४३ ॥

१ A •ग्रैवेयकटकादि• । २ A सृष्टिप्रलयमाह, C सृष्ट्यप्रलय-  
माह ।

यथा लोको<sup>१</sup> बन्धमोक्षार्थं यतते, मुक्तबन्धश्च कृतार्थ-  
त्वादुदास्ते<sup>२</sup>, तथा प्रधानमपि ॥

व्यापकत्वात्प्रकृतिपुरुषयोः संबन्धो ऽस्त्येवेति मोक्षे  
ऽपि भोगप्रसङ्ग<sup>३</sup> इत्यत्राह ॥

विमुक्तबोधात् 'विमुक्तो ऽयमि'ति बोधादिव<sup>४</sup> मुक्तं प्रति प्रधानस्य  
न सृष्टिः<sup>५</sup> प्रवृत्तिः । लोकवत्, लोके हि कश्चित्कस्यचिद्वन्धमोक्षार्थं  
यतते जाते च मोक्षे उदास्ते । तथा प्रधानम् ॥

नान्योपसर्पणे ऽपि 'मुक्तोपभोगो' निमित्ताभावात्

॥ ४४ ॥

भवेदेवं, यद्यन्यस्य प्रधानस्य उपसर्पणमात्रमुपभोग-  
निमित्तं स्यात् । न चैवं, किं तूपभोग्यनिमित्त<sup>६</sup> उप-  
भोगः । स च मोक्षे नास्तीति ॥

एक एवात्मा । तथा च

एकमेव परं ब्रह्म सत्यमन्यद्विकल्पितम् ।

को मोक्षः कस्तदा शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

१ C लोके । २ B कृतार्थत्वात्तदास्ते । ३ A omits 'प्रसङ्ग' ।  
४ A omits इव । ५ Twice in C । ६ A C विमुक्तो ।  
७ "Nāgeśa has the lection विमुक्तभोगो भवति." Aph.<sup>३</sup>  
444, note 3 । ८ A omits उपभोग्यनिमित्त, C has चदिवेक-  
विनि० ; B C 'विमित्तमु०' which has been corrected by  
me into the reading given above ।

एतदपाकरोति ॥

अन्यस्य बहुस्य पुरुषस्य उपसर्पणे ऽपि तदर्थं सृष्टिप्रवृत्तावपि ।  
निमित्ताभावात् अविवेकाभावात् ॥

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थानतः ॥ ४५ ॥

एतत्प्रथमाध्याये जन्मादिस्तूत्रे वर्णितम् । तथा च  
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृज-  
मानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणो ऽनुश्रेते जहात्येनां' भुक्त-  
भोगामजो ऽन्यः ॥

उपाधिभेदान्नानात्वं भविष्यतीत्यबाह ॥

स्पष्टम् ॥

उपाधिष्वेत्तत्सिद्धौ पुनर्देतम् ॥ ४६ ॥

तत्सिद्धौ भेदसिद्धौ । उपाधिमिथ्यात्वे कुतो भेदसिद्धिः ।  
सत्यत्वे तु तेनैव पुनर्देतम् ॥

दूषणान्तरमाह ॥

तत्सिद्धौ भेदसिद्धौ ॥

१ A C जहात्येनां । २ "Nāgeśa has उपाधिविद्विषेत्तत्सिद्धौ"  
Aph. 446, note 1 । ३ B भेदः ।

दाभ्यामपि' प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

सत्यासत्याभ्याम् । सत्यत्वे ऽद्वैतसिद्धान्तहानिः । असत्यत्वे  
कुतो नानात्वव्यवस्था ॥

नाद्वैतश्रुतिविरोधो द्वैतहानिश्चेत्यत्राह<sup>१</sup> ॥

दाभ्यां सत्यत्वासत्यत्वाभ्याम्<sup>२</sup> । उपाधेः सत्यत्वे ऽद्वैतबोधकप्रमाण-  
विरोधः । उपाधेरसत्यत्वे तु तस्य<sup>३</sup> भेदाव्यवस्थापकत्वेन भेदपाहि-  
प्रत्यक्षादिविरोधः ॥

स्वमते त्वाह ॥

दाभ्यामप्यविरोधाच्च पूर्वोक्तं च साधकाभावात्

॥ ४८ ॥

अद्वैतश्रुतेः सामान्यपरत्वात् प्रशंसापरत्वादान्यार्थत्वे  
न विरोधः । उपाधिसत्यत्वे च न द्वैतहानिरिति नास्ति  
विरोधः<sup>४</sup> । तस्मान्न पूर्वमात्मैकत्वं नोत्तरं च श्रुतिवि-  
रोधः । अद्वैतत्वे प्रमाणासत्त्वात् न तत्सिद्धिरिति<sup>५</sup>  
भिन्नो ऽस्तीत्यर्थः ॥

१ A दाभ्यामर्थः । २ B •चेत्याह । ३ सत्यत्वासत्यत्वाभ्यां is miss-  
ing in b । ४ a सत्य । ५ This clause is omitted in B ।  
६ A प्रमाणासत्त्वादात्मसिद्धिरिति, C प्रमाणासत्त्वासिद्धिरिति ।

न प्रमाणाभावः, स्वप्रकाशमेव प्रमाणमस्तीत्यचाह<sup>१</sup> ॥

पूर्वं आत्मैकत्वं उत्तरं उपाधिभेदाद्यानात्वं च न, उपयचापि साधका-  
भावात् । किं तु स्वत एव सत्य आत्मभेदः, आत्मैक्यश्रुतिः आत्म-  
नैकत्वविषया, भेदप्रत्ययं त्वनौपाधिकसत्यभेदविषयमिति श्रुति-  
प्रत्ययाभ्यामविरोधात्<sup>२</sup> ॥

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः<sup>३</sup> ॥ ४६ ॥

व्यक्तम्<sup>४</sup> ॥

दूषणान्तरमाह ॥

अद्वैतं कथं सिध्येत्, अनात्मनात्मना वा । नाद्य<sup>५</sup>, जडत्वात् । अन्ये  
प्रकाशत्वप्रकाशकत्वयोर्विरोधः ॥

जडव्यावृत्तौ<sup>६</sup> जडं प्रकाशयति चित्रपः ॥ ५० ॥

१ B gives this Avatârâṇa in place of the next one (दूषणान्तरमाह) and substitutes here the Avatârâṇa of Vijñâna । २ c आत्मैकत्व०, a b •त्वं० instead of •त्व० । ३ a adds प्रकाशकत्वयोर्विरोधात्, see the end of the next commentary । ४ A C कर्मकर्तृत्वविरोधः, Nâgeśa कर्तृकर्मविरोधः; cf. Aph.<sup>३</sup> 447, note 2 । ५ B offers, instead of this word, the whole of Vijñâna's commentary with an addition from that of Nâgeśa । ६ Thus only Aniruddha, the others •व्यावृत्तौ; cf. Aph.<sup>३</sup> 448, note 2; the remark of



जडादन्यश्चिद्रूपो जडं प्रकाशयति । जडव्यावृत्तत्वेन  
 प्रकाशरूपत्वं, न तु प्रकाशधर्मत्वमुक्तम्<sup>१</sup> । अत एव  
 'स एष नेति नेती'त्युच्यते<sup>२</sup>, न तु विधिमुखतयेति ॥  
 अद्यालौकिकप्रकाशरूपत्वम् । तत्र व्याप्तिग्रहणाभावा-  
 द्दृष्टान्ताभावः ॥ अथ योगिगम्यं तत् । असंप्रज्ञातयोगि-  
 नो ज्ञानचेष्टाभावास्त्रिङ्गं नास्ति । संप्रज्ञातयोगिनश्च  
 वचनचेष्टादि लिङ्गं, तेन च लौकिक एवार्थो<sup>३</sup> ऽनुमी-  
 यते । न च सो ऽप्यनुभवरूपं<sup>४</sup> चैतन्यं प्रतिपादयितुं  
 शक्नोति । तथा च

इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं<sup>५</sup> सरस्वत्यापि शक्यते ॥

एवमचेतनव्यावृत्तत्वाच्चेतन इत्युच्यते, न तु चितिसम-  
 वायश्चैतन्यरूपत्वं<sup>६</sup> वा, असंप्रज्ञातावस्थायां निरुद्धवृ-  
 त्तित्वेनापि "अलौकिकचैतन्यमि"ति व्यवहारान्यर्था-

F. E. Hall, in note 3, regarding a different reading of Mahādeva in this Sūtra, is not confirmed by my MSS. ।

१ A C जडव्यावृत्तत्वेन प्रकाशधर्मत्वे प्रकाशरूपत्वं वा वक्तुं युक्तं ।  
 २ C नेत्युच्यते । ३ B एवात्मा । ४ C रूपं, B रूपश्चे ।  
 ५ B तदाख्यातुं । ६ A रूपं । ७ C लौकिक । ८ Corrected: all three MSS. have व्यवहारादन्यथा ।

सिद्धेः । संप्रज्ञातावस्थायां तु वृत्तिज्ञानेनैव<sup>१</sup> 'चैतन्य-  
मि'ति व्यपदेशः ॥ एवं दुःखनिवृत्तावानन्दरूपत्वमिति  
प्रयोगः । यदि भावात्मकमानन्दरूपत्वं, तत्किं सुख-  
मात्रे प्रयोगः । तथा सत्यज्ञातस्य सुखस्यादर्शनात्सुखं  
तज्ज्ञानं ज्ञाता चेति कुतो ऽद्वैतम् । अथ सुखविशेषे<sup>२</sup>  
आनन्दव्यपदेशः । सुखं च चैतन्यरूपं चेति न दृष्टम् ।  
'अविवेचकानामेवैतत् । विवेचकास्त्वेवं मन्यन्ते,  
'दृष्टेनैव व्यावृत्तिरूपत्वेनोपपत्तार्थदृष्टालौकिककल्पना  
गुर्वीति ॥ यदि चैतन्यं न स्यात्, वस्तुसंवेदनमेव न  
स्यात् । मैवम् । यथालाबुवेणुतन्तूनां तथाविधसंयोग-  
विशेषः<sup>३</sup> शब्दकारणं, न तु त्रयाणां संयोगादतिरिक्तं  
किञ्चिदस्ति, तथा पाञ्चभौतिकत्वाविशेषे<sup>४</sup> ऽपि जन्तु-  
रूपेण परिणतानां पिण्डानां तथाविधात्संबन्धाच्चैत-  
न्यमिति । प्रकाशत्वे चात्मनो ऽप्यंशत्वेन<sup>५</sup> जडत्वमिति ॥

एवं च स्वप्रकाशश्रुतिर्वाधिता स्यादित्यबाह ।

जडव्यावृत्तत्वमेव सिद्धूपत्वं, न तु प्रकाशधर्मत्वम् । अत एव 'नेति  
नेतौ'त्युच्यते, न विधिमुखेन । एवमानन्दताप्यमानन्दव्यावृत्तिरेव,

१ A •ज्ञानेन । २ A •विशेषः । ३ B सुविवे० । ४ B adds  
एव । ५ B •रूपेणैवो० । ६ B •पक्षेऽ० । ७ B C •विशेषाः ।  
८ B •त्वादिविशेषे । ९ B ऽप्यंशं, C ऽप्यंशेन ।

न तु भावरूपं सुखं, अज्ञायमानसुखस्यादर्शनेन ज्ञात्वादीनामाव-  
श्यकत्वेन मुक्तावपि द्वैतापत्तेः । असौकिकं सुखं मुक्तौ स्वप्रकाशं च  
तदित्यत्र मानाभावः ॥

नानन्दरूपत्वे श्रुतिर्विद्यते । नेत्याह ॥

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

जडस्य चिगुणात्मकत्वेन' रागहेतुत्वात् प्रमाणादयश्च  
चिगुणत्वेन हेया इति । रागोच्छित्तिश्च कर्तव्येति ।  
तत्सिद्धेः स्वप्रकाशश्रुतेरन्यथासिद्धेः ॥

जगतो मिथ्यात्वात्कथमन्यथासिद्धिरित्यबाह' ॥

रागिणां हि सुखे रागः मुक्तौ च विरागः । ततश्च विषयवैराग्या-  
द्यात्मनो ऽनानन्दस्यापि तत्सिद्धेरानन्दत्वकथनात् । श्रुताविति शेषः ।  
वस्तुत आनन्दश्रुतिर्दुःखाभावे औपचारिकौति भावः ॥

जगत्सत्यत्वमाह ॥

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वादाधकाभावात् ॥ ५२ ॥

दुष्टकारणजन्यं यथा पीतशङ्खज्ञानम् । बाधकं च 'नेदं'  
रजतमि'ति ज्ञानम् । न चेदं तथा, प्रकृत्यादीनाम-  
दुष्टत्वात् । 'नेदं जगदि'ति प्रत्ययाभावादाधकं च

नास्ति ॥ संक्षेपाज्जगदुच्यते । ऊर्ध्वं भूर्भुवः स्वर्महर्जन-  
स्तपः सत्यमिति । अधो महातलैरसातलतलातल-  
पातालैः सुतलवितलातला इति । मध्ये जम्बुद्वीपः ।  
तन्मध्ये सुमेरुः । तत्पूर्वादिचतुर्दिक्षु मन्दरगन्धमादन-  
विपुलसुपाश्र्वनामानो विष्टम्भपर्वताः । मेरुदक्षिणे  
भारतवर्षहिमालयपर्वतकिंपुरुषवर्षहेमकूटपर्वतहरि-  
वर्षनिषधपर्वताः । मेरोरुत्तरे कुरुवर्षशृङ्गिपर्वतहरि-  
ण्यकवर्षश्चेतपर्वतरम्यकवर्षनीलपर्वताः । मेरुपूर्वं भ-  
द्राश्ववर्षमाल्यवत्पर्वतः<sup>१</sup> । मेरुपश्चिमे केतुमालवर्ष<sup>२</sup>-  
गन्धमादनपर्वतः । मेरोरध इलावर्तवर्षः । लक्ष्यो-  
ज्जने जम्बुद्वीपः । तद्देष्टनेन तत्तुल्यो लवणसमुद्रः । तद्दे-  
ष्टनेन तद्विगुणः<sup>३</sup> शाकद्वीपः । तद्देष्टनेन तत्तुल्य इक्षु-  
रससमुद्रः । तद्देष्टनेन तद्विगुणः कुशद्वीपः । तद्देष्टनेन  
तत्तुल्यः सुरासमुद्रः । तद्देष्टनेन तद्विगुणः क्रौञ्चद्वीपः ।  
तद्देष्टनेन तत्तुल्यो घृतसमुद्रः । तद्देष्टनेन तद्विगुणः

१ A C transpose तपः सत्यं । २ Corrected; the MSS. महोत्तमः । ३ C omits पाताल, to reduce the number of hells to seven । ४ A C जम्बुः । ५ A omits वर्षः । ६ Corrected; the MSS. शृङ्गिः । ७ A C चम्यकः instead of रम्यकः । ८ A वर्षः । ९ Corrected; B माल्यवत्पर्वतः, A C माल्यवाम्पर्वतः । १० A वर्षः । ११ A इलावर्तः । १२ C जम्बुः । १३ A C always तद्विगुणः ।

शास्त्रलिङ्गीपः । तद्देष्टनेन तत्तुल्यो दधिसमुद्रः । तद्देष्टनेन तद्विगुणः स्रष्टृदीपः । तद्देष्टनेन तत्तुल्यो दुग्धसमुद्रः । तद्देष्टनेन तद्विगुणः पुष्करदीपः । तद्देष्टनेन तत्तुल्यः स्वादूदकसमुद्रः । लोकालोकपर्वतवेष्टनेन ब्रह्माण्डकटाहेन सर्वतः परिवृतं जगदिति ॥

पूर्वोक्तमपि शिष्यहिततया पुनः प्रतिपादयति ॥

दुष्टकारणजन्यं हि 'पीतः शङ्ख' इत्यादिज्ञानं, 'न पीतः शङ्ख' इत्यादिज्ञानबाधं च । तद्विषयो ऽस्त्यः, जगति तु<sup>१</sup> न तथेति भावः ॥

प्रकारान्तरात्मनोऽस्मद्व्यक्तिः ॥ ५३ ॥

प्रकारान्तरं च पूर्वमेव दृषितम् ॥

अहं करोमीति प्रत्यक्षात् 'किमहंकारः कर्ता, अथाहंकारशब्देनात्मोच्यते, स एव कर्ते<sup>२</sup>,त्यत्राह ॥

प्रकारान्तरं च पूर्वमेव निरस्तम् ॥

अहंकारः कर्ता, न पुरुषः ॥ ५४ ॥

पुरुषस्यापरिणामित्वात् । कर्तृचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यं च 'वृक्षस्तिष्ठती'त्यादौ व्यभिचरति ॥ .

एककर्मक्षये<sup>१</sup> ऽपि यावद्देहभावित्वात्कर्मणो ऽपरा-  
परकर्मात्पत्तावनिर्माक्ष इत्यचाह ॥

अहंकारो बुद्धिः ॥

ननु सत्यामपि विवेकख्यातौ सुखादिभोगो दृश्यते, न कथम् ।  
तत्राह ॥

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्माजितत्वात् ॥ ५५ ॥

अविवेकात्कर्माजनं, तेन च भुक्तिरिति । चिदवसाना  
आत्मज्ञानावसाना<sup>२</sup> । <sup>३</sup>विवेकोत्पत्तौ कापरकर्माजनं,  
तदभावात्, कोपभोगः । कृतकर्मणो ज्ञानादेव नाशः ।  
तथा च

यथैधांसि समिद्धो ऽग्निर्भस्मसात्कुरुते ऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति ॥

साति<sup>४</sup>शयत्वाच्चन्द्रादिलोकप्राप्तिरेव पुरुषार्थो भवि-  
ष्यतीत्यचाह ॥

चित् देहादिज्ञानं अवसानं अवधिर्यस्याः । यावद्देहादिभानं, ताव-  
द्भोग इत्यर्थः । तदिति प्रारम्भमुच्यते, बुद्धिस्थित्वात् । 'तस्य ताव-

१ A एककर्मापक्षेपे, C एककर्मापक्षे । २ B •ज्ञानादात्मज्ञा-  
नविचारवशात् । ३ A अविवेको । ४ B C अति ।

देव' चिरं, यावन्न विमोक्ष्ये' ऽथ संपत्त्ये' इत्यादिश्रुतेः<sup>१</sup> ज्ञानिनो  
ऽपि प्रारम्भकर्मफलभोग आवश्यक इति भावः ॥

चन्द्रादिलोके ऽप्यावृत्तिर्निमित्तसंभवात्<sup>२</sup> ॥ ५६ ॥

आदिशब्दाद्ब्रह्मलोकादयो ग्राह्याः ॥

गुरुपसम्पत्त्य<sup>३</sup> शब्दश्रवणादेव मोक्षो भविष्यतीति,  
किं मननादिनेत्यचाह ॥

निमित्तमविवेकादि ॥

लोकस्य नोपदेशात्तत्सिद्धिः<sup>४</sup> पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

पूर्वोक्तमेवोक्तम्<sup>५</sup> । मन्दानां न श्रवणमाचान्मुक्तिः, किं  
तु मननादिना । अनेन यमनियमासनप्राणायाम-  
प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय उपलक्षणीयाः ॥

कथं तर्ह्युपदेशमाचान्मुक्तिः श्रूयत इत्यचाह ॥

लोकस्य मन्दाधिकारिणः उपदेशात् श्रवणमाचात् न मुक्तिः, किं  
तु पूर्वं यथोक्तं तथैतद्विध्यम् । मनननिदिध्यासने अपेक्षिते इत्यर्थः ॥

१ ac omit एव । २ Corrected; the MSS. विमोक्षे ।  
३ So reads Aniruddha only, the others  
•निमित्तसङ्ग्राहात्; cf. Aph.<sup>3</sup> 451, note 2 । ४ A गुरुपसंपत्त्य,  
B गुरुपसंपत्त्य ! । ५ So reads Aniruddha only, the others  
omit तत्; cf. Aph.<sup>3</sup> 452, note 1 । • A C पूर्वमेवोक्तम् ।

तर्हि 'श्रुत्वा मुच्यते' इति कथमुपपद्यते । तच्चाह ॥

पारंपर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः' ॥ ५८ ॥

प्रथमभावित्वाच्छ्रवणस्य पारंपर्येण कारणत्वसिद्धौ वि-  
मुक्तिश्रुतिः ॥

यथा च व्यापकत्वात्प्रकृतेर्जगत्कारणत्वं, एवं<sup>१</sup> व्याप-  
कत्वादात्मनः सर्वदेश उपभोग<sup>२</sup>प्रगङ्ग इत्यच्चाह ॥

तत्सिद्धौ श्रवणमात्रसिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः<sup>३</sup> पारंपर्येण उत्तमाधि-  
कारिविषया वा ॥

गतिश्रुतेऽथ व्यापकत्वं ऽप्युपाधियोगाद्भागदेशकाल-  
लाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥

यथा घटाद्युपाधियोगात् घटे गच्छति 'घटाकाशं  
गच्छती'ति ज्ञानं, तथा देहावच्छेदेन तद्गत्यात्मगति-  
रिति । कर्मवशाद्यत्र देशे उपभोगस्तत्र देहगमना-  
दात्मनो भोगलाभः ॥ यद्यात्मा व्यापकश्चिद्रूपः, सर्वदा  
सर्वत्र सर्वाथषु समकालं ज्ञानं प्रसज्जेत, न चैवं दृ-  
श्यते । तन्न । भवेदेवं, यद्यात्मा व्यापकस्वरूपेण दृष्टि-

१ c विमुक्तश्रुतिः । २ B omits च व्यापकत्वात् । ३ B C  
omit एवं । ४ B भोगः । ५ c विमुक्तश्रुतिः । ६ c कारः ।



ज्ञानं जनयति । न चैवं, किं तु देहादिपरिच्छिन्न एव ।  
यथा सूर्यः प्रकाशस्वभावो ऽपि मेरोर्दक्षिणस्थो नोत्त-  
रभागं प्रकाशयति, उत्तरस्थो न दक्षिणभागं, अव्याप-  
कत्वात् ॥ यदा तु ज्ञानादिना दग्धकर्माशयत्वेन नष्टे-  
देहादिसंघातो नीरजस्तमस्को व्यापको भवति, न  
तदा वृत्तिज्ञानं जनयत्यविकारित्वात्, किं तु स्वयमेव  
जगत्प्रकाशस्वरूपः<sup>१</sup> ॥ यथा चाकाशं व्यापकं प्रादेशि-  
कधूमादिसंबन्धेन न मलिनं भवति, किं तु घटाद्यव-  
च्छिन्नं सत् घटाद्युदरवर्ति सर्वं मलिनमित्यनुमन्यते<sup>२</sup> ।  
तथापि<sup>३</sup> नाकाशं मलिनं, तस्य लेपाभावात्, किं त्व-  
विवेचकानां<sup>४</sup> मिथ्याभिमानमार्चं, घटभङ्गे तथाऽदर्श-  
नात् । तथात्मा व्यापको, नास्य धर्मादिसंबन्धो, नापि  
ज्ञानं, किं तु शरीरावच्छेदेन मरुदह्नियोगवज्जीवसं-  
बन्धेन मनोयोगात् जीवात्मेत्युच्यते । मनसाऽविना-  
भूता प्रकृतिरिति प्राकृतधर्माधर्मज्ञानाज्ञानसुख-  
दुःखाद्यहंकारेन्द्रियतद्विषयजन्मादिमानिव लक्ष्यते ।  
सात्त्विकांशेन प्रकृतेः स्वच्छत्वात् तत्प्रतिबिम्बित आत्मा

१ B दृष्ट० । २ B •स्वभावः । ३ C •उच्यते । ४ A तथात्रापि ।  
५ A C तु विवेचकानां । ६ A C मिथ्यावा० । ७ C •योगाज्जीवः,  
B •योगाज्जीव० । ८ A प्रकृति० ।

प्रकृतिकर्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यते । मिथ्याभिमानो  
ऽपि प्रकृतिप्रतिबिम्बिते आत्मनि, न त्वात्मनि, यथा  
निष्कम्पो ऽपि चन्द्रो जलप्रतिबिम्बितो जलकम्पात्कम्पत  
इति मिथ्याप्रत्ययः, यथा वा मुखं निर्मलमपि मलिन-  
दर्पणे प्रतिबिम्बितं मलिनमित्यभिमन्यते ॥ विवेच-  
कास्तु कैवल्यदर्शिन 'आत्मनो ऽपरिणामादसंगत्वाच्च  
कर्तृत्वादिकं मिथ्ये'ति पश्यान्ति । यदा तु ध्यानपरि-  
पाकवशाद्वासनाह्रासक्रमेण<sup>१</sup> मनोलयाद्वासनानाशा-  
देहभङ्गे ऽन्यदेहानुत्पादः, तदा जीवात्मनो ऽपि पर-  
मात्मना सहैकत्वेन व्यापकत्वात्<sup>२</sup> क्व धर्माधर्मयोगः  
कर्तृत्वादिकं वा । किं त्ववागोचरत्वे<sup>३</sup> ऽपरोक्षबोधा-  
नन्दरूपत्वमिति भण्यते, अन्यथा प्रतिपादयितुमश-  
क्यत्वादिति ॥

देहेत्युक्तेः पूर्वं निराश्रयत्वादधिष्ठानासंभवादुत्प-  
त्त्यनन्तरमात्माधिष्ठानमित्यत्राह ॥

व्यापकत्वे ऽप्यात्मन उपाधियोगात् देहादियोगात् भोगदेशकाल-  
योगः । यथा व्योम घटादौ गच्छति गच्छतीव, तथात्मापि देहा-

१ B ध्यानपरिपाकवशाद्वासनाह्रासक्रमेण । २ C व्यापकत्वेन, A  
omits the word । ३ A C •चरत्वा । ४ B निराश्रयत्वाद• ।

वच्छिन्नो गच्छतीवेति विशिष्टदेवकालमंबन्ध्युपभोगभास्यवति  
कुतः । गतिश्रुतेः 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इत्यादेः ॥

अनर्धिष्ठितस्य प्रतिभावयोगान्न तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

व्यापकस्य नित्यस्य पूर्वपश्चाद्भावायोगादेहोत्पत्तिसम-  
कालमेवाधिष्ठानाच्च तत्सिद्धिः नानधिष्ठानसिद्धिः ।  
ततश्च न प्रतिभाव इति ॥

अदृष्टवशादेव प्रतिभावो न भविष्यतीत्यत्राह ॥

न तत्सिद्धिः नानधिष्ठानसिद्धिः ॥

अदृष्टवशादेव प्रतिभावो न भविष्यतीत्यत्र आह ॥

अदृष्टदाग चदमंबन्धस्य तदमंभवाज्जलादिवदङ्कुरे  
॥ ६१ ॥

निराश्रयस्यादृष्टस्यामामर्थ्यादेर्हासंबन्धत्वेन न कार्य-  
करणं, यथा जलस्य नाङ्कुरजनकत्वम् । आदिशब्दा-  
दग्नेर्ग्रहणम् ॥

किमाश्रया धर्मादयः कार्यजनका इत्यत्राह ॥

१ Thus only Aniruddha, the others प्रतिभावप्रसङ्गात् ;  
cf. Aph.<sup>3</sup> 453, note 3 । २ B omits न । ३ C •देहेऽ० ।  
४ B C •संबन्धत्वेन । ५ B •कारणं ।

बीजावस्थामारभ्यात्मा नाधितिष्ठति, किं त्वदृष्टदारेति चेत्, न,  
असंबद्धस्यादृष्टस्य तदसंभवात् कारणत्वासंभवात् । अयमर्थः । अव-  
श्यमदृष्टस्य तत्र संबन्धो वाच्यः, स च स्वाश्रयसंयोगविशेषादिरूप  
एवेति । जलादिवदिति दृष्टान्तः, यथा जलादि अकुरजनकमपि  
बीजासंबद्धमकुरं न जनयति<sup>१</sup> ॥

निर्गुणत्वात्तदसंभवादहंकारधर्मा षोढे ॥ ६२ ॥

निर्गुणत्वादात्मनः तद्धर्मत्वासंभवादेते धर्मादयो ऽहं-  
कारधर्माः । कार्यकारणयोरभेदादुद्विधर्मा एवाहंकार-  
धर्मा इत्युक्तम् ॥

किमात्मनः स्वरूपेण जीवत्वमन्यथा वेत्यचाह ॥

निर्गुणत्वादात्मनः तदसंभवात् तस्मिन्नसंभवात् । एते धर्मादयो  
ऽहंकारधर्माः । कार्यकारणयोरभेदादुद्विधर्मा एवाहंकारधर्मा इ-  
त्युक्तम् ॥

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

स्वरूपेण<sup>१</sup> जीवत्वे कर्तृत्वान्नोक्तत्वात्कौटस्थ्यानिः ।

१ b c जीवा० । २ c adds तद्वत् । ३ B तद्धर्मोसं० । ४ B  
स्वरूपेण । ५ C कर्तृभोक्तृत्वात् ।

अन्वयव्यतिरेकाच्च । देहावच्छेदेन वाय्वग्निसंयोगा-  
दिन्द्रियसंयोगेन विशिष्टस्य जीवत्वम् ॥

ऐश्वर्यशालित्वाज्जीवात्मैवेश्वरः, स एव जगन्निर्मास्य-  
ति । तथा च

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

इत्यत्राह ॥

जीवत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टस्य देहादिविशिष्टस्य, न तु स्वरूपेण,  
कौटस्थ्यहानेः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च, देहाभिमानिन एव कर्तृत्व-  
भोक्तृत्वोपलम्भात् ॥

अहंकारकर्तृधीना कार्यमिहिर्नेश्वराधीना प्रमाणा-  
भावात् ॥ ६४ ॥

प्रमाणाभावादिति जगदुपादानज्ञानाभावात् । अव्या-  
पकत्वादनैकेश्वरकल्पनापि स्यात् ॥

कार्यत्वाच्चेतनं कार्यत्वमप्यनैकान्तिकमित्याह ॥

‘प्रकृतेर्महान्, महतो ऽहंकार’ इत्युक्तो ऽहंकारः, तदभिन्नो चः

१ B वाय्वग्निः । २ इत्यत्राह is missing in B । ३ A C  
कार्यत्वाच्च चेतनम् । ४ A नैकान्तिकमित्याह ।

कर्ता,<sup>१</sup> तदधीना कार्यस्य<sup>२</sup> तन्मात्रादेः सिद्धिः, नेमराधीना, कार्य-  
त्वस्य चेतनकार्यत्वव्याप्यत्वे प्रमाणाभावात् ॥

एतदेव स्पष्टयति ॥

अदृष्टोद्भूतिवत्त्वमानत्वम् ॥ ६५ ॥

अदृष्टोद्भूतिवद्वैकर्तृकत्वात्<sup>३</sup> । तस्यापि सकर्तृकत्वे<sup>४</sup>  
ऽदृष्टोद्भूत्यन्तरस्य सहकारित्वं, तस्यास्तस्या<sup>५</sup> अप्यन्यस्या  
इत्यनवस्था । सादित्वाच्च संसारस्य नानादितापरि-  
हारः ॥

अहंकारस्य कारणत्वे किं महान्तं प्रत्यपि कारणत्व-  
मित्यवाह ॥

न दृष्टः कर्ता यस्य चित्यकुरादेस्तस्योद्भूतिः उत्पत्तिः । तस्यामिव  
समानत्वं चेतनकर्त्तृभावस्य । चित्यकुरादौ हि न चेतनः कर्तास्ति,  
अनुपलब्धेः, तथा तन्मात्रेणैव ॥

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

न स्वस्य कारणं कार्यं भवति ॥

१ a तदकर्ता । २ a कार्यत्वस्य । ३ A अदृष्टोद्भूतवत् । ४ A  
C सकर्तृकत्वात् । ५ A C सकर्तृकत्वे । ६ A C तस्याः only  
once ।

स्वीया प्रकृतिः, स्वामो पुरुषः । तयोः संबन्धः किं  
स्वाभाविकः, अन्यनिमित्तको वा । स्वाभाविकत्वे स्व-  
भावस्यानपायादनिर्मीक्ष इत्यत्राह ॥

अहंकारस्य कार्यं महतो ज्यत् । नहि स्वकारणं स्वकार्यं भवति ॥

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावो ज्यतादिर्विजा-  
ह्यत ॥ ६५ ॥

प्रकृतेरित्युपलक्षणं, पुरुषस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । कर्मणश्च  
स्वस्वामिसंबन्धकारणत्वे,<sup>१</sup> विवेकात्कर्मक्षये स्वस्वामि-  
भावसंबन्धाभावान्मुक्तिः । अनित्यस्य सादित्वेन<sup>२</sup>  
नानादितापरिहारो, नित्यस्य पुनरस्तीति, अनादि-  
रित्युक्तम् ॥

मतान्तरमाह ॥

पुरुषस्येति पूरणीयम् । स्पष्टमन्यत् ॥

अविवेकनिमित्तकोः वा पुरुषस्यः ॥ ६६ ॥

स्वस्वामिभाव इत्यनुवर्तते ॥

१ B •कारत्वे । २ B स्वस्वामिसंबन्धान् । ३ B सादितात् ।

• Thus Aniruddha only, the others •निमित्तो; cf. Aph.<sup>३</sup>  
459, note 2 ।

एकदेशिमतमाह ॥

अविवेकनिमित्त इति बद्धव्रीहिः ॥

एकदेशिमतमाह ॥

निष्कण्ठादिभिः न शीतं भवत्येवाचार्यैः ॥ ३८ ॥

लयनाल्लिङ्गमिति सूक्ष्ममातिवाहिकशरीरम् । या-  
वत्स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरस्य गमनमस्ति, तावत्स्व-  
स्वामिसंबन्धादृद्ध इत्युच्यते ॥

स्वमतमाह ॥

यावत्स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरमस्ति, तावत्प्रकृतिपुरुषयोः स्वस्वामि-  
संबन्ध इति ॥

स्वमतमाह ॥

यदा नृणां दुःखं दृष्ट्वा तदा भगवन्तु कुरुष्वैव पुनरायः  
॥ ७० ॥

यद्वा तदेति कर्मक्षयाद्वा ज्ञानादौन्यतो वेति, स्व-  
स्वामिसंबन्धोच्छित्या संसारोच्छित्तिः पुरुषार्थः ॥ तदु-  
च्छित्तिः पुरुषार्थ इति वीष्ठाध्यायपरिसमाप्तौ ॥

१ A C गमनागमनमस्ति । २ A C omit इति । ३ A C  
 स्थानादाः ।



एष सत्कार्यसिद्धान्तः पूर्वमेव निरूपितः ।

तन्मतः प्रतिपाद्यत्वान्न हि स्यात्पुनरुक्तता ॥

‘यत् तत्’ इत्यवयव<sup>१</sup> हेतौ । यतस्ततः स्वस्वामिभावो ऽस्तु प्रकृति-  
पुरुषयोः, तस्य तु बन्धहेतुत्वात् तदुच्छिन्तिः पुरुषार्थ इति मम  
मनम् । वीष्णाध्यायसमाप्त्यर्था ॥

इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ॥

समाप्तश्चायं<sup>२</sup> ग्रन्थः ॥

वृत्तिः कृतानिरुद्धेन<sup>३</sup> सांख्यसूत्रस्य धोमता ।

मूढसत्त्वविवेकाय, आत्मनश्च विमुक्तये ॥

इति वेदान्तिमहादेवकृते सांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तिसारे तन्त्राध्यायः  
षष्ठः ॥<sup>४</sup>

१ c इत्यवयव । २ A omits कापिल० । ३ C सूत्रस्य । ४ A  
समाप्तो ऽयं । ५ B वृत्तिकर्तानिरुद्धो ऽभूत् in spite of the follow-  
ing धोमता ! । ६ At the end of my MSS. of Mahâdeva,  
the 22 short Sâṃkhya-Sûtras are subjoined (see F. E.  
Hall, Preface to the Sâṃkhya-Sâra, 42 note) with the  
concluding remark इति सांख्यसूत्राणि कपिलप्रणीतानि च ।

# INDICES.





# I. INDEX OF THE SÂMKHYA SÛTRAS,

*as read and numbered by Aniruddha.*

- अकर्तुरपि फलोपभोगे ऽज्ञावत् I. 105.
- अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् III. 55
- अक्षसंबन्धात्प्राक्तिलम् I. 161.
- अक्षानुवाणामनुमानेन बोधो धूमादिभि-  
रिव वक्त्रेः I. 60.
- अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्छित्तं प्रधानस्य  
III. 59.
- अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः III. 14.
- अतिप्रसङ्गिरन्यधर्मेत्वे I. 54.
- अतौन्द्रियमिन्द्रियं, भ्रान्तानामधिष्ठाने II.  
23.
- अत्यन्तदुःखनिष्ठस्या कृतकृत्यता VI. 5.
- अथापि प्रतिनियमोऽन्यदक्षतिरेकात् VI.  
15.
- अथ त्रिविधदुःखात्यक्निष्ठतिरत्यल्पदु-  
र्घार्थः I. 1.
- अदृष्टद्वारा चेदसंबन्धस्य तदसंभवाज्जलादि-  
वदङ्गुरे VI. 61.
- अदृष्टवशाच्चेत् I. 30.
- अदृष्टोद्भूतिवत्प्रमाणत्वम् VI. 65.
- अधिकारिर्नैविद्यान् नियमः I. 70, VI.  
22.
- अधिकारिप्रभेदान्न नियमः III. 76.
- अधिष्ठानाच्चेति I. 142.
- अध्यवसायो बुद्धिः II. 13.
- अध्यवसायोपासनात्यारंभपर्यं यज्ञोपासका-  
नामिव IV. 21.
- अनधिष्ठितस्य पूतिभावयोगाच्च तत्स्थितिः  
VI. 60.
- अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसङ्गः  
VI. 12.
- अनादावप्य यावदभावान्नविच्छेदयेत् I.  
158.
- अनारम्भेऽपि परम्यदे सुखी सर्ववत् IV.  
12.
- अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं  
सामान्यस्य V. 91.
- अनियतत्वेऽपि नाद्यौक्तिकस्य संप्रदा-  
न्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम् I. 26
- अनुपभोगेऽपि पुनरर्थेऽक्षयिः प्रधानस्योद्भू-  
तकुङ्कुमवहनवत् VI. 40.
- अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् V. 25.
- अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वात्तद्वदधि-  
ष्ठातृत्वम् I. 99.
- अन्यधर्मत्वेऽपि नारीपातस्यद्विरेकत्वात्  
I. 153
- अन्यपरत्वमविवेकानां तच्च V. 64.
- अन्ययोगेऽपि तत्स्थितिर्नास्तीत्येवायोदाह-  
वत् II. 8.
- अन्यदृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रवृत्-  
रञ्जुतत्त्वस्यैवोपगः III. 66.
- अपवादमात्रमवधानाम् I. 45
- अपवादार्थत्वमन्यथा VI. 18.
- अपवादार्थत्वमन्यथा I. 47.
- अपवादाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावकुलम्  
I. 79.
- अवाधे नैच्छक्यम् V. 17.
- अभिमानोऽङ्कारः II. 16.
- अर्थात्स्थितिर्येत्प्रमाणमभयोः V. 24.
- अवाक्प्रभेदाः पूर्ववत् III. 41.
- अविवेकनिमित्तको वा पञ्चशिक्षः VI. 68.
- अविवेकाद्वा तत्स्थितेः कर्तुः पञ्चावयवम्  
I. 106.

अविवेचयद्योभयोः I. 6.  
 अविवेचनाद्विवेचनारम्भः III. 1.  
 अविवेचनपत्तिरुभयोः VI. 19.  
 अव्यक्तं विगुणाद्विज्ञात् I. 136.  
 अव्यभिचारान् II. 41.  
 अव्यक्तरह्याविश्रुतिधा III. 38.  
 असङ्गो ऽयं पुरुष इति I. 15.  
 असाधनानुचिन्तनं बभूव भरतवत् IV.  
 8.  
 अस्थाय्या नास्तिसाधनाभावात् VI. 1.  
 अशङ्कारः कर्ता, न पुरुषः VI. 54.  
 अशङ्कारकर्तृधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना  
 प्रमाणाभावात् VI. 64.  
 अविनिर्णयनीयवत् V. 6.  
 आञ्जल्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेशः.  
 सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा I. 125.  
 आत्मार्थमात्मार्थेनैवमात्मार्थं चारम्भः II.  
 11.  
 आद्यहेतुता तदुद्धारं पारंपर्येणाश्रयवत् I.  
 74.  
 आधेयशक्तियोग इति पञ्चमिषः V. 32.  
 आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समान-  
 न्यायात् V. 36.  
 आध्यात्मिकादिभेदाद्व्यवधानं तुष्टिः III. 43.  
 आधेयिको गुणप्रधानभावः, क्रियाविवे-  
 चात् II. 45.  
 आत्मोपदेशः शब्दः I. 101.  
 आत्मसङ्कल्पपर्यन्तं तत्काले वहिरा विवे-  
 कात् III. 47.  
 आ विवेकाच्च प्रवर्तनमविवेचयित्वा III. 4.  
 आहतिरसङ्गदुपदेशान् IV. 3.  
 आहतिरसङ्गापि, उत्तरोत्तरधीनियोनाद्वैतः  
 III 52.  
 आचारादिदेश V. 128.  
 आचंकारिकत्ववर्तेर्न भौतिकाणि II. 20.

इतर इतरस्यवति तदोपात् III. 6.  
 इतरस्यान्वपरंपरा III. 81.  
 इतरस्याभेदोऽप्याहतिः पञ्चाग्निधोगतो च  
 श्रुतेः IV. 22.  
 इतरस्यापि नात्यन्तिकम् III. 27.  
 इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तिकोऽप्येदः I. 1.  
 इन्द्रियेषु साधकतमत्वयोगात्कुठारवत्  
 39.  
 इत्युक्तारवन्नैकचित्तस्य समाधिदानिः I  
 14.  
 ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा III. 57.  
 ईश्वरासिद्धेः I. 92.  
 उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः I.  
 उत्पत्तिवद्वादोषः I. 123.  
 उपदेशोपदेष्टृत्वात्तत्सिद्धिः III. 79.  
 उपभोगादितरस्य III. 5.  
 उपरागात्कर्तृत्वं चित्तानिधाचित्तानिध-  
 1 164.  
 उपादाननियमान् I. 115.  
 उपाधिभेदे ऽप्येकस्य नामाद्योग आका-  
 श्येव घटादिभिः I 150.  
 उपाधिभिर्भूयते, न तु तद्वान् I. 151.  
 उपाधिभेदतत्सिद्धौ पुनर्हेतुम् VI. 46.  
 उभयवाप्यन्यथासिद्धेः प्रत्यक्षमनुमानं च  
 V. 100.  
 उभयवाप्येवम् V. 23.  
 उभयवाप्यविवेचयद्येवैवमुपरान्वितोपाहि-  
 द्येवः VI. 26.  
 उभयवाप्यसम्बन्धम् I. 94.  
 उभयपक्षसमानमेवादयमपि I. 46.  
 उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः I. 102.  
 उभयात्मकं च मनः II. 26.  
 उभयान्वयान्वायेनं मर्यादादेर्वादिषत् I  
 129.

ऊर्ध्वं सञ्चविंशत्या III. 48.

कस्यमाष्टमजरायुजोद्धिज्जसंकल्पजसां-  
सिद्धिं चेति न नियमः V. 111.

कहादिभिः सिद्धिरष्टधा III. 44.

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको, न तु  
प्रतिक्रियं संस्कारभेदा वृत्तकल्पनाप्रसङ्गे  
V. 120.

रक्तादशपञ्चतन्मात्रं तत्कार्यम् II. 17.

रवमितरस्याः III. 42.

रवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विवदधर्मा-  
भ्यासः I. 152.

रवं शून्यमपि V. 79.

एकभौतिकमपरे III. 19.

चैदासीन्यं चेति I. 163.

कर्णं त्रयोदशविधमन्तरभेदात् II. 38

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावो ऽप्य-  
नादिर्विजाडुरवत् VI. 67

कर्मनिमित्तयोगाच्च III. 67.

कर्मवदुदृष्टेर्वा कालादेः III. 60.

कर्मवैचित्र्यात्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् III.  
51.

कर्मवैचित्र्यात्पृष्टिवैचित्र्यम् VI. 41.

कर्माकृष्टेर्वाप्यनादितः III. 62.

कर्मन्वियबुद्धौन्विधैरान्तरमेकादशकम् II  
19.

काव्याकाव्ये ऽपि साध्यत्वाविशेषात् I. 85.

कारणभावाच्च I. 118.

कार्यतत्त्वलिङ्गिः II. 6.

कार्यदर्शनात्तदुपसङ्गोः I. 110.

कार्याकारणानुमानं तस्यादित्यात् I. 135.

कुत्रापि को ऽपि सुखी न VI. 7.

कुसुमवच्च मणिः II. 35.

कैवल्यार्थं प्रकृतेः I. 144.

क्रमशो ऽक्रमशचेन्द्रियवृत्तिः II. 32

गतियोगे ऽप्याद्यकारणताहानिरनुवत्  
VI. 37.

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् I. 51.

गतिश्रुतेषु व्यापकत्वे ऽप्युपाधियोगाद्भूमि-  
देशकालज्ञानो व्योमवत् VI. 59.

गुणपरिणामभेदाज्ञानानुभवव्यावृत्तौ II.  
27.

गुणयोगादृन्मः शुक्रवत् IV. 26.

गुणादौर्वा नात्यन्तबाधः V. 26.

सूक्ष्मभ्रमणवद्वृत्तशरीरः III. 82.

चन्द्रादिलोके ऽप्यावृत्तिर्निमित्तसंभवात् VI.  
56.

चरमो ऽहंकारः I. 72.

चातुर्भौतिकमित्यन्ये III. 18.

चिदवसाना भुक्तिस्वात्मर्माजितत्वात् VI.  
55.

चिदवसानो भोगः I. 104.

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् II 7.

क्षिप्रहस्तबद्धा IV. 7.

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्वाधका-  
भावात् VI. 52.

जडप्रकाशयोगात्प्रकाशः I 145.

जडव्यावृत्तौ जड प्रकाशयति चिद्रूपः VI.  
50

जम्बादिव्यवस्थातः पृष्ठवृत्तजम् I. 149.

जपास्पष्टिकयोरिव गोपरान्तः, किं जमि-  
मानः VI. 28.

जीवन्मुक्तश्च III. 78.

ज्ञानाकर्माज्ञः III. 23.

ततः प्रकृतेः I. 65. [46.

तत्त्वमाजितत्वात्तदर्थमभिषेधा लोकावत् II.

तत्कार्यतत्त्वसिद्धेर्नापलापः I. 137.  
 तत्कार्यत्वमन्येषाम् I. 73.  
 तत्कार्यं धर्मादिः II. 14.  
 तत्त्वान्ध्यासाद्वेति नेतीति त्यागाद्विवेक-  
 सिद्धिः III. 75.  
 तच्च प्राप्तविवेकस्यानादृतिश्रुतिः I. 83.  
 तच्चाप्यविरोधः VI. 21.  
 तत्तुंनिधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् I. 96.  
 तत्पाप्येकतरदृष्ट्यान्यतरसिद्धेर्नापलापः I.  
 112.  
 तत्पाशेषसंस्काराधारत्वात् II. 42.  
 तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः III.  
 11.  
 तद्वृत्तमयत्नश्रुतेः III. 15.  
 तदपि दुःखशब्दमिति दुःखपक्षे निश्चि-  
 पक्षे विवेचकाः VI. 8.  
 तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि I. 43.  
 तदुत्पत्तिश्रुतेः I. 77.  
 तदुत्पत्तिः श्रूयते, विनाशदर्शनाच्च II. 22  
 तद्भानं प्रकृतिः पुरुषो वा I. 133.  
 तद्भावे तदधोगादुभयव्यभिचारादपि न I.  
 40.  
 तद्योगे तद्विज्ञानयोऽन्याश्रयत्वम् V. 14  
 तद्योगे ऽपि न नित्यमुक्तः V. 7  
 तद्योगे ऽप्यविवेकाच्च समानत्वम् I. 55.  
 तद्वपत्वं सादित्वम् V. 19  
 तद्विस्मरणे ऽपि केचित्तु IV. 16.  
 तद्द्वौजात्यवृत्तिः III. 3  
 तद्विद्वत्तावुपशान्तोपरामः स्वस्थः II. 31.  
 तत्सोविज्ञाना मूलतः III. 49.  
 तत्पौरुषत्वं तुच्छत्वम् I. 134  
 तत्पौरुषत्वम् III. 2.  
 तुष्टिर्नवधा III. 39.  
 तेजान्तःकरणस्य I. 64.  
 तेषामपि तद्योगे दृष्टवाधादिप्रसक्तिः V.  
 49.  
 तेषां चाक्षयस्य II. 30.

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः I. 126.  
 त्रिगुणादिविपर्ययात् I. 141.  
 त्रिधा चयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहो-  
 भयदेहाः V. 125.  
 त्रिभिः संबन्धसिद्धेः V. 38.  
 त्रिविधं प्रमाणम्। तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधि-  
 क्यसिद्धिः I. 88.  
 त्रिविधविरोधापत्तेः I. 113.  
 दाढ्यार्थमन्तरेषाम् VI. 23.  
 दिक्कालावाकाशादिभ्यः II. 12.  
 दुःखनिवृत्तेर्गोणः V. 67.  
 दुःखादुदुःखं जलाभिषेकवन्न जायविसोकः  
 I. 81.  
 दृष्टशरीरिन्द्रस्य IV. 18.  
 दृष्टान्तासिद्धेः I. 37.  
 देवतान्त्यश्रुतेर्नारभकस्य II. 21.  
 देहादित्यतिरिक्ता ऽसौ वैचिण्यात् VI. 2.  
 देवादिप्रभेदा III. 46.  
 दोषदर्शनादुभयोः IV. 28.  
 दोषबोधे ऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य, कुल-  
 वधूवत् III. 70.  
 द्रष्टृत्वादिरात्मनः, करणत्वमिन्द्रियाणाम् II.  
 द्वयोः प्रधानं मनो लोकवदुभयवर्गेषु II.  
 40.  
 द्वयोरिव चयस्यापि दृष्टत्वाच्च तु द्वौ V.  
 118.  
 व चाप्यसंनिवृत्तार्थपरिच्छिन्तिः  
 प्रमा। तत्साधकतमं यत्नम् I. 87.  
 द्वयोरेकतरस्य बोधासौन्यमपवर्गैः III. 65.  
 द्वयोरेकदेशलभ्योपरामात्र व्यवस्था I. 29.  
 द्वयोः सर्वोक्तत्वमन्यस्य तद्वृत्तिः V. 117.  
 द्वाभ्यामपि तथैव IV. 10.  
 द्वाभ्यामपि प्रमाद्विरोधः VI. 47.  
 द्वाभ्यामप्यविरोधाच्च पूर्वमन्तरं च साधका-  
 भावात् VI. 48.

धारणासनसकर्मणा तत्सिद्धिः III. 32.

धेनुवद्वत्साय II. 37.

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिसिद्धिरोधः

VI. 29.

ध्यानं निर्विषयं मनः VI. 25.

न, अभिव्यक्तिनिवन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ  
I. 120.

न कर्मण उपदानायोगात् I. 81.

न कर्मणान्यधर्मत्वाद्तिप्रसक्तेश्च I. 16.

न कर्मणाप्यतद्वर्मेत्वात् I. 52.

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य II. 25.

न कामचारित्वं रागोपहृते शुकवत् IV.  
25.

न कारणस्यार्थकृतकृत्यता मय्यवदुत्थानात्  
III. 54.

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् V. 39.

न कालनियमो वामदेववत् IV. 20.

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्व-  
संबन्धात् I. 12.

न किञ्चिदप्यनुशयिनः V. 126.

न गतिविशेषात् I. 48.

न तत्त्वस्यापि तद्रूपता पञ्चजादिवत् IV.  
31.

न तत्त्वान्तरं, वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः V. 30.

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः V. 91.

न तदपस्तपस्तस्मात् V. 92.

न तन्निर्भागत्वं कार्यत्वात् V. 88.

न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः I. 24.

न तेजोऽपसर्षभाभेजसं चक्षुर्दृष्टितस्तत्सिद्धेः  
V. 105.

न त्विभिरपौरुषेयत्वाद्देहस्य तदर्थस्याप्य-  
तौन्द्रियत्वात् V. 41.

न दृष्टात्सिद्धिर्निर्दृष्टेः न दृष्टिदर्शनात् I.  
2.

न देहभेदे ऽप्यन्योपादानतात्पदादिबन्धि-  
यमः V. 109.

न देशयोगतो ऽप्यस्मात् I. 13.

न देशमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यायुतेः  
V. 124.

न देशारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितत्त्व-  
त्सिद्धेः V. 113.

न द्रव्ये नियमस्तद्योगात् V. 108.

न द्वयारेककालायां ग्रादुपकार्योपकारक-  
भावः I. 31.

न धर्मापस्तपः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् V.  
20.

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः V. 45.

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसंभावस्य तद्योगस्तद्यो-  
गादृते I. 19.

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुष्मितिः VI.  
13.

न नियमः, प्रमाणान्तरावकाशात् V. 22.

न निर्भागत्वं, तद्योगाद्गुडादिवत् V. 71

न परिमाणचानुविध्यद्वाभ्यां तद्योगात् V.  
90

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बह्वन्तमुपादाना-  
योगात् V. 102.

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् V.  
46.

न प्रत्यभिज्ञाबाधात् I. 55.

न बाह्यबुद्धिनियमः V. 121

न बाह्याभ्यन्तरयोरेपरश्चोपरस्त्वकभावाऽपि  
देशभेदात्, सुषुप्त्यपाटलिपुष्पस्थयारिव  
I. 25.

न बोजाद्वरवत्तादिमन्त्रश्रुतेः V. 15

न बुद्धादिनित्यत्वमाश्रयविशेषे ऽपि बन्धि-  
वत् V. 127

न भागयोगो ऽभागस्य V. 81.

न भागसंज्ञा भागिनो निर्भागजन्यतेः V.  
73

न भूतधैतन्यं प्रत्यक्षानुपलब्धेः साक्षत्ये च  
साक्षत्ये च V. 139.



न भूतप्रकृतिजमिन्द्रियाणामाहंकारिकज-  
न्मृतेः V. 84.  
न भूतियोगे कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवदुपा-  
स्यसिद्धिवत् IV. 32.  
न भोगाङ्गमशान्तिर्मुनिवत् IV. 27.  
न मस्तिनचेतस्युपदेशबौद्धप्ररोहे ऽजवत्  
IV. 29  
न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगो ऽप्यनादृतिश्रुतेः VI.  
17.  
न मुक्तामङ्गयोरयोग्यत्वात् V. 47.  
न यथादः स्वरूपतो धर्मेन वैशिष्ट्यात् V.  
42  
न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात्  
V. 6.  
न रूपनिबन्धनात्प्रत्यक्षत्वनियमः V 89  
नर्तकौवत् प्रवर्तकस्यापि निवृत्तिस्मारिता-  
र्यात् III 69  
न वयं वट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्  
I 25.  
न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः I 42  
न विशेषगतनिष्क्रियस्य V 76.  
न विशेषगुणोच्छित्सिद्धत्वं V 75  
न व्यापकत्व मनसः करणत्वाद्विज्ञेयत्वाद्वा  
बाह्यादिवचनपुरादिवच V 69  
न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः V 58  
न शिष्टापुत्रवदभिप्रायकमानवाभात् VI  
4  
न चरचसाचातस्तिष्ठिरनादिवासनापटुत्वात्  
II. 3  
न श्रुतिविरोधो रामिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः  
VI. 51.  
न वट्पदार्थनियमसङ्गोपाश्रुतिः V 85.  
न सङ्गदुपपत्त्यासंबन्धसिद्धिः V 28.  
न सङ्गासंज्ञिसंबन्धो ऽपि V. 96.  
न सर्वो बाधदर्शनात् V. 53  
न समवायो ऽस्ति प्रमाणाभावात् V. 99.  
न संबन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् V. 97

न सर्वोच्छित्तिरपुत्रवार्थत्वाद्विदोषात् V. 78.  
न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः III. 20.  
न स्वात्मनियमश्चित्तप्रसादात् VI. 31.  
न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि  
विद्यमानत्वात् V. 103.  
न स्वभावतो बन्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः  
I. 7.  
न स्वरूपशक्तिनियमः, पुनर्वादप्रसङ्गेः V.  
33.  
न स्वातन्त्र्यात्तद्वृत्ते बाधवच्छिन्नवत् III. 12.  
नाकारोपरागोच्छित्तिः शक्तित्वाद्विदोषात्  
V. 77.  
नाजः संबन्धो धर्मिषाहकप्रमाणाभावात् V.  
98  
नाणिमादियोगो ऽप्यवशंभावित्वात्तदुच्छित्ते-  
रितरवियोगवत् V. 82.  
नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः V. 87.  
नाद्याविद्या नेमभयं जगदुपादानकारणं  
निःसङ्गत्वात् V. 65.  
नाद्वैतमात्मनो सिद्धातङ्गेप्रतीतेः V. 61.  
नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् I. 154.  
नामन्दाभिधृतिर्मुक्तिर्निर्धर्मकत्वात् V. 74.  
नानात्मनापि प्रत्यक्षत्वाभात् V. 62.  
नानादिविषयोपरामर्शनिमित्तो ऽप्यस्य I. 27.  
नानिर्धर्मनोयस्य, तदभावात् V. 54.  
नामुत्पत्त्यसंबन्धे श्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वैरो-  
रवापरोक्षप्रतीतेः V. 101.  
नानुवचिकादपि तत्सिद्धिः, साध्यत्वेनाह-  
नियोमादपुत्रवार्थत्वम् I. 82.  
नात्मादृष्टा चक्षुस्तानमुपलब्धः I. 156.  
नान्यथाऽस्मातिः स्वभावोभावात्वात् V. 55.  
नान्यनिवृत्तिरूपसंभावप्रतीतेः V. 93.  
नान्योपसर्पणे ऽपि मुक्त्योपभोगो निमित्ता-  
भावात् VI. 44.  
नापोषणेष्वनाश्रित्यन्तमदुरादिवत् V. 48.  
नाप्राज्ञप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्व-  
प्राप्तेर्वा V. 104.

नाभासमाचमपि मलिनदपेषवत् IV. 30.  
 नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः I. 78.  
 नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः I. 14  
 नाविद्यातो ऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् I. 20.  
 नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य V. 13.  
 नाशः कारणस्य I. 121.  
 नाशक्योपदेशविधिरूपदिष्टे ऽप्यनुपदेशः I. 9.  
 नासतः स्थानं चष्टवत् V. 52.  
 नासदुत्पादो चष्टवत् I. 114.  
 नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो गर्भा-  
 धानादिकर्मणा संस्क्रियते I. 33.  
 निजधर्मोभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः  
 V. 95.  
 निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं, न समान-  
 त्वम् I. 86.  
 निजशक्त्युत्पत्त्या व्यवस्थियते V. 43  
 निजशक्त्यभिव्यक्तोः स्वतः प्रामाण्यम् V. 51.  
 निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः V. 31.  
 नित्यत्वे ऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् VI.  
 33.  
 नित्यमुक्तत्वम् I. 162.  
 निमित्तत्वमविवेकस्येति न दृष्टव्यमिति III.  
 74.  
 निमित्तत्वपदेशात्तदुपदेशः V. 110.  
 नियतकारणत्वाच्च समुच्चयविकल्पो III  
 25.  
 नियतकारणात्तदुच्छिन्निध्वान्तवत् I. 56  
 नियतधर्मसाक्षित्वमभयोरैकतरस्य वा व्या-  
 प्तिः V. 29.  
 निराशः सुखो पिङ्गसावत् IV. 11  
 निरोधश्चैद्विधिविधारकाभ्याम् III. 34.  
 निर्मुक्तमात्मनो ऽस्मादिदृष्टेः VI. 10  
 निरोधत्वात्तदसंभवाद्दर्शनकारणमात्रेण VI.  
 62.  
 निर्मुक्तत्वाच्च चिदर्मा I. 146.  
 निर्मुक्तादित्यतिविरोधस्येति I. 53

निष्क्रियस्य तदसंभवात् I. 49.  
 निःसङ्गे ऽप्युपरान्तो ऽविवेकात् VI. 27.  
 नेतरादितरत्वात्तन्निमित्तं विद्या III. 45.  
 नेन्द्रादिपदयोरो ऽपि तद्वत् V. 83.  
 नेन्द्रादिप्रतिष्ठिते फलसंपत्तिः, कर्मणा तत्प्रतिष्ठेः  
 V. 2.  
 नैकस्थानान्द्विद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् V. 66.  
 नैकान्ततो बन्धमोक्षो पुनरवस्थाविवेकादव-  
 ती III. 71.  
 नैरपेक्ष्ये ऽपि प्रकृत्युपकारे ऽविवेको निमित्त-  
 त्वम् III. 68.  
 नोपदेशमवश्यं ऽपि कृतकतयः परामर्शादव-  
 विरोचनवत् IV. 17  
 नोभयं च तत्त्वास्थाने I. 107.  
 नोभाभ्यां तेनैव V. 63  
 पञ्चावयवयोगात्तुल्यसंज्ञितः V. 27.  
 परधर्मत्वे ऽपि तत्प्रतिष्ठितविवेकात् VI. 11.  
 परिच्छिन्नत्वाच्च सर्वोपादानम् I. 76.  
 परिमाणात् I. 130  
 पञ्चवादिष्वनुपपत्तेः V. 35.  
 पाञ्चभौतिको देहः III. 17.  
 पारंपर्येति ऽप्येवमादौ जायते V. 122.  
 पारंपर्येण तत्प्रतिष्ठो विमुक्तिप्रतिष्ठः VI.  
 58  
 पारंपर्ये ऽपि प्रधानानुवृत्तिरवत् VI. 35.  
 पारंपर्ये ऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्  
 I. 68.  
 पारिभाषिको वा V. 5.  
 पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् IV. 4  
 पिशाचवदव्यर्थोपदेशे ऽपि IV. 2.  
 पुनर्कर्मवदिति चेत् I. 32.  
 पुनरवच्छिन्नं व्यवस्थातः VI. 45.  
 पुनरर्थं करणोद्भवो ऽप्यदृष्टोपात्तात् II.  
 36  
 पुनरर्थं संवृत्तिर्निष्ठानां रूपकारणत्वाच्च  
 III. 16

पूर्वभावित्वे द्वयोरनन्तरत्वेनान्यतरयोगः  
I. 75.

पूर्वभावित्वे न नियमः I. 41.

पूर्वसिद्धसंज्ञाभिन्नसिद्धिर्द्विनेव दृष्टस्य V.  
59.

पूर्वापाये उत्तरायोगात् I. 39

पूर्वात्यन्तकार्थत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य  
III. 8

प्रकारान्तरासंभवाद्युत्पत्तिः VI. 53.

प्रकारान्तरासंभवाद्विवेक एव बन्धः VI.  
16.

प्रकाशतत्त्वसिद्धौ कर्मकर्तृत्वविरोधः VI.  
49.

प्रकृतिनिबन्धना चेन्न तस्या अपि पार-  
तन्त्र्यम् I. 18

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्वंनित्यम् V. 72.

प्रकृतिवशादेव च पुरुषस्याध्याससिद्धिः II.  
5

प्रकृतेराज्ञासाधुसङ्गत्वात्. पश्यवत् III.  
72

प्रकृतेराद्यां पादानताम्येषां कार्यत्वमुतेः  
VI. 32

प्रकृतिप्रज्ञाचर्मापसर्पेणानि कृत्वा सिद्धिर्बुद्ध-  
काङ्क्षान्वित् IV. 19

प्रतिनियतकारवचनाश्रयस्य ध्यात्ववत्  
VI. 14

प्रतिबन्धद्वयः प्रतिबन्धज्ञानमनुमानश्च I  
100.

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटोक्तकः शब्दः V  
57.

प्रधानवृत्तिषोडाशेषेणुत्पत्तिः V. 8

प्रधानवृत्तिः परार्थं कर्तुं प्रयोज्यत्वादुद्-  
बुद्धसम्भववत् III. 58

प्रधानाविवेकादव्याविवेकस्य तदानीं ज्ञानश्च  
I. 57.

प्रपञ्चस्यासम्भवात् III. 21.

प्रमादाभावाच्च तत्त्वसिद्धिः V. 10.

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य, न नियमः VI.  
38.

प्रात्यक्षिककृतप्रतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टना-  
म्यवशात्तत्त्वम् I. 3.

प्रान्तार्थप्रकाशसिद्धादुत्पत्तिः V. 106.

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैध-  
र्म्यम् I. 127.

बन्धो विपर्ययात् III. 24.

बहुभिर्योगविरोधो राजादिभिः कुमारी-  
शङ्खवत् IV. 9.

बहुभ्यस्तद्वद्वा प्रत्येकम् II. 4.

बहुभाक्कमुक्तासने ऽपि सारादानं बहु-  
पदवत् IV. 13.

बाधितानुत्पत्तेर्मध्यविवेकतो ऽप्युपभोगः III.  
77

बाध्याभ्यन्तराभ्यां तैरवकारस्य I. 63.

भागगुणाभ्यां तच्चाकारं इति, संबन्धो  
सर्पेतीति V. 107.

भावानुपपत्त्याद्युद्बुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् III.  
29

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावाद्यु-  
त्पत्त्यां तत्त्वसिद्धिः I. 80

भावे भावयोगश्चेन्न बाधश्च I. 119.

भ्यत्यहारा साम्यधित्तिर्नैकान्तात् V.  
115.

भोक्तृरधिष्ठानाद्धोत्रायतननिर्माचमन्यवा  
पूतिभावप्रसङ्गे V. 114.

भोक्तृभावात् I. 143

भङ्गस्यावधारणं शिष्टाचारान्तरसङ्गर्भानु-  
वृत्तयेति V. 1.

भद्रवृत्तिवत्तत्त्वप्रत्येकपरिहृते लोकाद्या-  
वत्ये तदुद्बुधः III. 22.

मध्ये रजोविज्ञायां III. 50.

मन्वतो ऽन्यत् VI. 66.

महदात्मनाद्ये कार्यं, तन्मनः I 71.  
 महदादिज्ञमेव पञ्चभूतानाम् II. 10.  
 महदुपरामाद्विपरीतम् II. 15.  
 मातापित्रोर्जं शूलं प्रायशः, इतरत्र तथा  
 III. 7.  
 मुक्तवदयोरन्यतराभावाच्च तत्सिद्धिः I.  
 93.  
 मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासासिद्धस्य वा I.  
 95.  
 मुक्तिरकाराद्यध्वक्षेण परः VI. 20.  
 भूतमाहुर्वादिब्रह्ममात्रमर्मापत्तावपसिद्धाः  
 I. 50.  
 भूतत्वे अपि न, संघातयोगात्तरत्नवत् III.  
 13.  
 ब्रूते श्रुताभावादब्रूते श्रुतम् I. 67.  
 यत्संबन्धसिद्धं तदाकारोक्षेण विज्ञानं  
 तत्प्रत्यक्षम् I. 89.  
 यथा दुःखान्तेः पुरुषस्य, न तथा सुखा-  
 दभिलाषः VI. 6.  
 यद्वा तद्वा तदुच्छिन्निः पुरुषार्थस्तदुच्छिन्निः  
 पुरुषार्थः VI. 70.  
 यस्मिन्नदृष्टे अपि कृतवद्विषयजायते, तस्यो-  
 चयेयम् V. 50.  
 युक्तिर्नो अपि न बाध्यते दिक्सूत्रवदपरो-  
 चादृष्टे I. 59.  
 युगपज्ज्ञायमानयोर्न कार्यकारणभावः I. 38.  
 योगसिद्धयो ऽप्योपधादिसिद्धिवन्नापस्य-  
 नोयाः V. 129.  
 योगिनामवाद्यप्रत्यक्षमात्रं दोषः I. 90.  
 योग्याद्योग्ये प्रतीतिजनकत्वान्नसिद्धिः V.  
 44.  
 रागविरागयोर्योगः कृतिः II 9.  
 रामापचतिर्धनम् III. 30.  
 राजपुत्रवत्त्वोपदेष्टात् IV 1  
 उपादिरसमलान्ता उभयोः II 28.

रूपैः सप्रभिराद्यान् वधानि प्रधानं कोश-  
 कारवत्, विमोचयत्येकेन रूपेण III.  
 73.  
 लब्धादिधर्मैरन्योऽन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं  
 गुणानाम् I. 128.  
 लब्धातिशययोगात् तद्वत् IV. 24.  
 लघुविकेपयोर्वाहन्तेत्याचार्यः VI. 30.  
 लिङ्गशरीरनिमित्तक इति समन्वयाचार्यः  
 VI 69.  
 लीनवस्तुलब्धातिशयसंभवाच्च दोषः I.  
 91.  
 लोकयुगपत्तस्य वेदार्थप्रतीतिः V. 40.  
 लोकस्य नोपदेशान्नसिद्धिः पूर्ववत् VI.  
 57  
 लौकिकेश्वरवदितरथा V. 4.  
 वस्तुत्वे सिद्धान्तज्ञानिः I. 21.  
 वाङ्मयं तु, न तत्त्वं, चित्तस्थितेः I. 58.  
 वाच्यवाचकसंबन्धः शब्दार्थयोः V. 37.  
 वादिविप्रतिपत्तिसदृशसिद्धिरिति चेत् I.  
 111.  
 वासदेवादिर्मुक्तो, नाद्वैतम् I. 157.  
 वासनायानर्थव्यापनं दोषयोगे अपि, न  
 निमित्तस्य प्रधानवाचकत्वम् V 119  
 विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मज्ञे I. 17.  
 विजातीयैर्वापत्तिश्च I. 22.  
 विदितवन्तकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम् I. 155.  
 विद्यातो ऽन्ये ब्रह्मवाधप्रसङ्गे V. 16.  
 विद्यावाधने ज्ञानतो ऽन्यम् V. 18.  
 विपर्ययेभेदाः पञ्च III. 37.  
 विमुक्तयोधाय कृतिः प्रधानस्य लोकवत्  
 V. 43.  
 विमुक्तविमोचार्थं ज्ञार्थं वा प्रधानस्य II.  
 1.  
 विमुक्तिप्रशंसा मन्वानाम् V. 68.  
 विरक्तस्य तत्त्वः II. 2.

विरक्तस्य हेयदानमुपादेयोपादानं सं-  
चौरवत् IV. 23.

विषदोभयकपा चेत् I. 23

विविक्तबोधतृट्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूद-  
वत्याके III. 63.

विवेकाग्निः शेषदुःखनिवृत्तौ हतहत्यो, ने-  
तराज्ञेतरात् III. 84.

विशिष्टस्य जीवलमन्वयव्यतिरेकात् VI.  
63.

विशेषकार्ये ऽपि जीवानाम् I. 97.

विशेषज्ञानार्थक्यप्रसङ्गेः V. 34.

विषयो ऽविषयो ऽप्यतिदूरादेशानोपादा-  
नाभ्यामिन्द्रियस्य I. 108.

हृद्यमुक्तस्य तौषधिवनस्पतिवृक्षबौध्वादी-  
नामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् V.  
122.

हृत्पथः पञ्चतयः क्षिप्ता चक्षिहृत्पथ II.  
33.

हृत्निनिरोधान्मृदिः III 31

वैराग्यादभ्यासाच्च III. 36.

शक्तिभेदः कर्मविशेषात् III. 10.

शास्त्रोभयकपः I. 160

व्रतनिषमसङ्गनादानर्थक्यं लोकवत् IV.  
15.

शक्तस्य शक्त्यकरणम् I. 117.

शक्तिरूपेति I 132

शक्तिभेदे ऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् II. 21.

शक्त्युक्तवान्कृत्वाभ्यां नाशक्योपदेशः I 11.

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् I. 139.

शुद्धपदवह्नौजवचेत् I. 10.

शून्यं तत्त्वं, भावो विनश्यति, वस्तुधर्मत्वा-  
दिनाशस्य I. 44.

श्लेषवस्तुषुदुःखौ त्वानविशोभाभ्याम् IV. 5.

श्रुतिव्याचविरोधाच्च I. 36.

श्रुतिरपि प्रधानकार्यस्य V. 12

श्रुतिविरुद्धादिभिरात्मिदि. V 21

श्रुतिविरोधाच्च कुतर्कोपसदस्यात्मलाभः  
VI. 34.

श्रुतिश्च III. 80.

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापकत्वात्प्रत्यक्षवाधात् I.  
147.

षष्ठीव्यपदेशादपि VI. 3.

षोडशादिष्वप्येवम् V. 86.

संयोगाच्च वियोगात्मा इति न देशादि-  
लाभो ऽपि V. 80.

संस्कारक्षेत्रतत्त्वमृदिः III. 83.

संस्तपपराधत्वात् I. 140.

संस्तपत्वाद्भूतिश्रुतेः V. 70.

संकल्पिते ऽप्येवम् III. 28.

संघातपराधत्वात्प्रत्यक्षस्य I. 66.

सत्कार्यसिद्धान्तस्यसिद्धिसाधनम् V. 60.

सत्तामात्राचेत्, सर्वैश्वर्यम् V. 9.

सत्त्वराजसमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृ-  
तेर्महात्म्यवदौ ऽहंकारो ऽहंकारात्पञ्च त-  
न्मात्राणि, उभयमिन्द्रियं शूलभूतानि,  
पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः I. 61.

सत्त्वादौनामतद्वर्त्मत्वं तद्रूपत्वात् VI. 39.

सदसत्त्व्यातिर्वाधावाधात् V. 56.

सप्तदशैकं सिद्धम् III. 9.

समन्वयात् I. 131.

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता V. 116.

समानः प्रकृतेर्हयोः I 69.

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवह्नाक-  
वत् II. 47

समानं जराभरवादिजं दुःखम् III. 53.

संप्रति परिचक्ष्यते हाभ्याम् III. 6.

संवत्साभावाज्ञानुमानम् V. 11.

संभवेच्च सतः II. 44.

सर्वेषु कार्यदेशेनादिभूतम् VI. 36.

सर्वेषु सर्वदा सवासंभवात् I. 116.

सर्वैश्वर्यसंभवाच्च ऽपि सत्तासंभवाच्चैः प्रसा-  
द-  
कुरातेः I 4.

सर्वेषु वृत्तिषुपादानमसाधारणतद्वापदेशः  
 पूर्ववत् V. 112  
 स हि सर्ववित्पूर्वकर्ता III. 56.  
 सात्त्विकनेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादशका-  
 रात् II. 18.  
 सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च  
 II. 31.  
 सामान्यतो हृष्टादुभयसिद्धिः I. 103  
 सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न तत्साधनम्  
 I. 138.  
 साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् VI. 42.  
 सिद्धरूपबोद्धलाहकार्योपदेशः I. 98.  
 सिद्धिरवृद्धा III. 40.  
 सुखसाभावाद्पुरुषार्थत्वमिति चेन्नैवं द्वै-  
 विध्यात् VI. 9.  
 सुवप्राप्तसाक्षित्वम् I. 148.  
 सूक्ष्मादनुपलब्धिः I. 109.  
 स्थिरकार्योपदेशः क्षणिकत्वम् I. 34.

स्थिरसुखमासनम् III. 33.  
 स्थिरसुखमासनमिति न नियमः VI. 24.  
 स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्य I. 62.  
 श्रुतेः V. 123.  
 श्रुत्यानुमानाच्च II. 43.  
 स्वकर्म स्वात्मविहितकर्मोपपन्नम् III.  
 35.  
 स्वप्नजामराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां  
 नाभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य III 26  
 स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानस्यैवमप्रा-  
 माण्यम् I. 8  
 स्वभावाचेष्टितमनभिसंधानादुद्भूत्यवत् III.  
 61.  
 स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् V. 3.  
 हेतुमदनित्यं सन्नियमनेकमात्रितं क्षि-  
 णम् I. 124.

## II. INDEX OF WORDS,

*containing philosophical terms and other rare or characteristic expressions.*

A=Aniruddha.

M=Mahādeva.

A comma before A, M or AM indicates that the word occurs not only in the commentary but also in the Sūtra.

The introductions to the Sūtras are treated as part of the preceding commentary.

Nouns compounded with अ०, अद्० which are not found in this index, may be looked for under the non-compound form.

Verbal quotations from published texts have been omitted.

अकर्तृ I.105,A.

अकटेक V.49M VI.65A.

अकर्मक्षता VI.19A.

अकाम adj. III.25A ; cf. निष्काम

अकाम्य I.85 III.73A.

अकार्य 'not a product' I.133A  
134A 137A III.55.

अक्षिप्त II.33 ; cf. क्षिप्त.

अग्निहोत्र IV.22A.

अवाच्य I.60.

अवेतन I.95A 99M 126,A 141M  
II.1A 37M III.55M 58A 59,  
A 60AM 62A VI.50A.

अज n. pr. IV.29,AM.

अज्ञ III.66 V.42A.

अज्ञानर् III.81A

अज्ञान I.160A II.15A III.24A  
M 73AM 79A VI.59A.

अज्ञानिन् III.66M 67M 81AM.

अविमन् 'a supernatural power' I.

95A III.41AM IV.31AM  
V.81A 82, 129A.

अणु 'atom, atom-like' I.74, 109,A  
III.14,AM 15A V.70A 87  
VI.35, 37,M ; cf. परमाणु.

अनङ्ग II.33A.

अनल VI.52A.

अतिप्रसङ्ग I.16, 41A 54, 57A.

अतिप्रसङ्ग I.151A IV.21A.

अतिशय IV.24AM ; cf. सत्तातिशय.

अतीन्द्रिय I.42A II.23 V.39A  
41,M 42M.

अत्यन्ताभाव I.56A.

अत्यन्ताभेद 'absolute identity' I.  
118A.

अत्यन्तोपेक्ष I. 159.

अदृश 'the invisible power of Merit  
and Demerit' only I.30,A 51  
M 70A 81A II.36 III.60A  
M 67AM 68AM 71A IV.

- 21A V.20M 22AM 23AM  
105M 107A VI.60AM 61A  
M.  
अद्वैतीकृति VI.65A.  
अद्वैत I.154, 157 V.54A 61, 63  
AM 65A VI.47AM 48A 49  
M 50A; cf. विजातीयद्वैत, स-  
जानायाद्वैत.  
अद्वैतिन् I.21A.  
अधर्म 'Demerit' I.54A 55A 81A  
93A II.1A 15A 27A III.3A  
6AM 21M 50M 62AM 73AM  
VI.10AM 59A.  
अधिकार II.7A III.76M IV.32  
M V.123M.  
अधिकारिन् I.70A II.1A III.76  
IV.4M V.42M 123A 124A  
M 125A VI.22,AM 57M 58  
M  
अधिष्ठान् 'the superintending At-  
man' I.95M 96A 99,AM 142  
AM III.55M.  
अधिष्ठान 'superintendence' only I.  
95A 142 II.26A 40A V.3  
VI.59A 60AM  
अध्यवसाय I.136A II.13,A 30A.  
अध्यय IV.21,AM.  
अध्यात्मविद्या III.44M.  
अध्यास I.42A 151A 152,M II.5,  
A VI.28A  
अनधिकार IV.19A V.126A.  
अनधिकारिन् IV.28A V.125A.  
अनधिष्ठित VI.60.  
अनभिज्ञ V.47AM.  
अनभिज्ञा III.65AM.  
अनवस्था I.66A 68A 121A 123A  
137A 140A V.100M VI.65  
A.  
अनवस्थान V.73M 99A.  
अनवस्थितम् VI.19A.  
अनात्मन् I.16A 22A III.41M 43  
AM V.61A 62, 63M VI.49  
M.  
अनात्मनिकपक्षम् III.26M.  
अनादि I.17A 21A 22A 23A  
27,A 33A 104A 122A 157A  
158,A II.3 III.62,AM V.  
14AM 15A 19A VI.65A 67,  
A.  
अनाद्वैति I.83 IV.32A VI.17,  
21AM.  
अनाद्यास I.56A V.6A 41A.  
अनियतपदार्थेणादिन् I.45A 56A  
V.85A 107M; cf. I.25A 26  
V.107A VI.38A and नियत-  
पदार्थः.  
अनिर्वचनीय V.54,AM.  
अनुत्तमाक्षस् name of a Tushṭi III.  
43AM.  
अनुपचरित I.99M.  
अनुपूरण I.132A.  
अनुभव II.1A V.66AM 101M  
107M VI.50A.  
अनुभवनीय V.66A.  
अनुभवितर् V.66A.  
अनुमान I.60A 61AM 69A 87A  
88A 89A 99A 100, 111M 112  
A 135,AM 136A II.1A 33A  
43 V.10AM 11, 21AM 27A  
M 28A 45AM 70AM 100,M  
118A VI.4M.  
अनुमापक I.100A.  
अनुमेय I.100A.



- अनुयोग I.159.  
 अनुयोगिन् V.16M.  
 अनुवृत्ति I.2, 82A III.77,AM  
 VI.35.  
 अनुग्रह V.126M.  
 अनुग्रहिन् V.126,AM.  
 अनुकालवादिन् I.154A; cf. रक्षा-  
 वादिन् and नामालवादिन् .  
 अनुकालिक VI.64A.  
 अनुकूल ( आत्मनाम् only ) V.61M.  
 अनुसर्ग II.15A III.73AM.  
 अनुसंकरण I.64, 98A 99,M II.29  
 A 38M V.25.  
 अनुसर्ग V.57A.  
 अनुसर्ग I.88A 125A II.13A 11  
 A III.46A VI.37A.  
 अनुवृत्ति in the sense of अभि-  
 निवेश III.41AM.  
 अनुपपत्ति III.81.  
 अनुपपत्ति III.14M 15,A.  
 अनुपपत्ति V.55.  
 अनुपपत्तिजननहति I.128AM.  
 अनुपपत्तिमिथुनभाव I.140A III.50A.  
 अनुपपत्तिमिथुनहति I.128AM.  
 अनुपपत्तिभाव I.56A.  
 अनुपपत्तिभिन्नहति I.128AM.  
 अनुपपत्तिवत्तल V.14,AM.  
 अनुपपत्ति (1) 141A 181A III.77  
 M; cf. निरनुपपत्ति.  
 (2) together with वृत्तिरेक I.  
 45A 56A 75A 88A V.36M  
 VI.15, 63,AM.  
 अनुपपत्तिनिरति I.100A.  
 अनुपपत्ति I.100A.  
 अनुपपत्ति VI.59A.  
 अनुपपत्ति I.14A 97A,M's in-  
 trod. to II. VI.51A.  
 अनुपपत्ति I.58A 59 V.54A 101  
 VI.59A.  
 अनुपपत्ति V.124M.  
 अनुपपत्ति I.112,A 137, 147 V.20.  
 अनुपपत्ति III.65.  
 अनुपपत्ति I.45.  
 अनुपपत्ति VI.34.  
 अनुपपत्ति VI.34M.  
 अनुपपत्ति I.50.  
 अनुपपत्ति VI.5A.  
 अनुपपत्ति I.101A V.41,M 47A  
 48,M.  
 अनुपपत्ति IV.19 A.  
 अनुपपत्ति II.33A.  
 अनुपपत्तिप्रकाशक V.103A 104,A.  
 अनुपपत्तिविषयल V.27A.  
 अनुपपत्ति I 90,A.  
 अनुपपत्ति IV.19A.  
 अनुपपत्ति (1) 'non-entity' in the  
 technical sense only I.45A  
 47A 56A 78A 79A 80,A  
 104A 134A V.93A VI.8A  
 17A; cf. अनुपपत्तिभाव, अनुप-  
 पत्तिभाव, प्रमाणभाव, प्रामाण्य (2)  
 'a kind of proof alleged by the  
 Mīmāṃsakas' I.88A.  
 अनुपपत्ति II.46.  
 अनुपपत्ति V.29M.  
 अनुपपत्ति II.34A III.37A 41A  
 M.  
 अनुपपत्ति I.19A 55A 58A 61A  
 96A 98A 99A 106A 164A  
 II.8A 16,A 30A III.10A  
 11A 37A 56A 71A V.23A  
 84AM 103A VI.4M 11A 27A  
 28,AM 59A 63M.

अभिमानिन् III.41M.

अभिलाप VI.3M.

अभिरुक्ता V.95AM.

अभिरुक्ति I.120,A 122A 123A V.  
51,AM 59, 60AM 73AM 74,A  
95

अभिसंधान 'intention' I 36A III.  
60A 61,A.

अभिसंधि the same I.139A V.16A

अभूता II.1A.

अभ्यास I 95A III.36, 43M 64M  
75,AM IV.16A 18A VI 29.

अभ्युपगम V.19M VI.38A 39M.

अधान I.89A IV 4M.

असायिक III.26,AM 27M.

अदुक्त II.7M V.47,AM.

अनुप्रा II 39M III.44M.

अमूर्त V.66A.

अमृत् name of a Tushṭi III.13A  
M.

अथोक्ति I 26.

अर्थक्रिया I.37A 38A 120A 121A  
V.52AM.

अर्थक्रियाकारिण I.34A 40A.

अर्थवाद V 39A.

अर्थोपनि I 88A.

असत्त्व 'no definition' I 91A.

असत्त्वभूमिकत्व VI 19A.

असौक्तिक I.89A V.56AM VI.50  
AM.

असन्न I.51M 68A 106 V.15M  
87M 123M.

अवच्छिन्न III 3M V.42M 51M  
VI 59AM.

अवच्छेद I.51A 150A III.14A VI  
59A 63A.

अवभाषण II.32A.

अवस्तु I.20,A 78,A 79,A V.66A.

अवस्था I.13A 14,A 61 II.27,M  
V 66A; cf. तदवस्था, तादवस्था.

अवहित्वा III.70A.

अवाग्योचर 'inexpressible' VI.59A.

अविकारिण I.75A VI.59A.

अविद्या I.19A 20,AM 21A 22A  
23M 70A II.1A 34A III.37A  
41AM V.12AM 13, 14AM 16  
AM 16AM 17A 18,AM 19AM  
65,AM 66AM.

अविनाभाव I 100A 134A V.6A.

अविनाभावित्व I 112A.

अविनाभूत VI.59A.

अविभु VI.37M.

अविरति VI 19A.

अविवेक I 19A 55,A 56A 57,A  
86A 106,M II.6A III 68,AM  
70M 71,A 74,AM V.64 VI.  
11,A 12,AM 13A 14M 15M  
16,M 27,A 44M 55A 56M 68.

अविवेकिन् III.44AM 5AM 72A  
77M

अविवेकक VI 50A 59A.

अविशेष adj only (in the sense of  
तन्मात्र) III 1,4

अवैराग्य II.15A III 73AM.

अवज्ञा I 136 III 41M.

अवज्ञाविनाशक III 54AM.

अवतिरेकिन् V.29A.

अवभिचार II.41 V.30AM 101A  
VI.15A.

अवापक I 89A 90A 91A 135A  
VI.37A 59A 64A.

अवाप्यहनिन I.151A III.14A.

अव्युत्पन्न V.32A.

अव्यक्ति in the technical sense III.

37A 38, 41AM 42AM 44AM  
45AM.  
असुरकाश V.42A.  
असंख्य I.66A 103A 140A.  
असह I.15 V 66M VI.10,AM 59  
A ; cf. सह and सहस्र.  
असहिम्न I.153A.  
असह्य I.94.  
असम्प्रतिपक्ष V.27A.  
असंप्रज्ञातयोगिन् VI.50A.  
असंप्रज्ञातावस्था VI 50A.  
अस्मिन्निधौ I.33A.  
अस्मिता II.34A III.37A 41AM.  
असंकार I.61,A 63, 64A 72, 73A  
II.15A 16, 18,A 22A 26A 30A  
32A 38AM 39M 40M III 9A  
M 41AM 43M 67A V.71AM  
84M VI 28A 31A 32A 53A 54,  
M 59A 62,AM 64,M 65A 66M  
असंप्रदाय I 138M.  
असंप्रतीति III 12M.  
असंप्रत्यय III.11M.  
असंज्ञान VI 30A.  
अविनिर्मुक्तयोगिन् IV.6.  
  
आकर V.51M.  
आकार I.118A III.19M V.77,A  
M.  
आकारोद्देशिन् I.89,A.  
आकाश I.51,A 61A 114A 150,A  
151A 153M II.12,AM III.18  
A V.89AM 102M VI.59A.  
आत्मनः I.5M 6M.  
आत्मन 'veda' III 41M V.54A 118  
M.  
आचार्य III.41AM 42M IV.2A V.  
31,M VI. 0.

आज्ञायात् I.125 III.72.  
आतिवाहिक (मरीच) V.103,AM VI.  
69A.  
आत्मन् I.14A 16A 18A 19A 20A  
22A 27A 28A 33,A 47A 51AM  
52A 53A 54A 55A 57A 58,61,  
95,AM 96A 97A 103A 104A  
105A 138A 143A 144A 145A  
146A 148A 149A 150A 152M  
153A 154A 156A 157A 159A  
160A 161A 163A 164A II.1A  
4A 7A 11, 14A 28A 29, 43A  
44A III 6A 10A 11AM 12AM  
13AM 14M 15A 21M 27A  
41AM 43AM 54A 55A 57A  
64A 65AM 75M IV.1M 2A  
20AM 21AM 26M 28AM  
30A V.5A 9AM 12A 24AM  
25A 60A 61,AM 62AM 63M  
65,AM 66AM 74M 75AM 76  
AM 77M 79A 85A 98A 113A  
128A VI.1,A 2A 4M 10, 11A  
13,A 15A 26A 27A 28AM  
33,AM 34,M 44A 48AM 49M  
50A 51M 53A 55A 58A 59AM  
61M 62AM 70A ; cf. आनात्मन्,  
अनेकात्मवादिन्, एकात्मपक्ष, एकात्म-  
वाद, एकात्मवादिन्, क्षतात्मन्, केव-  
लात्मन्, जीवात्मन्, जनात्मपक्ष, ना-  
नात्मवादिन्, परमात्मन्.  
आत्मार्थ V.25M.  
आत्मौघ III.41AM.  
आदिर्गर्भ I.99M  
आद्यकारवृत्ता VI.37,A.  
आद्योपादानता VI.32.  
आधिदैविक I.1AM III 44AM.  
आधिभौतिक I 1AM III.44AM.

वाधेय in the sense of the Nyāya philosophy only V.29M 32,AM 35M 36,AM.  
 वाध्यात्मिक I.1AM III.43,AM 44 AM.  
 वाचस्पत्य V.65AM 66,AM VI.50A M 51M 59A.  
 वाचस्पतिक I.82,A.  
 वाचस्पति II.19A.  
 वाचस्पतिक II.45.  
 वाचस्पति 'competent' I.101,A V.38A M 41AM 51M.  
 वाचस्पतिक V.2M 4M.  
 वाचस्पति I.26A.  
 वाचस्पत्यस्यपर्यन्तम् III.47,53A.  
 वाचास I.92A 101A IV 29AM 30,A 12A.  
 वाचिमानिक II.1A III.54A.  
 वाचिक II.11,A III.1, 2M 3A 6A 8A.  
 वाचिक II.21,A III.3AM 4AM 5AM.  
 वाचिक I.152A 153,AM.  
 वाचिक V.55AM.  
 वाचिक III.12AM.  
 वाचिक 'new stage of existence' only I.82 III 52,AM IV.22, 32M VI.56; cf. वाचिक and पुनरावृत्ति.  
 वाचिक IV.11M; cf निरावृत्ति, निरावृत्ति.  
 वाचिक I.124.  
 वाच with उद् II.1A VI.43AM.  
 वाचिक III 41M.  
 वाचिक in the technical sense of the Yoga-philosophy only III. 32,AM 33A VI.23A 24,A 57A.

वाचिक II.20 V.84, 107AM. 109AM.  
 वाचिक IV.6AM.  
 वाचिक VI.52A.  
 वाच IV.17A 18,AM 19A V.83.  
 वाचिक I 15A 61,A 63A 73A 87A 88A 108, 138A 149M 161A II 1A 17A 18A 19A 21A 22A 23,A 24M 26AM 27A 28AM 29, 32,A 38A 39,AM 42A 43A III 9AM 14A 42AM 64A 75M V.28M 41M 69, 83AM 84,AM 103AM 104,M 108AM 109AM 113,AM VI.59A 63A; cf. वाचिक, वाचिकसंज्ञा, वाचिक, कर्मवाचिक, वाचिक, वाचिक.  
 वाचिक III 54A.  
 वाचिक VI.52A.  
 वाचिक IV 11.  
 वाचिक V.23M 24M.  
 वाचिक 'a supernatural power' V. 82A.  
 वाचिक 'God' I.91A 92,A 93A 94M 95A 105A III.56AM 57,A V. 1AM 2,AM 3M 4M 5A 9A 10 M 11M 12A 41AM 46AM 128 AM VI.63A 64,AM; cf. वाचिक.  
 वाचिक III.43M.  
 वाचिक III.43AM.  
 वाचिक V 39A.  
 वाचिक n. I 95A.  
 वाचिक 'in reality' V.30A 101A.  
 वाचिक V 51A

- उद्दीप I.89A.  
 उपकर I.61M.  
 उपकार II 28M.  
 उपकार्योपकारकभाव I.31.  
 उपचार I.101A VI.16M.  
 उपधान 'condition' III.41A V. 66A.  
 उपनय V.27A.  
 उपभोगदेह V.125.  
 उपमान I.88A.  
 उपरब्धोपरकभाव I 28,A.  
 उपरम III.43AM.  
 उपराम I 27,A 28A 29,A 41A 161, A II 15, 34, 66,M VI.26,AM 27,AM 28,AM 29M 33M.  
 उपरुचय I.14A 61A III.34AM V.96A VI 13A 67A.  
 उपरुचयोय VI.57A.  
 उपरुचित III 32A 37A.  
 उपरुचि I 108A 109, 110, 121A V.94, 95,A 103A 130  
 उपरुच्य I.23M 123A 156 V.94M 95M 101A 103A 108A VI.63 M.  
 उपरुच्य I.127A V.102A  
 उपरुच्य IV.19.  
 उपरुच्य 1) 'material' I.61M 76,A 81, 115 V.47A 102,M 109,M 110AM 112 VI.31A 33M 35 AM 37M 41A 64A ; cf. आरु-पादावता.  
 2) name of a Tushṭi III.43 AM.  
 उपरुच्यकार I.80A 81A 116A V.64AM 65 VI.38A  
 उपरुचि I.12A 51,A 150,AM 151, 153M 157A 159A II.12AM 23A 24A III.14A 41M VI.45 A 46,A 47M 48AM 59,AM ; cf. निरुपाधि  
 उपरुच्य IV.13, 21,A 22M ; cf. यज्ञोपासन.  
 उपरुचना I.95A II.4A 5M IV.32A.  
 उपरुचनासिद्धि I.95M.  
 उपरुचनासिद्धि I.95M.  
 उपरुचनासिद्धि I.95.  
 उपरुचनासिद्धि IV.32.  
 उभयकोटीविनिर्मुक्त 'not falling under the alternative in question' I 133A.  
 उभयकोटिस्यूम् VI.19A ; cf. उभय-स्यूम् .  
 उभयदेह V 125  
 उभयस्यूम् II 33A  
 उद्गुह्युभयवत् III.58 VI.40.  
 ऊर्ध्वगति V.76A.  
 ऊर्ध्वगमन V 75M 76M.  
 ऊर्ध्व III.41,AM  
 एकचित्त IV 11.  
 एकम (आत्मनः only) I.152, 153 V. 62AM 64M VI.48AM.  
 एकदेहिन् V.31A VI 29A 63AM.  
 एकापता IV 13M VI.24A.  
 एकाग्रमनस् IV.14A.  
 एकाग्रपक्ष I.150A 151A 155A 157 A ; cf. नानाग्रपक्ष  
 एकाग्रवाद V.60M.  
 एकाग्रवादिन् I 21A V.64AM ; cf. अनेकाग्रवादिन् and नानाग्रवादिन् .  
 एकाग्रतस् III.71.  
 एकाग्रसमवेत V.39A

रकेन्द्रियसंज्ञा II.1A.

ऐकभौतिक III.19.

रेख्य (आत्मनः only) I.148M V 61M  
63M 64M VI 48M; cf. अनैख्य.

रेतिष्ठ I.88A.

रेन्द्रियक II.22A.

रेच्य I.95M II.1A 14A III.41  
AM 73AM V.9,M 82 VI 63  
A; cf. अनैच्ये.

ओघ name of a Tushti III.43  
AM.

औत्सर्गिक V.51A.

ओदासीन्य I.163 III.65,AM 66A  
M.

ओपचारिक VI.51M

ओपाधिक I.51M 144A 153M VI.  
48M.

कण्व IV.27A

कदम्बमकुलन्यायेन V.103M.

कदलीकाण्ड II.15A

कपिष्ठ A's and M's introd. to I

कर् with कधि pass V.126A

करव n. 'organ' II.29, 31,A 35A  
36A 37A 38,AM 39AM 41A  
47M V.69, 113M; cf. कर्वा.

करव

करवकल्पति V.96A.

कर्तृ I.92A 93A 94M 95A 96A  
97A 104A 105A 106 AM 107A  
152A 153A 163A 164,A II.1  
A III.56A IV.30M V.2A 5A  
7A 8AM 12AM 14M 41M 46,

AM 47AM 48A 49AM 50AM  
51M VI.33M 34M 53A 54,  
59A 63,AM 64,M 65M; cf.

ककर्तृ, ककर्तृक, सकर्तृक.

कर्तृकर्मविरोध I 43A V.66M.

कर्मकर्तृविरोध V.66A VI 49.

कर्मेज IV.22A.

कर्मेद्वे V 125.

कर्मेन् I.1A 15A 16,A 17A 18A  
33, 36A 51AM 52,A 80A 81,  
83M 84A 85A 104A 124A  
159A II.46,A 47,M III.3M  
5M 10, 24AM 25AM 26AM  
27M 32A 35 III 46A 51,AM  
60,AM 62,A 67,AM 73AM 74  
M 77AM 82A 84AM V.2,AM  
19A 25M 36M 79A 80A 98A  
101A 119A 122AM 124,A 125  
AM 126M VI.41, 54A 55,AM  
59A 67,A 70A; cf. कर्ममेन्.

कर्माग्रय VI.59A.

कर्मेज V 125M.

कर्मेन्द्रिय I.61A II 19,A 26AM 28  
A 10A

कर्मापभोगदेव V.125A.

कस्य with सम् caus. II.32A, cf.

संकस्य and संकस्यत

कस्य n. V 49M

कस्यना I.80A 89A 123A 138A II.  
24AM 25 III. 56A V 30,A.

कस्यनापोढ I.89A.

कामचारिक IV.25.

काव्य I.84A 85,A III.25M 73A  
VI.7M; cf. कव्याव्य.

कावकूप 'a supernatural power' V.  
129A

कारव M's introd. to I.1,30A

38,A 40A 42A 45A 56,A 61A  
 66A 67A 68A 69A 70A 74A  
 75A 76A 77A 78A 79,A 80A  
 91A 101A 103A 110AM 111M  
 112AM 113M 115A 116A 118,  
 AM 119A 121,A 124A 125A  
 126A 132A 135,AM 136A 137  
 A 138A 140A 155,A II 1A  
 11A 14A 17A 21A III,2M 3A  
 25,A 27A 28M 29AM 53A  
 54M 56M 67M 69A 74AM  
 IV,29M 30A 31A V,1M 2AM  
 6,M V,6AM 19AM 21AM 22  
 AM 23A 24M 26A 51A 65AM  
 70A 71AM 73AM 81A 84AM  
 87A 90AM 95A 103M 119M  
 VI,14, 15A 16M 32A 33A 34A  
 50A 52,AM 58A 61M 62AM  
 65A 66AM 67A , cf. आचकार-  
 यता, उपपादानकारण, निमित्तकारण,  
 मूलकारण, सकारणक, समवायिकारण.  
 कार्य 117A 23M 34, 38,A 40A  
 42A 45A 61AM 62A 63A 64A  
 65A 66A 70A 71A 72A 73,A  
 74A 78A 80A 82A 84A 92A  
 97, 99M 101A 103A 110,AM  
 111M 112A 113AM 115A 118  
 AM 119AM 121A 123A 125A  
 126A 128AM 129, 132A 133A  
 134A 135,AM 137,A 138A  
 140A, A's introd to II, 6,A  
 14,A 15A 16A 17, 21A 39A,  
 AM's introd to III 8, 29AM  
 44M 61AM 67A IV 29M 30A  
 31A V 1M 6M 11M 12, 20,A  
 M 25A 26A 38AM 39,AM  
 43M 45, 48AM 49M 50A 58,A

60M 73M 74AM 82A 84M  
 87,AM 88,AM 90AM 95M  
 107AM VI,16AM 17AM 32,  
 34A 35AM 36, 37AM 42,  
 61A 62AM 64,AM 66AM ; cf.  
 मूलकार्य and सत्कार्य .

काल 1) 'Time' I,11A 12,A 91A  
 11,11AM 12,AM III,43AM  
 60,AM IV,19A 20, 26A V,21  
 AM 42AM 72A 79A 80A.

2) name of a Tushṭi III.  
 43AM.

काण् with प्र med. I,145A, caus.  
 I 145A VI 50,A 59A ; cf.

प्रकाश, प्रकाशक, प्रकाश.

किंपुरुषवर्ष VI 52A.

कुतर्क 'sophist' VI,34,M.

कुमारगोश्रुत IV,9.

कुम्भक m. n III 34AM.

कुशवर्ष VI,52A.

कुशवधूत III,70.

कुशदीप VI 52A

कूटस्थ I,57A 143A 148A II,4A  
 5M 44A V,65AM VI,20AM.

कूटस्थानित्य VI,13AM.

कृतक V,29A 45AM.

कृतकत्य III,51A 53AM 54, 84,AM  
 IV,1M 16M 17, 18M 21AM  
 31A 32,AM V,117A 118A  
 VI,4A 5,A.

कृतकान् I 83M.

कृतार्थ VI 43A.

कृति III,14 V,126M VI,54A.

केतुमासवर्ष VI 52A.

केवलाकाव् I,95M.

केवला I,45A 144,A 155A V 79A.

केवलादर्जिन् VI 59A.

कीटिहय 'alternative' I. 133 A.  
 कोपनीय III.41M.  
 कोशकारवत् III 73.  
 कोटस्थ VI.63AM.  
 क्रिया I.53A 96A II.6M 45, 47A  
 M III.14AM 82M V.98A  
 100AM 101,AM 107A 108AM  
 119M 120,M 121M 122A VI.  
 87AM; cf. अर्थक्रिया, अर्थक्रिया-  
 कारित, निष्क्रिय, सक्रिय.  
 क्रियावन् I.50A V.101AM.  
 क्रोडद्वीप VI.52A  
 क्लृप्त II.33; cf. अक्लिप्त.  
 क्लेश II.33A.  
 क्षयिकपक्ष I.46A; cf I.34  
 क्षपयक I 47A  
 स्थान V.52.  
 गतिमत्त्व VI.37A.  
 गन्धमादन VI 52A.  
 गन्ध with अभ्युप VI 20A.  
 गमनिका V.29A.  
 गमनम III.6A.  
 गम्य I.4A VI 50A.  
 गरिमन् 'a supernatural power' V  
 82A.  
 गर्भदास III 51,AM 61AM.  
 गर्भदास IV.28AM.  
 गर्भाधान I.33.  
 गुण I) 'quality' I.19A 56A 61M  
 69A 80A 103A 125,A 127,  
 131A 144A 146M 147 A II  
 39M 47M III.72 IV 26,AM  
 V.25M 26,A 51AM 75A 94M  
 106A 107,M; cf निगुण, विशेष-  
 गुण, सामान्यगुण.

2) 'constituent of primitive  
 Matter' I.61M 113A 128,  
 140A II 27,AM III.30AM  
 50A IV.26,AM VI.38AM;  
 cf. विगुण and वैगुण.  
 गुणप्रधानभाव II 44A 45.  
 गुणवत्त्व VI.33AM.  
 गुणवन् V.25M.  
 गुण 'teacher' II 2A III.44AM  
 IV.1M 2M 3M 4AM 13,M 16  
 M 19A 21AM 32A VI.56A.  
 गुणक II.23A  
 गुण III.8A 57A V.23A 43AM  
 67, 118A VI.3A 4AM.  
 गौरव 'superfluous complication'  
 I.68A V.120A; cf. VI.50A.  
 गृह I 106A III 72M V 11A 37  
 M 43M 53AM 127M VI 4M.  
 गृहण I 42A 56A 61A 108A 148A  
 V 28,M 36A 38A 53AM 66A  
 69AM 94A 98A 104A VI.29  
 A 50A.  
 ग्राहक V 22M 28M 51A 98 VI.  
 4,M.  
 ग्राहिन् VI 47M  
 घृतसमुद्र VI.52 A  
 घार in connection with शान्त and  
 मृद I 62A.  
 चक्रभ्रमणवत् III 82  
 चन्द्रलोक VI 55A 56  
 चर with चरि V 109AM VI.54  
 A, cf. चरिचार and अचरिचार.  
 चाक्षुष II 27M V.37AM.  
 चाप्यास V 121A.  
 चातुर्भूतिक III.18.



चारितार्थ III.69.

चिकीर्षा I.93A.

चित् caus. चेतयते III 21M.

चित् f. I.145A 146, 161 V.65  
AM 66,AM VI.50,AM 55M  
59A.

चिति V.26A 66A VI.50A.

चित्त I 1A 58A III.26M 74M  
VI.31,AM.

चित्तधारण III 82AM.

चित्तैकाग्रता IV 14M.

चिद्वसान I.104 VI.55.

चिद्रूप see under चित्.

चिन्मात्र II 5M.

चेतन I.95A 96A 99AM 142A II.  
7,AM III.21A 55M 58AM  
60A V.130A VI.50A 64AM  
65M

चेतनाय् I 99M.

चेतर् VI 33A.

चेतन्य I.99A III.19AM 20,A 21  
M 22A V 129AM 130,AM  
VI.50A 54A

छर्दि III.34.

छाया III 12,AM.

छायापति I.99A 143A II 5A 8A  
V.5A 26A VI.11A.

चिह्नकर्म II 23A

चिह्नवस्तु IV.7

जगत् I.41A 42A 69A 73A 77A  
78A 79A 80A 110AM 113AM  
135A 145A 159A II.1A V  
2A 6AM 11M 18,AM 19AM  
64AM 65 VI.51AM 52,AM  
58A 59A 63A 64A.

जह I.142A 145,A 148A II.17A  
V.115A VI.33A 39A 49M 50,  
AM 51A.

जगु VI.50A.

जगन् A's introd. to I.1,AM 36A  
50A 58A 114A 149,M 150A  
153A III.52AM IV.8M 20M  
22,M V.1M. VI.59A.

जपा VI.28.

जपाकुसुम II 35A.

जम्बुद्वीप VI 52A.

जाति 'genus' I.89A 154 III.46M  
V 92M , cf. भिन्नजातीय, विजा-  
तीयद्वैत and सजातीयद्वैत.

जिज्ञासा V.51A.

जीव 'empirical soul' I.97,A II.  
1A V.41M 80M 81M 126M  
VI 59A 62A 68,AM.

जीवकाम I.93A III.78,M 79AM  
82A.

जीवकर्म III.83A

जीवात्मन्=जीव V 80A 81A 122A  
VI.59A 63A

ज्ञप्ति V.39A

ज्ञानर् I 148A VI 50AM.

ज्ञान M's introd to I 1,M 2M 5M  
29A 30A 42A 43A 45A 51A  
58A 62A 63A 64A 65A 66A  
79A 83A 85A 93A 97A 100,A  
101A 102A 104A 107A 110A  
112A 124A 155A II.1A 4A  
14A 23A II.26M 27M 33A  
111 4AM 11M 14A 23, 24AM  
25AM 26AM 27M 36A 37A  
43A 44AM 47AM 56M 57M  
63AM 64M 70M 73AM 74A  
77A 81A IV.1M 2A 4AM

14M 15AM 16M 17A 18A  
19A 20AM 21AM 22M 26A  
29AM 30A 32A V.16M 27M  
32A 44A 51AM 52AM 53AM  
54A 66AM 69AM 77A 81AM  
85A 93A 94A 95A 96A 99A  
101A 107AM 119M 126M 127  
M VI.3AM 19A 34M 50A 52  
AM 55AM 59A 61A 70A; cf  
मिथ्याज्ञान, विपरीतज्ञान, सम्यग्ज्ञान  
ज्ञानिन् III.66M 67M 81M V.126  
M VI.55M; cf. अज्ञानिन्.  
ज्ञानेन्द्रिय II.26M.

तटस्थ I २9A; cf. ताटस्थ  
तत्त्व I.1M 2M 5M 20A 41A 45A  
48A 58, 61AM 65, 71A 106A  
107A 125A 135A 136A II.1A  
III.8A 64M 66A 75AM IV  
1,1M 4A 14M 15AM 16AM 17A  
20A 21M 22M 32A V.29A  
30AM 54A 56A 94A 95A  
107AM; cf. पञ्चविंशतितत्त्व  
तत्त्वकोमुदौ I.118M.

तत्त्वाध्यान I.107.

तद्वच्छ I.117A.

तत्त्वाच्च I.61A 62A 63A 73A II  
17A 18A III 41AM V.84AM  
VI.34A 64M 65; cf. भूततत्त्वाच्च  
ए only in the following two  
meanings : 1) 'one of the  
three constituents of primitive  
Matter' I.61, 62A 113A 127A  
II.15A 18A 33A III 49, 50M  
IV.26A VI.39M, cf. नीरज-

2)=अविद्या III.41AM.

तर्क III.44AM; cf. कृतर्क.

तत्कालस्य VI.52A

ताटस्थ I.135M.

तात्त्विक I.21A 55A 58A 153A 155  
A II 5A III.56A.

तादवस्थ I 15A V 35A

तादात्म्य V.36AM 37AM 52AM  
100AM VI.1M 39AM.

तामस I.69A V 68AM.

तामिस=द्वेष III 11AM.

तार name of a Siddhi III.14AM.

तारतार name of a Siddhi III 44  
AM.

तिर्यक III.16A

तीव्रविवेकिन् III.79A

तीव्रवैराग्य IV 3AM

तुच्छत्व I 134.

तुष्टि in the technical sense III.  
38A 39, 42AM 43AM 44AM  
45AM

दृष्ट्या II.1A

विगण I 66A 69A 103A 110A  
126A 136, 141, 144A VI.51A.

वैगण्य I 69A.

दधिममुद्र VI 52A.

दर्शन 'philosophical system' only  
I 5A 135A

दान in the sense of शुद्धि III.44M.

दार्ढ्य VI 73

दिग् II 11AM 12AM V 72A

दुग्धममुद्र VI.52A

दुष्कृत्य I 109A III.7A

दुष्ट I.6M 16A 21A 30A 35A  
36A 46A 147A III.20A 21A  
25A V 4A 6M 13A 15M 33M  
69A 127A VI 18A 16A 40A.

दृष्टवाच V.49.

दृष्टानि III.73A 74,A.

दृष्टान् I.37,A 42M 93A 35, 36A  
III.11A 58M 59AM 66M  
68AM IV.4M V.27A VI.50A

देवताक्षर II.21. [61M.

देवलोको III.48A.

देवधारण III.82A.

देवपात V.66A.

द्वन्द्व II.29.

द्वैत I.22,AM 23M 65M 66A VI.  
46,A 47A 48A 50M ; cf. अद्वैत.

द्वैतवादिन् I 21A.

द्वयवच V.27A.

धर्म 1) 'quality, attribute' I.  
14, 16,A 17,A 42A 44, 50,A  
52,A 53A 54,A 55A 56A 89A  
91A 128,M 141A 145A 146A  
151A 152,M 153,M II.1A 14  
A III.19M 20M V.24AM 25,  
26A 29,M 41AM 66A 74A  
77A 93, 128A VI.11A 19AM  
20AM 21A 38AM 39, 50AM  
59A 62,AM, cf. निर्धर्म, निर्धे-  
मेक, वैधर्म्य. साधर्म्ये.

2) 'merit' I 1AM 36A 51  
A 55A 56A 81A 93A 138,A  
II.1A 13A 14,A 15A 27A  
III.3A 6AM 21M 28A 50M  
62AM 73AM 78A IV.21AM  
V.19M 20,AM 21A 24AM 25,  
A 26A 41M 42,AM 47M VI.  
10AM 16M 59A 61A 62A.

धर्मेण L146,M.

धर्मिण् V.74A 98 VI.4.

धारण n. 'a Yoga duty' III.32M.

धारणा the same III.32 VI.29, 57A.

धृतमरीच III.82.

ध्यान I.159A 160A III.29AM 30,  
A 31AM 36A 43M 64A 73M  
IV.20AM 21M VI.24A 25,A  
M 29,M 30AM 31AM 57 59A.

ध्वंस I.41A 86,A V.45A.

ध्वान् VI.14,AM.

जम् with परि med. I.118A III.  
19M 60A V.129M VI.50A.

जरकपात IV.28AM.

जर्तकोवत् III.69.

जामलोको III 48A.

जानाक्षपण I.150A 155A 157A 159  
A ; cf. रक्षाक्षपण

जानाक्षवादिन् I.29A 156A ; cf.  
रक्षाक्षवादिन् and अनेकाक्षवादिन्.

जानाक्ष (आत्मनाक्ष) VI.45A 47A  
48M.

जाखिल VI 1

जिन्नमन V.27A.

जिज्जमुक्त I.86.

जिदिध्यासन IV.18A VI.21AM 23  
M 57M.

जिमिन् I.1M 27,A 155A III.67,  
AM 68, 74 V 89A 102A J10,A  
M 112M 119,AM VI 3A 41A  
44,AM 56,M 66A 67, 68,M 69.

जिमिन्कारण I.81A.

जिन्नतपदाद्ये adj. V.86AM ; cf.  
अजिन्नतपदाद्येवादिन्.

जिन्न 1) 'rule' I.2A 18A 41,A 70,  
A 115 II 7,AM III.76,A V.  
15,M 19A 20 V.22,AM 83,M  
38A 39,M 61A 85,A 86A 89,A  
102M 103,M 108,AM 109,M

- 111,AM 121,A VI.17M 21M  
22, 24,M 30M 31,M 38,M.  
2) 'a Yoga duty' III.32A  
VI.57A.
- नियामक I.17A.  
निरन्तर I.41A.  
निरभिर्धाम II.45A.  
निराज adj. IV.11.  
निराजा f. IV.11M.  
निराजय VI.59A 61A.  
निरपहित (चाकान्) V.79A.  
निरपाधि III.14A.  
निरोध I.1A III.31,AM 33AM  
34, 35AM.  
निर्मुक्त I.16A 52A 53, 146, 147M  
44A III.54AM V.66A 76A  
VI. 10, 62,AM.  
निर्धर्म V.98A.  
निर्धर्मक I.152M V 74, 76A.  
निर्विज V.118M.  
निर्भोज V.71 ; cf. सभाज.  
निर्लोच I.21A 29A 44A 103A 146  
A 159A 160A III.3A V.19M  
74AM 75A 79A VI.34M 54  
A 66A.  
निर्षेध III.43M.  
निर्विकल्पक I.89A ; cf. सविक्ल्पक.  
निर्विषय I.42A VI.24A 25.  
निरुपपन्न VI.52A.  
निर्वेधमुक्त III.22A ; cf. विविमुक्त.  
निष्काम I.84A 85A ; cf. चकाम.  
निष्क्रिय I.49,A 99A V.76,AM ;  
cf. क्रिया, चर्चक्रिया, सक्रिय.  
निरुक्त V.13, 25A 47AM 65, 66A  
VI.26A 27.  
नीतिशास्त्र I.1AM.  
नीरसकामक VI.59A.
- नील name of a mountain VI.52  
A.  
नष्टक I.114,A V.52,M ; cf. कृतक-  
शब्द.  
नैमित्तिक V.110M.  
नैयायिक I.25M V.54M 84M.  
नैरपेक्ष III.68,AM.  
न्याय 'logical school' only III.56A  
57A V.54A.
- पञ्चधर्मत्व V.27A.  
पञ्चमादिवत् IV.31.  
पञ्चतय II.33.  
पञ्चविंशतितन्त्र I.25A 68A 124A  
II.9A ; cf. I.61, 86A.  
पञ्चमिष V.32 VI.68.  
पञ्चाग्नि IV.22,M.  
पञ्चावयव V.27.  
पतञ्जलि A's introd. to I. III.44M  
VI.19AM.  
परतन्त्र III.55A.  
परपुरुषप्रवेस 'a supernatural power'  
V.129A.  
परमसुक्ति III.83A.  
परमाद्य I.42A 69A 74A 75A 110  
AM 113M V.71A 86AM 87A  
M 88M VI.35AM 37A.  
परमात्मन VI.59A.  
परमार्थतत्त्व II.9A.  
परसुक्ति III.84A.  
परंपरा I.1AM III.74A IV.21M,  
cf. चञ्चपरंपरा.  
परलोका V.23M 24M.  
परामाण्य V.1M VI.37M.  
परामर्श III.11M IV.17.  
पराध I.66,A 103A 126A 140,A  
II.1,A 10A III.13AM 16A

55M 57A 58,AM V.2AM ;  
cf. II.45A and स्थाय्ये.  
परिच्छिन्ति I.87,A.  
परिच्छिन्न I.51M 76,A 87A VI.59  
A.  
परिच्छेद V.16M.  
परिणति IV 28AM.  
परिणाम I.121A 142M II.26M 27,  
AM III.43M 56M V.120,A  
VI.42AM ; cf. अपरिणाम.  
परिणामिन् I.146A III.56M 62A  
V.76A 128A , cf. अपरिणामिन्  
परिणामिनित्य VI.13AM.  
परिनिष्ठा I.68.  
परिपाक III.44M VI.59A.  
परिभाषा V.5A.  
परिभुज् in the sense of बह् III.6M.  
परिव्यक्त III.6.  
परिव्यक्तिन् III.6A  
परौल्लस III.44M.  
परमज्योति V 89A.  
प्राज्ञभौतिक III.17 V.102 AM  
109AM 110AM 121A 122A  
VI.50A  
पाठसङ्ग्रहः II.23A.  
पाठस्तिपुत्र I.28.  
पाताञ्ज I.1149A VI.52A.  
पामर I.138M.  
पार name of a Tushṭi III.43AM.  
पारतन्त्र्य I.11.6A.  
पारपार name of a Tushṭi III.43  
AM.  
पारंपर्ये I.68, 73A 74, 85A 121, 125  
A III.22A IV.21,A V.39A  
VI.35AM 58,AM.  
पारवक्ष्य I.11.55.  
पारिभाषिक V 4M 5,M.

पित्रस्तावत् IV 11.  
पिष्ट VI.50A.  
पितापुत्रवत् IV.4.  
पिश्याचवत् IV.2.  
पीतमद्य VI.52AM.  
पुंस् in the philosophical sense only  
I.139 II.5M III.62A IV.26A  
VI.40.  
पुत्रकर्मन् I.32,M.  
पुत्रेष्टि I.32A  
पुनरावर्तन I.86A.  
पुनरावृत्ति III.54AM IV.22A 32A.  
पुनरुक्त 'tautology' III.22A 62A  
V.33A 130A VI 70A.  
पुनरुक्ति the same V.33M 65M.  
पुनरोद् the same V.33.  
पुनर्यर्थ VI 9M ; cf. पुनर्यर्थ.  
पुराण the well known class of my-  
thological writings only I.157  
A.  
पुरुष in the philosophical sense  
only I.1M 15, 17A 18A 36A 45  
A 61,AM 66,A 74A 75A 81A  
83A 85A 98A 99, 101A 102A  
104A 106AM 124A 129A 133,  
A 137A 138M 141A 143A 149,  
M 152AM 153AM 155A,M's  
introd. to II.1A 4A 5,AM 6A  
7M 8A 11A 36, 46A III.15A  
M 16, 26, 47A 54AM 58M  
59A 63A 65AM 69A 70AM  
71,A 72M V.46, 58A 60A  
72, 87AM 90AM 103AM 114  
M 115M VI.10AM 11A 27A  
32A 43A 44M 45, 54A 66A  
67AM 69M 70M.  
पुरुषार्थ I.1,AM 2A 3,AM 4AM

5A 47,A 82,A 128A II.39M  
 47A III.51A V.78, 79AM  
 118M VI.5A 6A 8AM 9, 18,  
 A 55A 70.AM; cf पुनये.  
 पुरोवर्तिन् V.53A 56AM.  
 पुष्करद्वीप VI.52A.  
 पूतिभाव VI.60,AM.  
 पूरक III.34AM.  
 पूर्ववत् (अनुमान) I.100A.  
 पूर्वान्पति adj. III.8.  
 पौनःपत्य V.61A.  
 पौनःपत्य V.40A 45AM 46, 49A 50,  
 M; cf. अपौनःपत्य.  
 पूर्वोपार्थ III.7M.  
 प्रकरण IV.23A.  
 प्रकाश I.1A 56A 145,A 146M  
 11.17A III.13AM V.106 VI.  
 14AM 49, 50AM 59A; cf  
 सप्रकाश.  
 प्रकाशक I.127A V.104A 105A  
 VI.49M; cf. प्राप्तिप्रकाशक and  
 अप्राप्तिप्रकाशक.  
 प्रकाशक VI.49M.  
 प्रकृति 1) 'primitive matter' I.17  
 A 18,A 19A 24A 45A 51M  
 59A 60A 61,AM 65, 66A 67A  
 68A 69,A 71A 74A 81A 83A  
 85A 96A 101A 102A 103A  
 104A 105A 106A 108A 109A  
 110AM 111M 112AM 123A  
 125A 126A 129A 132A 133,A  
 134A 136A 137A 140A 141A  
 142A 143A 144A 152A 155A  
 164A, M's introd. to II. 1.A  
 4A 5,A 6A 7M 8A 10M 11A  
 III.29,AM 41A 43AM 46AM  
 47AM 50AM 53AM 54AM

55AM 56AM 58A 60AM 61A  
 63A 64A 65AM 67A 68,AM  
 69A 70A 71AM 72,AM 82M  
 IV.30M 31M V.5A 20,AM  
 58A 60A 72,M 73M 84,AM  
 87AM 90AM 128A VI.11A  
 13AM 27A 31A 32,A 33AM  
 34A 35A 37A 38AM 40,A 42  
 AM 43A 52A 58A 59A 66A  
 67, 69M 70M, cf. मूलप्रकृति  
 2) name of a Tushṭi III  
 43AM.  
 प्रणति IV.19.  
 प्रतिज्ञा V.27A.  
 प्रतिनियत V.6 VI.14.  
 प्रतिनियम VI.15.  
 प्रतिबिम्ब I.99M 111.56A.  
 प्रतिभाज V.59A.  
 प्रतिभाजन I.148A.  
 प्रतियोगिन् V.16M 93AM.  
 प्रतिवादिन् I.69A 85A.  
 प्रतीति I.24, 42,AM 51A 56A  
 89A 111.14A 54M IV.22M  
 V.27M 40 V.44, 57,AM 58,A  
 M 61, 93M 95M 98M 100M  
 101, 103M VI.14A, cf. अर्थ-  
 प्रतीति  
 प्रत्यक्ष I.16A 60A 68A 69A 87A  
 88A 89 A 90,A 91A 92A 103A  
 136A 147 11.32A 111.13M  
 V.10AM 11A 21AM 27AM 45  
 AM 49A 51A 57A 58A 62,  
 63M 88AM 89 AM 92AM 94  
 AM 104M 101AM 102M 105  
 A 118M VI.4AM 7A 47M  
 48M 53A.  
 प्रत्यभिज्ञा I.35,A 46A V.91M 93A.

प्रत्यभिज्ञान V.91, A 92A.

प्रत्यय I.42A 56A III.12AM 26A  
27A 36AM V.34A 43M 45A  
68AM 120A 121A VI.3A 52  
A ; cf. अक्षप्रत्यय, निष्ठाप्रत्यय.

प्रत्यवाय I.89A.

प्रत्याहार 'a Yoga duty' III.32A  
VI.57A.

प्रत्युपभोग VI.3A.

प्रधान I.57, A 73A 75A 77A 80A  
91A 104A 111A 125, A 131A  
135A 136A, A's introd. to II.  
40, A 47AM. AM's introd. to  
III.15M 50, A 54A 57AM 58,  
59, A 60M 62AM 63, 64A 69  
M 70, 73 IV.30A V.2A 7A  
8, AM 9AM 11M 12, 73AM 86  
A 87A 98A 111A 114AM 115  
AM 119, AM VI.33A 35, M  
36M 38, A 40, 43, AM 44A.

प्रध्वंस I.56A 86A.

प्रध्वंसाभाव I.20A 56A 104A.

प्रपञ्च III.21M V.54A.

प्रपञ्चन III.21A.

प्रसा I.87, A 89A V.51M.

प्रसाद I.4, 51M 60A 86A 87A 88,  
A 89A 92A 101A 102, A 107A  
128AM 138M 158A 11.5A  
25, 33A 111.13M 31AM 57A  
M 78M 79AM V.10, AM 11A  
12A 20A 21A 22, AM 26M 27  
AM 51A 54A 66AM 75M 98,  
A 99, M 100M 102A 108AM  
117M 122M VI.8A 47, M 48A  
51A 64.

प्रवृत्ति I.87A V.66A.

प्रवेष्ट I.88A 107A V.29M 66A

105A.

प्रमोद name of a Siddhi III.44A  
M.

प्रथम I.93A.

प्रत्यय III.5M 6AM V.15AM  
VI.41A 42AM ; cf. महाप्रत्यय.

प्रवाह I.159A V.15A 77AM.

प्रवृत्त्या III. 43M.

प्रवृत्ति V.68 VI.48A.

प्रवृत्तानुप्रवृत्ति V.130A.

प्रवृत्ति I.104A 105A.

प्रसादभाव II.4A.

प्राकाश 'a supernatural power' V.  
82A.

प्राकृत I.56A III.43M VI.59A.

प्राग्भाव I.20A 23A 45A 56A 77A  
104A 114A VI.12A.

प्रावृत्तानु III.29M 32A 34M VI.  
57A.

प्रादेशिक VI.59A.

प्राधान्य II.46A 47, M III.44A.

प्राज्ञप्रकाशक V.104A.

प्राप्ति 'a supernatural power' V.  
82A.

प्राप्यकारिण V.103M.

प्राभाकर V.52AM 53M.

प्राभाषिक I.4A 110M III.21M  
V.66A.

प्राभाषण I.8, 89A V.39A 40M 41  
AM 42A 50A 51, AM 54A.

प्रावृत्ति III.77M 84M V.126M VI.  
55M.

प्रोत्साहन V.68AM.

प्रोदिवह VI. 20M.

उपदीप VI.52A.

वद्व I.6A 7, 11A 12A 13A 15A

16A 27A 54A 93,A 159A 160  
A III.6M 15M 69A.  
बन्ध I.5M 6M 7A 8A 16A 17A  
18A 19A 20,A 27A 41A 51M  
54A 55A 57A 86,A 149M 151  
A 154A 155,A II.1A 4A 6A  
7A 8A III.3M 23M 24, 54A  
55A 70AM 71,A 72AM IV.  
5A 8, 25AM 26,A V.79A 81  
A 118AM 119AM VI.12AM  
15A 16,AM 17, 19A 43AM  
44M 70M.  
बन्धायुषवत् V.65M.  
बाधक VI.52,A.  
बाह्यासंवेदिन् III.79A.  
बिम्ब with प्रति I.96A 98A 106A  
II.46A III.56A IV.30A VI.  
59A.  
बीजाक्षरवत् I.122 V.14A 15 VI.  
67.  
बुद्ध I.19, 33A.  
बुद्धि 1) 'notion' I 89A II.1A  
III.41AM 43A V.50,M 92A  
120AM 121,AM 126A 127,  
128A.  
2) 'judging organ' or 'inter-  
nal organ' I 61A 64A 71A  
72A 97A 99AM 143A 146M  
152M 153M II.12A 13, 32A  
38AM 39M 40M 46A 47,AM  
III.9AM 42AM 67A V.25A  
VI. 20M 54M 62AM.  
बुद्धिश्च III.28M IV.16M VI.55  
M.  
बुद्धीन्द्रिय I.61A II.19,A 26A 28  
A 40A.  
बोधर् I.98A.

बोध I.60 III.63, 64A IV.3M  
18A V.51A 85,A 86A VI.43,  
M 59A ; cf. चक्षिरबोध.  
बोधक V.43M.  
बोध 1) 'Buddhist' I.26A 27A  
89A V.51AM 76AM 77A 79  
A.  
2) = बुद्धपासक III.54A.  
ब्रह्मचर्य IV.19.  
ब्रह्मचारिन् III.44A.  
ब्रह्मन् n. I.110AM 113M V.15M  
16,AM 54A 80AM 81AM 115  
A 116,AM VI.44A ; cf. चात्र-  
ब्रह्मव्यप्यकम्.  
m. IV.17A 18A 19A.  
ब्रह्मलोक I.83M IV.17A 21AM  
22AM VI.56A.  
ब्रह्माद्य I 159A.  
ब्रह्माद्यकदाच VI.52A.  
भगवन्त् II.1A.  
भद्राक्षर्ये VI.52A.  
भरतवत् IV.8.  
भाग्य name of a Tushṭi III.43A  
M.  
भाज V.54A VI.55M.  
भारतवर्ष VI.52A.  
भाष 'positive, reality' I.45A 47A  
56A 69A 78A 79A 80,A 104A  
119AM 121A III.3A V.27A  
93,M VI.17AM 50AM.  
भावना III.29,AM IV.21A.  
भिन्नजातीय V.102A.  
धुत 'gross element' I.62A 73A  
II.10, 21A III.3A 19M 20A  
21M 22A IV.30M V.84 AM  
101AM 109M 111A 112M



121A 129AM 130AM; cf.  
 महाभूत, सूक्ष्मभूत, स्थूलभूत; ऐक-  
 भौतिक, चातुर्भौतिक, पाञ्चभौतिक.  
 भूततन्मात्र III.4A.  
 भूतसूक्ष्म III.1A 3M 4M 15M  
 16M; cf. सूक्ष्मभूत.  
 भूति 'glorification' IV.32 V.1.  
 भूभुवः स्वर्गद्वय etc. VI.52A.  
 भेदोक्त IV.16.  
 भोक्ता I.31A 96A 104A 106A  
 107A 138M 143A V.114,  
 122 VI.33AM 63AM.  
 भोगिन् V.125AM.  
 भौतिक 1) adj. 'material, consist-  
 ing of the gross elements' II.  
 19A 20 III.46M IV.30M V  
 83AM 108AM 113A . cf. ऐक-  
 भौतिक, चातुर्भौतिक, पाञ्चभौतिक.  
 2) subst = भूतापासक III.54A.  
 भ्रम I.70A III.11M 66A V.51  
 M 113A.  
 भ्रान्ति I.153A II.23 V.66A.  
 भ्रान्तदृष्टि V.60A.  
 भ्रान्ति I.96A V.41AM 101A 103  
 M.  
 भ्रान्तिदर्शन VI.19A.  
 भङ्गलाञ्छन V.1.  
 भट्टि (स्थलिक) II.35.  
 महासूत्रावयव III.43M.  
 मध्यविवेकिन् III.77M 79AM.  
 भङ्ग with अभि I.96A II.21A 32A  
 III.41A 43M 56M 57A V.66A  
 VI.59A, cf. अभिमान, अभिमानिन्.  
 भवत् 1.71A III.44AM IV.16M  
 17AM 18A VI.21AM 23M 56  
 A 57AM.

भनस् II.19A 25A 26AM 30A  
 32A 38AM 40AM 43A 47A  
 III.9AM 13AM 14AM 15A  
 V.27M 68AM 69AM 71AM  
 84A 103AM VI.19A 24A 25,  
 59A.  
 मनुष्यशृङ्ग V.52A; cf. शृङ्ग.  
 मनोज्ञवस्थान I.108.  
 मन्द IV.1A 3AM V.68.  
 मन्दर VI.52A.  
 मन्दविवेक III.80A.  
 मन्दविवेकिन् III.79AM.  
 ममत्त्व IV.5M 6A.  
 मर्त्यलोक III.19A  
 मस्तिनचेतस् IV.29AM.  
 मस्तिनदर्पयवत् IV.30.  
 मद्यत् (तच्छब्द) = बुद्धि 2) I.59A 65A  
 71A 98A 106A 110M 128AM  
 129, 132A 133A 134A 135A  
 136A 11.6A 10M 11A 12AM  
 II.15A 18A 30A III.15A 29  
 AM 41AM 43M V.98A 128A  
 VI.22M 42AM 66M.  
 महान् mase. the same I.61A IV.  
 30A VI.65A.  
 महान्तस् VI.52A.  
 महापातकिन् V.42A.  
 महाप्रलय III.4AM 5A; cf. प्रलय.  
 महाभूत III. 1A V.86A VI.34A.  
 महाभोज in the sense of राम III.  
 41AM.  
 महेस्वर II.1A, cf. ईश्वर.  
 मा with चक्षु II.43A; cf. चक्षुमान.  
 मातापितृत्व III.7M.  
 मान in the sense of प्रमाद V.20M  
 54A 70M 81M VI.4, 50M.  
 मायव IV.22M.

मानस I.1AM 4M V.27AM.

मानसिक I.1A.

माया I.148A.

मायामय V.54A. [यिक.

मायिक III 26,AM 27M; cf. अमा-

माख्यवन्त name of a mountain VI.  
52A.

मिथ्या I.79A III.28A VI.59A.

मिथ्याज्ञान II.33A III.37A VI.  
19A.

मिथ्यात्व III.26AM 27AM 28M  
V.66A VI.46A 51A.

मिथ्याप्रत्यय VI.59 A.

मिथ्याभिमान VI.59A.

मुक्त I.7A 16A 19, 54A 82A 86A  
93A 95A 157A 159A 160A  
162 II.7M III.78AM 84M  
IV.2A V.6A 7, 47,AM 48A  
VI.12AM 19A 34M 43AM  
44; cf. असुक्त, जीवमुक्त, निजमुक्त,  
विमुक्त.

मुक्ति I.51A 56A 57A 69A 81A  
157A 158A 159A II.3A 9A  
33A III.6AM 21A 22AM 23,  
24A 25AM 26,M 43AM 46AM  
54M 63AM 64A 65AM 73AM  
74AM 75A 76A 78A 82A 84M  
IV.1M 2A 3M 8AM 17A 19A  
20A 21M 24A 25AM V.66AM  
73AM 74,AM 75AM 76A 77  
AM 78A 80AM 81A 82A 84  
AM 85,A 86A 119A VI.9A  
10M 12AM 16AM 17M 19AM  
20,M 21A 22AM 26A 50M 51  
M 57AM 67A; cf. जीवमुक्ति,  
विदेहमुक्ति, परममुक्ति, परमुक्ति

मुक्ता I.99M II.39M III.44M

65AM V.23A 43AM 119A  
VI.4AM; cf. असुक्त.

मुद्दिन name of a Siddhi III.44A  
M.

मुनिवत् IV.27.

मूढ in connection with ज्ञान and  
घोर, I.62A.

मूर्ते III 13, AM, cf. अमूर्त.

मूलकारण I.74A V.73A.

मूलकार्य I.137A.

मूलप्रकृति I.61M 67A.

मेघ VI.52A.

मोक्ष I.1AM 5,AM 6AM 7, 36A  
47A 57A 82A 84A 85A 143A  
149M 151A 154A 157A 159A  
II.1A 2A 3A 5A 7,M III.47  
A 51AM 53A 64AM 70AM  
71A 72AM 75AM 81A IV.  
3A 8A 13A 20A 23AM 24A  
30M V.74AM 77A 79A 115M  
116,M 117AM 118AM 119M  
VI.12AM 39M 43AM 44A  
56A.

मोक्षज्ञान A's introd to I. 1,18A

मोक्षमान name of a Siddhi III.44  
AM

मोक्ष in the sense of अक्षिप्ता III.  
41AM

मोक्ष V 42A.

यज्ञ IV.21M 42A.

यज्ञोपासक IV.21.

यज्ञोपासन IV.21A.

यत्नमानसंज्ञा II.1A

यत्नशक्त्यावधारित 'a supernatural  
power' V.82A. {57A.

यम 'a Yoga duty' III. 32A VI.

- धाम V.41AM 42M.  
 धावदेवभावित् V.66A VI.54A.  
 धीन् 'concentration' I.91A II.1A  
 III 28A IV.9 V 128AM 129,  
 A VI.19A.  
 धीनिन् I.89A 90,A 91A 95A III.  
 27AM 29AM V.21AM 89A  
 126A VI.50A.  
 रज् with वि II.2 III 66. IV 22  
 AM 23, 24M; cf विराम, वैराग्य.  
 रजम् 'one of the three constitu-  
 ents of primitive Matter' I.61,  
 62A II.3A 127A II.33A III  
 30AM 50,M IV.26M VI.39  
 M; cf. नौरजसमस्त.  
 रम्यक name of a Siddhi III.44A  
 M  
 रम्यकवर्ष VI.52A.  
 रसमस्त II.28A.  
 रसान्तक VI.52A.  
 रानिन् VI.51A.  
 राजपुत्रवत् IV.1.  
 राजस I.69A V.68M.  
 रेशक m. n. III.34AM.  
 रससुख I. 8, 61M 87A 88A 89A  
 90A 99A 100A 125A II.12A  
 15A 25A 30A VI.24M; cf.  
 रससुख and सासुख.  
 रसदा II.37M.  
 रसिन् 'a supernatural power' V.  
 82A.  
 रस्यानिन् I 91, 95A IV 24,A.  
 रस I.121,A 124A 136A II.11  
 A 21 III.53A 54 VI.30,AM  
 59A; cf. रेशसासुख.  
 रस्य VI.69A.  
 रस्यसमुद्र VI.52A.  
 रस्य 'simple and natural appre-  
 hension' I 76A 145A 148M  
 V.121M.  
 रसि 1) 'characteristic sign' I.87  
 A 100A 134A 136 V.21, 61,A  
 V.106 VI.50A.  
 2)=रसिग्रहीर III.9,AM 16  
 VI.69A.  
 3)=रस्य गच्छत् I.124, 136A.  
 रसिग्रहीर III.8M VI.69.  
 रसिन् I.136A.  
 रसो I.91,A III.54AM.  
 रसोकोक name of a mountain VI.  
 52A.  
 रसोकोक्यम् V.27M.  
 वरणक I.127A. [82A.  
 वरिन् 'a supernatural power' V.  
 वरिणोकारसंज्ञा II.1A.  
 वरिष्ठ n. p. IV.29AM.  
 वरुक्षिति I.7A.  
 वरुक्षितभो V.27M 28A.  
 वरुक्षित I.45A 58.  
 वाचवाचकसंज्ञा V. 37.  
 वारिन् I.69A 85A 100A 111, 112  
 A 138M V.25M.  
 वाग्देव I.157,A IV.20,AM.  
 वायु I 97A II.31,A.  
 वायना I 27A 28A 42A II.3 III.  
 44M 77A V.77A 100M 118  
 AM 119,AM VI.26AM 59A.  
 विकल्प 1) 'error' I.7A.  
 2) 'doubt' II.33A.  
 3) 'alternativeness' III.  
 25,AM.

विकल्पित VI.44A.  
 विकार II.18A; cf. अविकारिन्.  
 विक्षेप VI.30,AM.  
 विजातीयार्थैत V.61A 62A.  
 विज्ञान I.41A 42,A 45A 46A 89  
 III.70A  
 विज्ञानवादिन् I.41A.  
 विज्ञानपक्ष I.46A.  
 वित्तस्य VI.52A.  
 विद् with निस् III.16A IV.11A  
 विदेशसुक्ति III.77M 83M.  
 विद्या II.1A III.43M V.16,AM  
 17AM 18; cf. अविद्या and अद्या-  
 द्यविद्या.  
 विधानर् II.1A.  
 विधारण III.34.  
 विधिसुख I.56A III.22A V.93A  
 VI.50AM; cf. निषेधसुख.  
 विनिमज्जक I.38M.  
 विपक्ष I.83A II.2A III.80M V.  
 27A 29A VI 17AM 36AM.  
 विपरीतज्ञान II.1A.  
 विपर्यय 'error' only II.33A III.  
 24, 37, 40AM 41AM 44AM  
 45AM.  
 विपरीतस्य III.44M 64M.  
 विपुल name of a mountain VI  
 52A  
 विप्रतिपत्ति I.111, II.2A 138A III.  
 16A 17A VI.1A.  
 विभ I 109A V.66A 69AM; cf  
 अविभ and वैभव.  
 विभुक्त II 1A VI.43,M  
 विभुक्ति V.68 VI 58, 70A.  
 विभीक I.84  
 विभीष I 84A II.1A.  
 विरचय IV.28AM.

विराज I.36A II.9 VI.51M.  
 विरोचन IV.17,AM 18M.  
 विविक्त III.63.  
 विवेक I.56A 57A 58A 69A 81A  
 83,A 85A 101A 102A 104A  
 106A 107A 155A 160A 161A  
 II.1A 4A 6A 7M III.4,AM  
 43AM 44M 47,AM 63AM 64  
 M 69A 70AM 72M 74AM 75,  
 M 76A 77,AM 84 VI.15A 18A  
 55A 67A 70A; cf. मन्दविवेक.  
 विवेकशान्ति III.43M 73M 74M  
 VI.15M 17M 54M.  
 विवेकिन् II.7M III.65AM 66A  
 67A 72A III.76A 77AM 82  
 AM 83M; cf. अविवेकिन्, तौत्र-  
 विवेकिन्, मध्यविवेकिन्, मन्दविवेकिन्.  
 विवेचक I.121A VI.8, 50A 59A.  
 विवेचन IV.24M.  
 विवेचन in the sense of 'gross ele-  
 ments' only III.1.  
 विवेचनस्य V.74AM 75 VI.9A  
 10AM; cf. सामान्यस्य.  
 विवेचय I 151M II.12M IV.22M  
 V.34,M 98M 100M.  
 विवेचवादिन् = वैवेचिक, I.92A.  
 विवेचय II.12M V.98M 100M.  
 विषमव्याप्तिक V.29AM.  
 विषयिन् IV 27A.  
 विद्वत्पदं VI 52A  
 वोचोत्तरकृत्यादेन V.103M.  
 वोत्तरात् IV.25AM V.125AM VI.  
 9AM  
 वृत्ति in the technical sense only  
 II.27M 31,A 32,A 33,A 34A  
 III 14A 31,AM 32A 34M  
 35AM 36A 56M V 66A 104

AM 105, AM 106, AM 107, AM 108 AM 113M 117A VI.25A 26M 50A 59A.  
 एव 'expert' V.38AM; plur. 'the old authorities of the Sāṃkhya system' I.110A.  
 इति name of a Tustī III.43AM.  
 ऐश्वर्य, ऐश्वर्य II.15A.  
 वेद I.81A 82A 101A V.39AM 40AM 41AM 42A 44A 45A 51M 57A  
 वेदान्तिन् I.148A V.53AM  
 वेदार्थ V.39A 40, 41M.  
 वेदार्थशास्त्र IV.15A  
 वैकल्य II.18.  
 वैदिक V.40AM 44AM.  
 वैधर्म्य I.56A 126A 127A 128AM 11.28A 29A.  
 वैभव V.68AM.  
 वैराग्य A's introd. to I. II.1A 2A 9A 14A, AM's introd. to III. 22A 36 III 45A 73AM, AM's introd. to IV. 26AM 27A VI. 29, 51M; cf. अवैराग्य and तौन-वैराग्य  
 वैशिष्ट्य V.42AM 95.  
 वैशेषिक I.25 V.84M VI.38A.  
 वैश्विक IV.5M.  
 वैवाहिक III.9M.  
 वान 'developed' only, A's introd. to I. 124M 136A; cf. अवान  
 वानि 'individual' III.10 V.91M.  
 वानिभेद II.32A.  
 वानिरेक 1) I.106A 132A 138M 111.23A.  
 2) together with अवान, see under that word.

वानिरेकसंज्ञा II.1A.  
 वानिरेकिन् I.100A; cf. अवानिरेकिन्.  
 वानिचार I.40, 56A V.6A 27M 28M 48M 89A 96A 109AM 115M 127A; cf. अवानिचार and चर् with वानि.  
 व्यवस्था I.29, A 54A 88A 104A 107A 109A 149M 150A 153 M III.7M 24M V.66A 125 VI.45, 47A.  
 व्यवस्थापक VI.47M.  
 व्यवस्थिति I.118A.  
 व्यवहार I.40A 45A 105A 106, 119M 120, 151A II.11M 12 M II.27M V.38AM 90A 109 M VI.50A.  
 व्यापक 1) 'penetrating, omnipresent' I.138A III.14AM V.69, 76M 98A VI.24A 35A 43A 58A 59AM 60A; cf. अव्यापक.  
 2) 'constant accompanier' I. 100A 112A.  
 व्यापिन् = व्यापक 1) I.12, A 13A 18A 28A 53A.  
 व्याप्त 1) = व्यापक 1) V.104M.  
 2) 'constantly accompanied' I.34 A.  
 व्याप्ति I.100M V.11AM 27AM 28AM 29AM 30M 31A 33A 48M 49A 66A 109AM 127AM VI.50A; cf. विषयव्याप्ति and समव्याप्ति.  
 व्याप्य I.100A 112A III.13M V. 49A VI.64M.  
 व्यावहारिक V.54A.  
 व्याहृत VI. 50AM.  
 व्याहृति V.27A VI.30, AM 50, AM.

वास n. pr. IV.25A.

व्युत्पत्ति V.33A 39A 40A 42AM  
43,AM 44A 103M; cf. करण-  
व्युत्पत्ति.

व्युत्पन्न V.40; cf. व्युत्पन्न.

व्योमन् 'Space' VI.59M.

व्रत IV.14A 15A.

शक्ति I.117,A V.32AM 33AM  
34A.

शक्ति I.11, 117A 132,A 148A  
II.22A 24,A III.76A IV.  
24AM V.2A 7A 8,M 12M 13,  
31,AM 32,AM 33,AM 35M  
36,AM 37M 38M 39AM 43,M  
44M 51,AM 95AM.

शब्द 'authoritative testimony'  
only I.87A 88A 89A 100A  
101,A II.33A VI.4M.

शब्दाद्यै V.36M 37, 96AM 97A.

शम II.1A IV.13M.

शक द्वीप VI.52A.

शक्य I 101A.

शान्त in connection with शीर and  
मूढ, I.62A.

शब्द V.11A 21A.

शाल्लिह्वीप VI.52A.

शश्वत the lexicographer V.126A.

शाल A's introd. to I.1,AM 4A  
19A 45A 69A 101A, M's n-  
trod. to II. IV.12A 13,M V.  
36M 118M; cf. नौतिशाल and  
नौतशाल.

शिलापुत्र V 1.4.

शिलापुत्रक VI.3A 4M.

शिव III.81A, AM's introd. to  
IV.2AM 4M.

शुक n. pr. I.157A IV.25.

शुकदेव n. pr. IV.25M.

शुकवत् IV.25, 26.

शक्तिरजत V.52AM; cf. I. 79A  
V.55AM.

शून्य n. I.43,A 44, 47A 48A 159  
A V.78A 79.

शून्यता I. 157A 158A 159A.

शून्यपक्ष I.46A.

शून्यवाद I.46A.

शून्यवादिन् I.42A 47A.

शृङ्गिन् name of a mountain VI.  
52A.

शेषवत् (अनुमान) I.100A.

श्लेषवत् IV.5.

श्वषण I.58A 69A 70A II.2A 3,A  
III.14M IV.3M 16M 17,A  
V.58A 87M VI.21AM 22A  
M 56A 57AM 58AM.

श्रुति A's introd. to I.1,A 5, 15A  
36,A 48A 50A 51,M 53 A 75  
A 76A 77,A 83,AM 84A 85A  
91A 95M 145A 146A 147,A  
149M 153A 154, 157A 160M  
164A II 2A 5M 20,AM 21, 26  
M III.14,AM 15,AM 24A 25  
A 51A 56M 67AM 75AM 78  
A 80,M 82A IV.3A 22,M V.  
1M 8M 11M 12,A 15,AM 21,  
25AM 45,AM 63AM 64AM 66  
AM 70, 73,AM 76A 81, 87,A  
103A 112A 113A 118A 122A  
124 VI.2A 10,AM 17.A 21M  
23A 32, 34, 47A 48AM 50AM  
51, AM 55M 58, 59 M.

श्रूयते I. 163A II.21A 22A III.  
25A IV.20M V.84M VI.57A.

श्रीत II.27M III. 44M.

श्वेत name of a mountain VI.52A.

शट्पदवत् IV.13.

शट् पदार्थाः I.24A 25, 26A V.84  
AM 85.

शोडश पदार्थाः I.25M V.84M 85A  
86.

शंखिन्ति V.27, 53A 54A.

शंखिन् I.89A V.55A 77AM 79A.

शंखेदम् VI.8A 50A.

शंसरच्च III.3A.

शंसर्गिन् VI.33AM.

शसर I.17A 82A 85A 86A 157A  
158A 159A 111A III.46A  
52AM 63AM 74AM IV.23  
AM 24A 30M 31M V.15,AM  
22A 66AM 74AM 77M 80A  
81A VI.16M 19M 65A 70A.

शंसरिन् V.77A VI.19A.

शंसति III.3,M 15A 16A.

शंस्कार in the sense of वासना only  
I.89A II.1A 42,A 43A III.  
82AM 83,M IV.1A V.117AM  
118M 119AM 120,AM 121M.

शंस्मान III.46M.

शंसत I.103A 140,A III.13M.

शंसनम् I.61M.

शंसक I.92A V.48AM 49M 50  
AM VI.65A.

शंसारचक II.1A.

शंसिन् I.124 III.13M V.70,M;  
cf. निष्क्रिय.

शंसक्य I.95A 99M II.30A III.  
27AM 28A 29M.

शंसक्यम् V.111.

शंसक्यित III.28.

शंस III.72A IV.8A 28A  
8,AM; cf. शंसक and शंसक

शंसान I.66,A 149M III.13A

शंसानोपादेय V.61A 62A.

शंशा in the technical sense  
I.89A V.95A 96A.

शंसिन् I.89A V.95A 96A.

शंस्काय I.11A 45A 91A 1  
121A V.60 VI.70A.

शंस 'one of the three cons  
ents of primitive Matter'  
I.1M 61,M 62A 113A 1  
II.15A 18A 27AM 33A  
48, 50M IV.14A 26M V  
M 39,M.

शंसक्यम् V.56.

शंससुदित name of a Siddhi  
44AM.

शंसन्वाचारे VI.69.

शंसान I.27A 28A 41A V.79A

शंसानिन् I.28A.

शंस्याम् III.75M.

शंसक्यम् V.27A.

शंसपच I.19A.

शंसौज V.117, 118AM.

शंसक्यचारिन् III.44M.

शंभा VI.34M.

शंभा I.71A; cf. निभा

शंसक्य I.131.

शंसक्य V.98AM 99,A 100M  
38A 50A.

शंसक्यचारिन् VI.32A.

शंसक्य V.102M; cf. शंसक्यसमेत.

शंसक्य V.29AM.

शंसक्य IV.13A 14 V.66A 89A  
116, 117A 118AM VI.18M

19A 24M 25AM 26AM 29AM  
57A.  
समाहारद्वन्द्व III.9M.  
समुच्चय 'association' III.25,AM  
26AM 36A.  
संपातायात I.12A II.12A ( and  
Sāṃkhyapravachanabhāṣya p.  
89. l. 18).  
संप्रज्ञातयोमिन् VI.50A.  
संप्रज्ञातावस्था VI.50A.  
संप्रतिभास V.99A.  
संभव 'a kind of proof alleged by  
the Mīmāṃsakas' only I.88A.  
सम्यग्ज्ञान V.53A.  
सरान IV.24A 25A. [सर्ग.  
सर्ग III.45A 46M 69A ; cf. आदि-  
सर्पवत् IV.12.  
सर्वगत I.148A.  
ससिल a line of a Tushṭi III.43AM.  
सविकल्पक I.89A ; cf. निर्विकल्पक.  
ससङ्ग III.72 ; cf. सङ्ग and असङ्ग.  
सदकारिन् I.35A 70A 89A II.  
15A 27A III.67A 68A IV.  
15M V.2A 22A VI.16M 65A.  
सदचरित V.27M.  
सदचार V.27M 28M.  
सद्वत् V.31M 35M 43M. [वसाय  
सा with अक्षय II.32A ; cf. अक्ष-  
सांसारिक IV.4M.  
सांसिद्धिक III.20 V.111.  
साहित्य III.22,AM.  
साक्षात्कार II.7M III.43M 44M  
75M IV.18A V.66A.  
साक्षात्कारिन् I.89A.  
साक्षिन् I.148, 160A 161.  
साक्षर्य I.152M.  
साक्ष्यिक V.111M.

सांकेतिक I.61A.  
सांख्य V.85A 107M.  
सांख्यिक I.69A II.18 V.84M VI.  
59A.  
साद्दि V.15,AM 19,AM VI.65A  
67A.  
सादृश्य 'the notion likeness' only  
V.93AM 94, 95AM 96A.  
साधक 'proof' only I.118M V.  
69M.  
साधन the same only I.138,A VI.  
1 ; cf. सिद्धसाधन.  
साधर्म्य I.123A 125A 127A 128,  
AM II.30A.  
सामयी I.89A IV.15M V.51A.  
सामानाधिकरण V.38AM 100A VI.  
3A 54A.  
सामान्य 'genus, the notion of a  
thing in general' I.61M 87A  
103A 124A 125A 138 II.1A  
V.40A 45A 64A 90AM 91,  
AM 92AM 121A VI.1A 48A.  
सामान्यगुण V.75AM VI.10AM ;  
cf. विशेषगुण [103.  
सामान्यतो दृष्ट (अनुमान) I. 60A 100A  
सावयव I.50A.  
सिद्ध 'possessed of supernatural  
power' only III.28A IV.31A  
32A.  
सिद्धरूप I.98.  
सिद्धसाधन V.60.  
सिद्धि only in the following two  
meanings 1) 'supernatural  
power' IV.31M V.51A 128AM  
129A.  
2) 'perfection' in the tech-  
nical sense of the Sāṃkhya



- philosophy III.39A 40, 42AM  
43AM 44, 4AM 45AM.
- सुगल VI.52A. [M.]
- सुनार name of a Siddhi III.44A
- सुपार name of a Tushṭi III.43AM.
- सुपार्श्व name of a mountain VI.52A.
- सुमेरु VI.52A.
- सुरासमुद्र VI.52A.
- सुपुत्रि I.148 A V.115M 116 117A  
118AM VI.18M 25AM 30AM.
- सूक III.8M 9M 22AM.
- सूकदेव III.3M 9AM 12AM 13M  
V.103A.
- सूकभूत I.61A III.9AM, cf.  
भूतसूक
- सूकशरीर III.6M 7A 8AM V.  
102A 103AM VI.69AM.
- सूरि I.88A V.1M.
- सृष्टि I.60A 61A 74A 94M, M's  
introd. to II.1A 8A 9, 10A  
11A III.5M 6M 45M 46AM  
47AM 48A 49A 50AM 51A  
58A 63 A 66A 67M V.2AM  
14A 19M VI.40A 41A 42A  
M 43M 44M.
- सोच्य III.22.
- सोभरि IV.27AM.
- स्थान VI.19A.
- स्वावर I.1M III.46AM 50M V.  
121AM 122A 124A.
- स्त्रिस्ता V.91.
- स्त्रिस्त V.91M.
- सूक्त I.62 III.7, 8AM 9M.
- सूक्तदेव III.10M.
- सूक्तभूत I.61A.
- सूक्तशरीर III.6M 8AM VI.69  
AM.
- स्त्रोथे III.33A V.91A VI.24A.
- स्थटिक II.35A VI.28.
- स्फोट VI.56AM 57,AM.
- स्वरस V.53AM.
- स्वारस V.39A.
- स्मृति 1) 'memory' I.89A II.33A  
43, A IV.21A.  
2) 'tradition' I.51M 95M  
160M V.122A 123, M.
- सष्टर् II.5M 10M III.54M 55M.
- सुप्त I.28.
- सकर्मन् III.32, 34AM 35.
- सप्रकाश VI.48A 50AM 51A.
- सधंप्रकाशनीर्थ n. pr. M's colophon  
to I.
- सलक्षण adj. I.38A.
- सल्लिक III.32A VI.23A 24M.
- सल्ल II.34, A.
- सस्वामिभाव VI.67A 68A 70M.
- सस्वामिसंबन्ध VI.67A 69AM 70A.
- सादुदकसमुद्र VI.52A.
- साम्न I.12M.
- सामाधिक I.5M 6M III.20M 7  
M 71M.
- सामिन् ( viz. सायन् ) VI.66A.
- सार्थ adj. II.1A 10A 11A II  
57A 60M 61M V.2AM ; c  
परार्थ.
- सालक्षण II.30, A.
- सायसंयोग VI.61M.
- सोपकार V.3, AM 4M.
- हंसलौरवत् IV.23.
- हरिवर्ध  
हिमाक्षय  
हिरण्यवर्ध  
हंसकूट
- } VI.52A.

## ADDITIONS AND CORRECTIONS.

---

P. VII, l. 11. I have overlooked two passages of the Sāṃkhya-pravachanabhāṣya where Viṇṇāna refers to Aniruddha, the former of them on account of a misprint in Hall's edition. Viṇṇāna controverts, in his commentary to II. 32 (p. 124, l. 13), the explanation which a कश्चित् has given of Sāṃkhyakārika 28, pointing to Vācaspatimiśra by this expression, and goes on saying, according to the edition (l. 16) च एव सूत्रार्थेनप्येवं व्याचष्टे "The same explains, too, our Sūtra in the like manner." Now, this is impossible, because Vācaspatimiśra has never commented on the Sāṃkhyasūtras nor could have commented on them, as they did not yet exist at his time. Fortunately, a MS. of the Sāṃkhyappravachanabhāṣya which the late Dr. Bhagvanlāl Indraji has been kind enough to place in my hands, offers the correct reading सम एव च "A similar (commentator)" etc. That this similar commentator is Aniruddha, we learn from the following three lines in which Viṇṇāna quotes, though not verbally, Aniruddha's exposition of II. 32.

The second passage, above alluded to, where Viṇṇāna takes evidently notice of Aniruddha's commentary, is III. 9 (p. 132, l. 15) न तु सप्तदशमेकं चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम्

P. VIII, l. 15. The following two references of the Aniruddha-vṛtti to the Sāṃkhyatattvakaumudī are to be added

The Sloka, ending Aniruddha's commentary to I. 89 (p. 48, l. 15), is taken from Tattvak. to Kārikā 27, and the latter half of Aniruddha's commentary to II. 32 from the first lines of Tattvak. to Kārikā 30.

- P. VIII, 19, 23 read Śāyana instead of Śāyana.
- „ IX, 5 कर्मवाद is damaged.
- „ 11 15 read •धर्ममे instead of •धर्ममे.
- „ 29, 10 „ कर्मवाप्यतद• „ „ कर्मवाप्यतद•.
- „ 15 „ अयं „ „ अयं.
- „ 51, 21 „ 'missing in' „ „ 'missing is.'
- „ 57, 13 „ 'अविदेकाहे'ति „ „ 'अविदेकाहेति.
- „ 59, 16 „ शीघ्रतद• „ „ शीघ्रतद•.
- „ 61, 10 „ परमावृत्ता „ „ परमावृत्ता.
- „ 66, 14 „ श्वेत्वाही• „ „ श्वेत्वाही•.
- „ 76, 4 „ नृवाचक „ „ नृवाचक.
- „ 96, 18 नृतिविबोधदि• is damaged.
- „ 98, 9 add the following note to this Sūtra: Nāgeśa has  
ब्रह्मवद्वत्तु, cf. Aph.<sup>8</sup> 205, note 3.
- „ 115, 13 पुत्रवाच is damaged.
- „ 126, 15 read 'two' instead of 'three.'
- „ 152, 7 श्वेत्तमः does not appear clearly.
- „ 156, 14 कर्मवो is damaged.
- „ 164, 17 disjoin 'B omits.'
- „ 188, 17 read •दि• instead of •दि•.
- „ 189, 7 join अन्वेष्टव्य.
- „ 229, 21 read •दीपनवच• instead of •दीपनवच•.
- „ 238 „ ११८ instead of ११८ at the top.

